

ISSN 1005-5878

سېنگال ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى

پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى

1

1998

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

ISSN 1005-5878

سېخالغۇ ئون ئۆپرېسىپتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
پەسىللىك ژۇرنال

باش مۇھەررىر:

كۈرەش مەھمۇتجان

بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى:

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

تەھرىر ھەيئەتلەر:

(ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىبى بويىچە)
ئابدۇكېرىم رەھمان، ئازاد سۇلتان،
ئامانجان تىلىۋالدى، ئەنۋەر ئابلىمىت،
تۈرسۈن ھۇشۇر ئىدىقۇتى، راززاق
مەتنىياز، شېرىن قۇربان،
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى،
كۈرەش مەھمۇتجان، مەترووزى ھېيت،
مۇھەممەت يۈسۈپ ئۆمەر، نىجات
ئەھمەتجان، ئىبراھىم مۇتتى.

1998 - يىللىق 1 - سان

(ئومۇمىي 73 - سان)

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشرىدىن چىقتى.

ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت
يولى 14 - قورۇ

地址: 乌鲁木齐市胜利 14 号

تېلېفون: 2862753-2927

پوچتا نومۇرى: 830046

مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن

ماقالە قوبۇل قىلىنىدۇ

نادىر ئەسەرلىرىڭىزنى ئەۋەتىڭ،

مۇشتىرى بولۇڭ

بۇ ساندىكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە

مەزمۇنلارنى خەنزۇ چىغاتەر جىمە قىلغۇچى:

مادىيۈەن، ئىنگلىز چىغاتەر جىمە قىلغۇچى:

ئامانگۈل مۇھەممەت، ئابدۇرېشىت قادىر

بۇ ساندا

سىياسىي - نەزەرىيە تەتقىقاتى

- جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە .....
1 مۇھەممەت توختى .....
پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا .....
9 جامال روزى .....

مەشھۇر شەخسلەر تەتقىقاتى

- 16 تىيىچان ئېلىيوپ ھېكايىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە .....
قاۋۇسلىقان قامىجان .....

تارىخ - ئىنىئوگرافىيە - كلاسسىك مەدەنىيەت تەتقىقاتى

- دولان - قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىزداشلىقى ھەققىدىكى ئىزدىنىش .....
26 ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن .....
گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ (5. كۈيتۇن «قاراسۇ» شەھىرى) .....
35 مۇھەممەت ئوسمان .....
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە بالاساغۇن .....
42 قاسىم ئارش .....
نان ۋە تاجىك مەدەنىيىتى .....
54 شېرىن قۇربان .....

تىل - ئەدەبىيات - ئاخباراتچىلىق تەتقىقاتى

- قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ توققۇزىنچى تۈپلەم يىگىرمە تۆتىنچى بۆلۈكى
ھەققىدە .....
62 تۇرسۇن ئايۇپ .....
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېملار توغرىسىدا .....
83 تاش رەھمان .....
چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر ۋە مۇخبىرلارنىڭ تەپەككۈرىدىكى يېڭىلىنىش .....
91 مۇختار مەخسۇت .....
ماقالە يېزىقچىلىقى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ پەرقى توغرىسىدا .....
100 ئابدۇسالام ئابلىز .....
كونا ۋە يېڭى خاملىئون ھەققىدە .....
104 ئابدۇللا مەتقۇربان .....

ئاياللار تەتقىقاتى

- «4-ماي» ھەرىكىتى ۋە ئاياللار ئازادلىقى .....
112 ئابدۇشۈكۈر موللەك .....

نەشرىياتچىلىق تەتقىقاتى

- ژۇرناللارنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا .....
117 ئۆمەر نىياز .....

ئىقتىسادشۇناسلىق تەتقىقاتى

- 9 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى شىنجاڭ يېزا بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە مۇھىت ئاسراش
تەدبىرلىرى ھەققىدە .....
120 قاھارجان ئىبراھىم .....

قانۇنچىلىق تەتقىقاتى

- ئىقتىسادىي قانۇننىڭ تەڭشەش ئوبيېكتى توغرىسىدا .....
127 رىشات مۆمىن .....
زەھەرلىك چېكىملىك جىنايىتىنىڭ رايونىمىزدىكى ھازىرقى ئەھۋالى، پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ
ئالدىنى ئېلىش چارىلىرى ھەققىدە .....
132 ئالىم قادىر .....

كۈتۈپخانىچىلىق تەتقىقاتى

- ئالىي مەكتەپلەردىكى كىتاب - ماتېرىيال خىزمىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ماتېرىيال بۆلۈمىنىڭ قۇرۇلۇشى
توغرىسىدا .....
137 ئادالەت نۇرىيوپ .....

新疆大学学报

(哲学社会科学维文版)

1998年第1期

(总第73期)

目 录

政治理论研究

- 中国共产党的领导与社会主义民主 ..... 买买提·托呼提
 关于加强党风建设 ..... 贾玛力·肉孜

名人研究

- 论铁依甫江散文作品的特点 ..... 喀吾斯力汗·客米江

历史、民俗学、古典文化研究

- 对刀郎木卡姆和哈密木卡姆同源关系的探讨 ..... 阿布都秀库尔·穆罕默德伊明
 美丽的家乡——新疆(5. 奎屯市) ..... 穆罕默德·乌斯曼
 玉素甫·哈斯·哈吉甫与巴拉沙奈 ..... 喀斯木·阿尔西
 饕与塔吉克文化 ..... 西仁·库尔班

语言、文学、新闻研究

- 回鹘文《金刚明经》九卷二十四节研究 ..... 图尔逊·阿尤甫
 论现代维吾尔语中的语素 ..... 塔什·热合曼
 深度报道及记者思维的变迁 ..... 穆合塔尔·麦合苏提
 关于论文写作与文学创作的区别 ..... 阿布都沙木·阿布里孜
 论新旧《变色龙》 ..... 阿布都拉·买提库尔班

妇女研究

- “五四运动”和妇女解放 ..... 阿布都秀库尔·毛来克

出版研究

- 论刊物社会效益和经济效益的关系 ..... 乌麦尔·尼亚孜

经济学研究

- 谈“九五”期间新疆乡镇企业的发展和环保措施 ..... 卡哈尔江·伊布拉克

法学研究

- 论经济法的调整对象 ..... 热夏提·穆明
 谈毒品犯罪在我区的现状、成因及防范措施 ..... 阿里木·卡迪尔

图书资料研究

- 论高等学校图书资料工作的特点及资料室的建设 ..... 阿达来提·努尔由夫

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە

مۇھەممەت توختى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، دېموكراتىيە ۋە ئۇنىڭ سىياسىي پارتىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، بولۇپمۇ ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە قۇرۇلۇشى بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى تەھلىل قىلىنىپ، ئېلىمىز سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن غەرب ئەللىرى دېموكراتىيىسىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى مۇھاكىمە قىلىندۇ.

摘要: 本文阐述民主与政党之间的关系,特别阐明我国社会主义民主建设与中国共产党的关系,论述我国社会主义民主的特点与西方国家民主的本质区别。

Abstract: This article illustrates the relationship between democracy and political party, especially the relationship between the construction of socialist democracy and Chinese Communist Party. The author expounds the special features of socialist democracy in our country and the true nature of western democracy.

خان ۋە زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئۈز-لۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ بىر قاتار يې-ئى مەسىلىلەر كېلىپ چىقتى. بۇ مەسىلىلەرنى نەزەرىيە جەھەتتىن ئايدىنلاشتۇرۇۋېلىش پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئېلىمىزنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىقتىسادىي قۇرۇ-لۇش ئىشلىرىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا ماسلىشا-لايدىغان ھەم ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلالايدىغان،

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەر-لىكى بىلەن ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك دېموك-راتىيە قۇرۇلۇشىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى - دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى-دىن بىرى، شۇنداقلا پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدە-كى ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە. گەرچە پارتىيە 11-نۆۋەتلىك 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان بۇ مەسىلە ھەققىدە نۇرغۇن ئىلمىي تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىل-

* مۇھەممەت توختى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم - لېنىنىزم ئوقۇتۇش تەتقىقات بۆلۈمىنىڭ لېكتورى.

كۈچلۈك ھاياتىي كۈچكە ئىگە سىياسىي تۈزۈلمە بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ زۆرۈر ئالدىنقى شەرتى، شۇنداقلا ئىدىيىدە يەنىمۇ ئازاد بولۇپ، كۆز قاراشنى يېڭى-لاپ، پارلاق 21 - ئەسىرگە يۈرۈش قىلىشنىڭ مۇھىم ئىدىيىۋى تەييارلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1. جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىسىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى

لىكى ئومۇملۇق بىلەن ئايرىملىقنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدە بولغانلىقتىن ئەمەلىي شەرت - شارائىتى بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان پارتىيىلەر ۋە دۆلەتلەرنىڭ يولغا قويىدىغان ياكى تەشەببۇس قىلىدىغان دېموكراتىيىسىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىمۇ ئوخشىمايدۇ. بۇ ھەرقايسى ئەللەردە يولغا قويۇلۇۋاتقان ھەم تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان دېموكراتىيىلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن.

دۆلىتىمىزدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىش دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىسىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى، يولداش دېڭ شياۋپىڭ «بىزنىڭ تۈزۈمىمىز خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمى، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى خەلق دېموكراتىيىسى تۈزۈمى» ① دەپ ئېنىق كۆرسەتكەندى. دېمەك، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىسىنىڭ دۇنيادىكى باشقا دېموكراتىيىلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتتە تە ئۇقتىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

1. دۆلىتىمىزنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، دۆلىتىمىز ئىشچىلار سىنىپى رەھبەرلىك قىلىدىغان، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلىدىغان خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورلۇقىدىكى سوتسىيالىستىك دۆلەت. ئەمگەكچى خەلق دۆلەتنىڭ خوجايىنى، ھەرقانداق كۈچنى خەلقنىڭ خوجايىنلىق ئورنىغا دەستىشكە بولمايدۇ.

دېموكراتىيە بىر سىياسىي ئۇقۇم بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەزەلدىن دۆلەت فورماتسىيىسى بولۇپ كەلدى. ئۇ ھامان مۇئەييەن سىنىپنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بولۇپ ئەكس ئەتتىدۇ. شۇڭا دېموكراتىيە ناھايىتى كۈچلۈك ۋە ئېنىق سىنىپىلىققا ئىگە. بۇ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى دېموكراتىيە شەكىللىرىدىكى ئورتاق بىر خۇسۇسىيەت. ھازىرقى دەۋردىكى دېموكراتىيە يەنە بىر خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە، يەنى ھەرقانداق دېموكراتىيە مۇئەييەن سىياسىي پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ، ھازىرقى دەۋردە دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر مەيلى ئۇ كاپىتالىستىك تۈزۈمدىكى دۆلەت بولسۇن، مەيلى سوتسىيالىستىك تۈزۈمدىكى دۆلەت بولسۇن ھەممىسىدە پارتىيە رەھبەرلىك قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان؛ ھەرقانداق بىر پارتىيىنىڭ پائالىيىتى دۆلەتنىڭ سىياسىي ھوقۇقى بىلەن ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەتكە ئىگە. ئۇ ئۆزى ۋەكىللىك قىلىۋاتقان ئىجتىمائىي سىنىپنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن ھامان دۆلەتنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ھەم مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە ئۈزلۈكسىز كۈرەش قىلىدۇ. ئەگەر مۇئەييەن پارتىيە ئۆز ئارزۇسىنى مۇئەييەن سىياسىي شەكىل ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئۆزىنىڭ كۈرەش نىشانى قىلىپ تاللىمىسا، ئۇ ئۆزىنىڭ كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتەلمەيدۇ. بۇ خىل پارتىيە رەھبەرلىك قىلىش تۈزۈمى دېموكراتىيىنىڭ دۆلەت فورماتسىيىسىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى، دېموكراتىيە بىلەن سىياسىي پارتىيىنىڭ بىر بىرىدىن ئايرىلالمايدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. ھازىرقى زامان دېموكراتىيىسىنىڭ بۇ خىل خاس ئالاھىدى-

2. سىياسىي تۈزۈلمە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، دۆلىتىمىزدە دېموكراتىيە مەركەزلەشتۈرۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە يەرلىك ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيەلىرى تۈزۈمى ئورنىتىلغان. بۇ تۈزۈم ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ دۆلەتنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشىدىكى ئاساسىي تەشكىلىي شەكىلى.

3. دۆلىتىمىزنىڭ خاس دۆلەت تۈزۈلمىسى ۋە سىياسىي تۈزۈلمىسى ئاساسىدا ئاساسىي قانۇن ۋە باشقا قانۇن تۈزۈملەر ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ بەھرىمەن بولۇشىغا تېگىشلىك ئاساسىي ھوقۇقلىرى، دۆلەت ۋە پارتىيە ئالدىدا ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلىرى ئېنىق بېكىتىلگەن. بۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ دۆلەتنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغان ھەرىكەت مىزانىدۇر. ئۇندىن باشقا كونكرېت سىياسەتلەردە يولغا قويۇلدىغان دېموكراتىك ئۇسۇل، دېموكراتىك ئىستىل قاتارلىقلارمۇ بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى يۇقىرىقى ئۈچ نۇقتىنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك دېموكراتىيەنىڭ كونكرېت شەكىلىدۇر. سوتسىيالىستىك دېموكراتىيەنىڭ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلىرى دەل جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بارلىققا كەلگەن، شۇنداقلا دەل جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇ شەكىل شۈبھىسىز.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلىشىدا چىڭ تۇرۇش — دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە قۇرۇلۇشىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىنىڭ ئويىپىكتىپ تەلپى.

دۆلەت فورماتسىيىسى بولغان دېموكراتىيە — سىياسىي ئۈستۈرۈلمىغا تەۋە سىياسىي بولسا ئىقتىسادنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى. قانداق ئىقتىسادىي بازىس بولسا شۇنداق سىياسىي ئۈستۈرۈلما بولىدۇ. شۇنداق سىياسىي بولىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىسى

ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە ئومۇمىي ئىگىدار. چىلىق قىلىشتەك مۈلۈكچىلىك شەكلى ئاساسىغا قۇرۇلغان. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان ئومۇمىي ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى ماھىيەت جەھەتتىن بارلىق پرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىنىڭ پۈتۈنلەي بىردەكلىكىنى بەلگىلىگەن. بۇنداق مەنپەئەت بىردەكلىكى مۇقەددەس يوسۇندا سىياسىي جەھەتتە بىردەك قاراشقا ئىگە، زىچ ئىتتىپاقلاشقان، پرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە ھەقىقىي ۋە كىلىك قىلالايدىغان سىياسىي پارتىيىنىڭ بولۇشىنى تەلپ قىلىدۇ. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى دەل مۇشۇنداق سىياسىي پارتىيىدۇر. يولداش جياڭ زېمىن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك «پارتىيىمىز خەلقنى چىققان، خەلق ئارىسىدا يىلتىز تارتقان، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان پارتىيە» ② پارتىيىمىزنىڭ ئىشچىلار سىنىپى ۋە ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ مەنپەئىتىدىن باشقا ئالاھىدە مەنپەئىتى يوق. شۇڭا پارتىيىمىز ئەڭ كەڭ دائىرىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەڭ زور دەرىجىدىكى مەنپەئىتىگە ماسلىشىش ۋە ئۇلارنىڭ چىن كۆڭلىدىن ھىمايە قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشىنى ئەڭ يۇقىرى ئۆلچەم قىلىپ ئۆزىنىڭ كۈرەش پروگراممىسىنى تۈزىدۇ ۋە يولغا قويىدۇ. پارتىيىمىز دېموكراتىيە مەركەزلەشتۈرۈشتەك ئەۋزەل تەشكىلىي پرىنسىپنى يولغا قويىدۇ. ئۇندىن باشقا يەنە ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرەش ئەمەلىيىتى جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن نەزەرىيىنى ئەمەلىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈش، ئامما بىلەن زىچ ئالاقە باغلاش، تەنقىد ۋە ئۆز ئۆزىنى تەنقىد قىلىش، ئاددىي - ساددا بولۇش، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش قاتارلىق بىر يۈرۈش ئېسىل خىزمەت ئىستىللىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى پارتىيىمىزنىڭ پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەڭ ساغلام، ئەڭ ئىشەنچلىك ۋە كىلى ئىگەلىكىنى، پەقەت كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرغاندىلا، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆزىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە

مەدەنىيەت جەھەتتىكى يۈكسەك ئارزۇسىغا يېتە-
 لەيدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. شۇڭا دۆلىتىمىز ئا-
 ساسى قانۇندا پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇ-
 رۇش دۆلىتىمىزنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدىكى بىر
 تۈرلۈك ئاساسىي پىرىنسىپ قىلىپ بەلگىلەنگەن.
 دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك دېموكراتى-
 يىسى غەربنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىيىسىگە ماھى-
 يەت جەھەتتىن تۈپتىن ئوخشىمايدىغان ئالاھىد-
 لىككە ئىگە. ھازىرقى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە
 كۆپ پارتىيە تۈزۈمى ۋە ئۈچ ھوقۇقنى ئايرىم
 تۇتۇش تۈزۈمى بۇرژۇئا دېموكراتىيىسىنىڭ ئىك-
 كى خىل ئاساسىي شەكلى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.
 غەرب ئەللىرىدە بۇ خىل تۈزۈمنىڭ قوللىنىلىشى
 كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ خاس ئىقتىسادىي-ئاسا-
 سى ۋە سىياسىي پارتىيە تۈزۈمى تەرىپىدىن بەلگى-
 لەنگەن. بۇرژۇئا دېموكراتىيىسى ئىشلەپچىقىرىش
 ۋاسىتىلىرىغا خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلىش
 تۈزۈمى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولغاچقا، كاپىتالىس-
 تىك تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئەركىن رىقابىتى ۋە
 جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى مۇقەررەر
 ھالدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى چوڭ - كى-
 چىك مونوپول گۇرۇھلارنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ
 مونوپول گۇرۇھلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەن-
 پەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن سىياسىي جەھەتتە بىر-
 بىرىگە ئوخشىمايدىغان سىياسىي پارتىيىلەرنى قۇ-
 رۇپ چىقىدۇ. نەتىجىدە كاپىتالىستىك دۆلەتلەر-
 نىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۈچتىن ئارتۇق سىياسىي
 پارتىيە ئۇزۇن مۇددەت ئۆزئارا تىركىشىپ تۇرىد-
 ىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ. بۇ مونوپول گۇرۇھ-
 لار ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى كاپالەتكە ئىگە قى-
 لىش ئۈچۈن بىرنەچچە پارتىيە بىرلىشىپ ھاكىم-
 مىيەت يۈرگۈزىدىغان ياكى نۆۋەتلىشىپ ھاكىمى-
 يەت يۈرگۈزىدىغان سىياسىي تۈزۈمنى شەكىللەن-
 دۈرىدۇ. ئېنىقكى، غەرب ئەللىرى تەشەببۇس
 قىلغان كۆپ پارتىيە تۈزۈمى بۇرژۇئارىيىنىڭ
 ھەرقايسى گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا
 قارشىلىشىش ۋە مۇرەسسە قىلىشنىڭ نەتىجىسىد-
 ۇر.

غەرب ئەللىرى تەشەببۇس قىلىۋاتقان كۆپ
 پارتىيە تۈزۈمىنىڭ دۆلىتىمىزدە ئىقتىسادىي ئاسا-
 سى ۋە سىنىپىي ئاساسى يوق. يۇقىرىدا كۆرسىد-
 ىتىپ ئۆتۈلگەندەك كۆپ پارتىيە تۈزۈمى ئىشلەپ-
 چىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۈلۈك-
 چىلىك تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلى. ھالبۇكى، دۆلە-
 تىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى سوتسىيالىستىك
 ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى، گەرچە ئىقتىسادىي

دى تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇر-
 لىشىغا ئەگىشىپ دۆلىتىمىز ئىقتىسادىدا ھەر
 خىل مۈلۈكچىلىك تەركىبلىرى ئۈزلۈكسىز مەي-
 دانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما سوتسىيالىستىك
 ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تەركىبى يەنىلا ئاساسىي
 ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا دۆلىتىمىزدە بارلىق ئەم-
 گەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتى پۈتۈنلەي بىردەك. بۇ
 مەيلى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بول-
 سۇن، مەيلى باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىچكى
 قىسمىدا بولسۇن ئۆزئارا قارشىلىشىدىغان بىرقان-
 چە سىياسىي پارتىيىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۆ-
 ۋەتلىشىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىنىڭ زۆرۈرىد-
 ى يوقلۇقىنى، پەقەت بىرلىككە كەلگەن چوڭگو
 كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭلا پروبلېماتىيە ۋە
 كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە ھەقىقىي
 ۋەكىللىك قىلالايدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن، دۆلە-
 تىمىزدە كوممۇنىستىك پارتىيىدىن باشقا يەنە
 سەككىز دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھ بار. دۆلە-
 تىمىزنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدە-
 كى كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمى ئېلىمىز-
 نىڭ كونكرېت تارىخىي شارائىتى ۋە ھازىرقى ئە-
 مەلىي ئەھۋالى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. شۇنداقلا
 دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار تەركىبىدىكى
 خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئەت بىردەكلىكى تە-
 رىپىدىن بەلگىلەنگەن. ئۇ مەيلى ماھىيەت جەھەت-
 تىن بولسۇن، مەيلى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن
 غەربنىڭ كۆپ پارتىيە تۈزۈمى بىلەن تۈپتىن ئوخ-
 شىمايدۇ. دۆلىتىمىزدە ھەرقايسى دېموكراتىك
 پارتىيە - گۇرۇھلار كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ
 رەھبەرلىكىدە دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا
 قاتنىشىپ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ئورتاق مۇ-
 زاكىرە قىلىدۇ. كوممۇنىستىك پارتىيە بىلەن
 ھەرقايسى دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار ئوتتۇ-
 رىسىدا ئورتاق سىنىپىي ئاساس، ئورتاق كۈرەش
 مەقسىتى ۋە ئورتاق مەنپەئەت بىردەكلىكى بار.
 شۇڭا ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۆكتىچى
 پارتىيىلەر مۇناسىۋىتى بولماستىن، ئۇزاق مۇد-
 دەت بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان، ئۆزئارا بىر-
 بىرىنى نازارەت قىلىدىغان، جاپادىمۇ ھالاۋەتتىمۇ
 بىللە ھەمكارلىشىدىغان قېرىنداشلارچە مۇناسى-
 ۋەت. ئومۇمەن، كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەر-
 لىكىدىكى كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش تۈزۈمى دۆ-
 لىتىمىز دېموكراتىك تۈزۈمىنىڭ بىر خىل ئالا-
 ھىدىلىكى ۋە ئارتۇقچىلىقى. شۇڭا «كوممۇنىس-
 تىك پارتىيە رەھبەرلىكىدە كۆپ پارتىيە ھەمكار-
 لىشىش ۋە سىياسىي مەسلىھەت ئېلىپ بېرىش
 تۈزۈمىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش ۋە مۇكەممەل-

لەشتۇرۇش كېرەك» ③ ئۈچ ھوقۇقنى ئايرىم تۇتۇش سىياسىي تۈزۈلمىسىمۇ دۆلىتىمىزدە ئاقمايدۇ.

(1) بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىز دەك دۆلىتىمىزدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا ئومۇمىي خەلق-ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى ئا- ساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، پۈتۈن مەملىكەت- تىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتى پۈتۈنلەي بىردەك، بۇ دۆلىتىمىزدە مەنپەئەت جەھەتتە قار- شىلىشىدىغان سىياسىي پارتىيىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شارائىتىنىڭ يوقلۇقىنى بەلگىلە- گەن. شۇڭا پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ مەنپەئە- تىگە ئورتاق ۋەكىللىك قىلىدىغان، دۆلەت ھوقۇ- قىنى بىر تۇتاش يۈرگۈزىدىغان سىياسىي تۈزۈلمى- نى بەرپا قىلىش دۆلىتىمىز ئىجتىمائىي ئەمەلىي- دىن تىنىڭ ئويىپكىنى تەلپى.

(2) بىر دۆلەتتە قايسى خىلدىكى سىياسىي تۈزۈلمىنى ئورنىتىشنى شۇ دۆلەتنىڭ دۆلەت تۈ- زۈلمىسى بەلگىلەيدۇ. دۆلىتىمىزدە ئېكسپىلاتاتۇر سىنىپلار ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلغان- لىقتىن كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىس- مىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىق، ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى گۇرۇھلارنىڭ مە- نپەئەت توقۇنۇشى قاتارلىقلار مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا دۆلىتىمىزدە ئۈچ ھوقۇقنى ئايرىپ تۇتۇش سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ ئاساسى يوق.

(3) دۆلىتىمىزنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتى ئۈچ ھوقۇقنى ئايرىم تۇتۇش سىياسىي تۈزۈلمى- سىنىڭ جۇڭگودا ئاقمايدىغانلىقىنى بەلگىلەگەن. جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدا كاك يۈۋېي، لياڭ چىچاۋلارنىڭ پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمە ئارقىلىق جۇڭگونى قۇتقۇزۇشقا

ئۇرۇنۇشىدىن تارتىپ، سۇن جۇڭشەن ئەپەندى رەھبەرلىك قىلغان شىنخەي ئىنقىلابىغىچە سان - ساناقسىز ۋە تەنپەرۋەر زاتلار نۇرغۇن قۇربان بې- رىش بەدىلىگە ۋە تەننى مۇتقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش- نىڭ ھەقىقىي لايىھىسىنى ئىزدىدى. كۆپ قېتىم ئۈچ ھوقۇقنى ئايرىم تۇتۇش سىياسىي لايىھىسى بويىچە فېئودال مۇستەبىتلىككە قارشى تۇرۇپ جۇڭگونىڭ قالاق، ئاجىز ھالقىسىنى ئۆزگەرتىشكە تىرىشتى، ئەمما تىرىشچانلىقلارنىڭ ھەممىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. پەقەت جۇڭگو خەلقى كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئېرىشكەندىن كېيىنلا، ماركسىزم - لېنىنىزم ئو- مۇمىي ھەقىقىتىنى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ كۈنك- رېت ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، تەج- رىبە ساۋاقلارنى ئىلمىي يەكۈنلەپ ئېلىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن بولغان خەلق ۋەكىللەر قۇ- رۇلتىيى تۈزۈمى بەرپا قىلىندى.

يىغىپ ئېيتقاندا، باش شۇجى جياڭ زېمىن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «ئېلىمىزدە يولغا قويۇل- گان خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورلۇقىدىكى دۆ- لەت تۈزۈمى ۋە خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمى ئاساس- دىكى سىياسىي تۈزۈم — خەلقنىڭ كۈرەش مېۋى- سى ۋە تارىخ تاللىغان تۈزۈم. غەربنىڭ سىياسىي تۈزۈم ئەندىزىسىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ كەلمەي، مۇشۇ تۈپ سىياسىي تۈزۈمنى قەتئىي داۋاملاشتۇ- رۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش شەرت.» ④ بىز پەقەت سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى جەريانىدا خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمىنى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدۇرالىساق ۋە ياخشىلىساقلا، پۈتۈن مە- مىلىكەت خەلقىنىڭ دۆلەتنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقى- نى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، كەلگۈسىدە غەرب دۆلەتلىرىدىكىدەنمۇ ياخشى بولغان ھەقىقىي دېموكراتىك سىياسىنى بەرپا قىلالايمىز.

2. يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى بەرپا قىلىش پارتىيىمىزنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى مۇھىم كۈرەش نىشانى ۋە ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىسى

مۇنىستىك پارتىيىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى دېگىنىمىز، خەلقنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش ھوقۇقى- نى قولدا تۇتۇشقا رەھبەرلىك قىلىش ۋە مەدەت بېرىش، دېموكراتىك سايلام ئۆتكۈزۈش، دېموكراتىك ئاساستا تەدبىر بەلگىلەش، دېموكراتىك باشقۇ-

يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دېگەندى: «دېموكراتىيە بولمىسا، سوتسىيالىزم بولمايدۇ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش بولمايدۇ». ⑤ يولداش جياڭ زېمىنمۇ پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىغا بەرگەن سىياسىي دوكلاتىدا ئېنىق قىلىپ: «كوم-

ئاپپاراتنى ئىخچاملاش، دېموكراتىك نازارەتچىلىك تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، تىنچلىق، ئىتتىپاقلىقنى قوغداش» ⑦: دېمەك، يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىش پارتىيىمىزنىڭ مۇھىم كۈرەش نىشانى ۋە ئاساسىي ۋەزىپىسى. بۇ ھەم ۋاسىتە ھەم نىشان. مانا بۇ دېموكراتىيەنىڭ ھەقىقىي مەنىسى. دېموكراتىيە سىياسىي ئۈستۈنلۈك بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە — سوتسىيالىستىك ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ سىياسىي كاپالىتى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، دېموكراتىيە بىر خىل ۋاسىتە، ئەمما دېموكراتىيە يەنە بىر خىل كۈرەش نىشانى. ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسىگە ئاساسلانغاندا، پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ تۇنجى نىشانى پرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلقنى دۆلەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندۇرۇپ، پرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ رەھبەرلىكىدىكى دېموكراتىك تۈزۈمنى بەرپا قىلىش. ئاندىن كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ خەلق ئاممىسىنىڭ كۈندىن كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش. پارتىيىمىزنىڭ ئاساسىي مەقسىتى جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش بولغانلىقتىن، يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىپ، خەلقنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىنى تەشكىللەپ، خەلقنىڭ ھەر خىل دېموكراتىك ھوقۇقلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىشكە باش تارتىپ بولمايدىغان يۈكسەك مەجبۇرىيىتى بار. شۇڭا يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىش پارتىيىمىزنىڭ ئۇلۇغ كۈرەش نىشانى، مۇھىم تارىخىي ۋە رېئال ۋەزىپىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن پارتىيە نىزامنامىسى، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەنى ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى ۋە ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى پەقەت سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتسەك ۋە ياخشىلاساقتا، دۆلىتىمىزنى باي، قۇدرەتلىك، مەدەنىيەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىلالايمىز.

2. يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىش بىر خىل ۋاسىتە بولۇش سۈپىتى بىلەن پارتىيىمىزنىڭ ئاساسىي رەھبەرلىك ئۇسۇلى ۋە خىزمەت ئۇسۇلىدۇر. پارتىيىمىزنىڭ ئەزەلدىن تەشەببۇس قىلىۋاتقان

رۇش ۋە دېموكراتىك نازارەتچىلىك يولىنى تۇتۇپ، خەلقنىڭ قانۇن بويىچە كەڭ ھوقۇق ۋە ئەركىنلىك-تىن بەھرىمەن بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش، كەڭ شىلىك ھوقۇققا ھۆرمەت قىلىش ۋە كاپالەتلىك قىلىش دېگەن سۆز» ⑥ دەپ كۆرسەتتى. كۆرۈشكە بولىدۇكى، پارتىيىمىزنىڭ يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى پەيدىنپەي ئەمەلگە ئاشۇرۇشى، پارتىيىنىڭ تۈپ تارىخىي ۋەزىپىسى، پارتىيىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئۇلۇغۋار ئىشلىرىنىڭ ئويىپكەتتىپ تەلىپى. بۇنى تۆۋەندىكىدەك ئىككى نۇقتىدىن شەرھلەشكە توغرا كېلىدۇ.

1. يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىش پارتىيىنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى ئۇلۇغ كۈرەش نىشانلىرىنىڭ بىرى.

يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىش جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغان كۈندىن تارتىپلا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۇلۇغ كۈرەش نىشانلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئەمما كېيىنكى دەۋرلەردە، بولۇپمۇ «سول چىل» لۇشىيەن تازا ئەۋج ئالغان يىللاردا، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ئۆزۈمى ئۆزىنىڭ ماھىيەتلىك خاراكتېرىنى يوقىتىپ بىر خىل ۋاسىتەگە ئايلىنىپ قالدى. پەقەت پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىدىيە ئازاد بولۇشنىڭ تۈرتكىسىدە نەزەرىيە جەھەتتىكى خاتالىقلار تۈزىتىلىپ، دېموكراتىيە ئۇقۇمىنىڭ ئەمەلىي ماھىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. يولداش جياڭ زېمىن دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 40 يىللىقنى تەبىرىكلەش مۇراسىمىدا ئېنىق قىلىپ: «يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە مۇكەممەل سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈمنى بەرپا قىلىش دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك بىر زاماننىڭ ئىشلىتىش قۇرۇلۇشىدىكى بىر تۈر - لۈك مۇھىم نىشان ۋە ۋەزىپە، پارتىيە، خەلقنىڭ ئورتاق ئارزۇسى» دەپ كۆرسەتتى. بۇ پارتىيىمىزنىڭ يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىش چاقىرىقىنىڭ بىر خىل ئوقۇل ۋاسىتە بولۇپلا قالماي، بەلكى يېتىدىغان يۈكسەك نىشان ۋە ۋەزىپە ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي تونۇپ يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. يولداش جياڭ زېمىن پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىغا بەرگەن دوكلاتىدا تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ نۆۋەتتىكى ۋە بۇندىن كېيىنكى بىر مەزگىلدىكى ئاساسىي ۋەزىپىسى — دېموكراتىيىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، قانۇنچىلىقنى كۈچەيتىش، مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىش يولىنى تۇتۇش،

قىنى ۋە يولغا قويۇۋاتقىنى ھەرقانداق ۋاقىتتا خەلققە تايىنىش، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، خەلقنى ئېلىپ، خەلققە قايتۇرۇشنى ئاساس قىلغان ئاممىۋى لۇشىيەن يېتەكچىلىكىدىكى رەھبەر-لىك ئۇسۇلى ۋە خىزمەت ئۇسۇلى، بۇ ئەمەلىيەتتە پارتىيىنىڭ دېموكراتىك كۆز قارىشى بىلەن دېموكراتىك خىزمەت ئۇسۇلىنىڭ ئورگانىك بىرىكىشىدۇر. پارتىيىمىز ئۇزۇن مۇددەتلىك رەھبەر-لىك ۋە خىزمەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا بۇ خىل ئاممىۋى لۇشىيەن ۋە ئۇسۇلدا ھەقىقىي چىڭ تۇرغاندا، توغرا لۇشىيەن، فاڭجېن، سىياسەتلەرنى تۈزۈپ چىقالايدىغانلىقى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە بولغان توغرا رەھبەرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتتى. شۇڭا يولداش جياڭ زېمىن پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىغا بەرگەن دوكلاتىدا: «خەلقنىڭ ئەھۋالىنى چوڭقۇر چۈشىنىشكە ئىمكان بېرىدىغان، خەلقنىڭ راينى تولىق ئەكس ئەتتۈرىدىغان، خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى ئەڭ مەزكەزلەشتۈرىدىغان، تەدبىر بەلگىلەش مېخانىزمىنى پەيدىنپەي شەكىللەندۈرۈش، تەدبىر بەلگىلەشنىڭ ئىلمىيلەشىشى، دېموكراتىيىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، تەدبىر بەلگىلەش سەۋىيىسى ۋە خىزمەت ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش لازىم» ⑧ دەپ كۆرسەتتى. دېمەك، يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلماي تۇرۇپ، پارتىيەنىڭ توغرا رەھبەرلىكىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ. پارتىيىنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى نازارىتىنى، ئاممىنىڭ نازارىتىنى، دېموكراتىك پارتىيە - گۈرۇھلار ۋە پارتىيە - گۈرۇھسىز زاتلارنىڭ نازارىتىنى ھەقىقىي قوبۇل قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ ئاساسقا ئىگە قىلغىلى بولمايدۇ. پارتىيەنىڭ ئاممىدىن، جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتىدىن ئايرىلىپ قېلىشىدىن ساقلىنىشى بولمايدۇ. ئۇنداقتا مۇقەررەر ھالدا پارتىيىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. پارتىيىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى بولمىسا، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىدىن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ.

3. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىشنىڭ تۈپ كاپالىتى. سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە قۇرۇلۇشى بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى مۇناسىۋەتلىك دىئالېكتىك مۇناسىۋەتكە ئىگە، يەنى پارتىيەنىڭ توغرا رەھبەرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى بەرپا قىلىش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە پارتىيىنىڭ

توغرا رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشنىڭ تۈپ كاپالىتى. يولداش دېڭ شياۋ-پىڭ «بىزنىڭ ئىسلاھاتىمىز سوتسىيالىزم يولىدىن چەتنەپ كەتسە بولمايدۇ، كوممۇنىستىك پارتىيەنىڭ رەھبەرلىكىدىن ئايرىلىپ قالسا بولمايدۇ. بۇ ئىككىسى ئۆزئارا باغلانغان بىر مەسىلە. كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى بولمىسا، سوتسىيالىزم بولمىسۇ بولمايدۇ» ⑨ دەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈپ كەندى. ئېلىمىزدا يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىشتا پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە قەتئىي چىڭ تۇرۇش جۇڭگونىڭ ئىنقىلاب ئەمەلىيىتى ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىدىن چىقىرىلغان يىمىرىلمەس ھەقىقەت.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ جاھانگىرلىك، فېئودالىزم، بىئوگرات كاپىتالىزمنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دۆلىتىمىز تارىخىدا تۇنجى بولۇپ بارلىق ھوقۇق ئەمگەكچى خەلققە مەنسۇپ بولغان كۆپ سانلىقلار دىكتاتورىلىقىدىكى خەلق دېموكراتىيىسى تۈزۈمىنى بارلىققا كەلتۈردى، بۇنىڭ بىلەن ئېلىمىزدا يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى بەرپا قىلىشنىڭ سىياسىي ئالدىنقى شەرتى ھازىرلاندى. جۇڭگونىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخى ئېنىق ئىسپاتلاپ بەردىكى، پەقەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىلا سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنىڭ بىردىن بىر ياراتقۇچىسى.

پەقەت كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى پەيدىنپەي ئەمەلگە ئاشۇرغاندىلا، ئاندىن يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ زۆرۈر ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت شەرتى - شارائىتىنى بەرپا قىلغىلى بولىدۇ. «سوتسىيالىزم قانچە راۋاجلانسا، دېموكراتىيىمۇ شۇنچە راۋاجلىنىدۇ» ⑩

دېموكراتىيە كىشىلەر ئىنتىلىدىغان يۈكسەك غايىۋى تۈزۈم بولۇپ، ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئىقتىساد، پەن - مەدەنىيەت، قانۇن - تۈزۈم، ئېتىكا - ئەخلاق تەرەققىياتى قاتارلىقلارنىڭ بىۋاسىتە چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. دۆلىتىمىز ئىقتىساد، پەن - مەدەنىيەت تەرەققىياتى جەھەتتە يەنىلا قالاق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان دۆلەت. بۇنداق شارائىتتا يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى تېزىدىن بەرپا قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، پۈتۈن كۈچ بىلەن سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش

رۇش قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىپ، ئىشلەپچىقىد-
رىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇ-
رۇپ مول ماددىي شەرت - شارائىت ھازىرلاش؛
ئىككىنچىدىن، يەن - مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى زور
كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ھەر مىللەت كىشىلى-
رىنىڭ ئىدىيەسى - ئەخلاق ساپاسى ۋە مەدەنىيەت
ساپاسىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈش؛ ئۇ-
چىنچىدىن، دۆلەتنىڭ قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى
كۈچەيتىپ دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدار قىلىشنى
ئەمەلگە ئاشۇرۇپ دېموكراتىيە تەرەققىياتىنى قانۇ-
نىي كاپالەتكە ئىگە قىلىش زۆرۈر. بۇنىڭ ئۈچۈن
ئەڭ مۇھىمى پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇ-
رۇش كېرەك.

پەقەت پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە قەتئىي چىڭ
تۇرۇپ، سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى تېخىمۇ
كەڭ، تېخىمۇ چوڭقۇر قانات يايدۇرغاندىلا، ئاندىن
دۆلىتىمىزنىڭ دۆلەت ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان
سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنىڭ كونكرېت شەك-
لىنى بەرپا قىلغىلى بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ئەمگەكچى
خەلقنىڭ دۆلەتكە بولغان خوجايىنلىق ھوقۇقىنى
يۈرگۈزۈشنى ئۆزىنىڭ تۈپ مەقسىتى ۋە مەزمۇنى
قىلىدۇ. ئەمما ھەرقايسى سوتسىيالىستىك دۆلەت-
لەرنىڭ ئەمەلىيىتى بىر بىرىگە ئوخشىمىغانلىق-
تىن، خەلقنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈ-
زۈشتىكى كونكرېت شەكىللىرىمۇ بىر بىرىگە ئوخ-
شىمايدۇ. شۇڭا دۆلىتىمىزدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ
خوجايىنلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشنى ھەر خىل
كونكرېت ئۇنۇملۇك شەكىللەر ئارقىلىق ئەمەلگە
ئاشۇرۇشقا ھەم بەلگىلىك قانۇن - تۈزۈم ۋە تەرتىپ
ئارقىلىق كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.
پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىك رولى دەل ماركسىزم -
لېنىنىزم - ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە دېڭ شياۋپىڭ

نەزەرىيىسىنىڭ ئىلمىي قائىدىلىرىگە ئاساسەن،
دۆلىتىمىزنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىنى چىقىش
قىلىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز ھوقۇقىنى قانداق
قىلىپ ھەققىي ئەمەلگە ئاشۇرالىشىدىكى سىياسىي
شەكىلنى توغرا تاللاشتا ئىپادىلىنىدۇ. يۇقىرىدا
كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي
تۈزۈمى دېموكراتىيە مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى ئا-
ساسىدا شەكىللەنگەن خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى
تۈزۈمى ۋە كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى
كۆپ پارتىيە ھەمكارلىشىش، سىياسىي مەسلىھەت
كېڭىشى تۈزۈمى، ئەلۋەتتە بۇ تۈزۈمنىڭ نۆۋەتتە
مەلۇم يېتەرسىزلىكلىرى بولسىمۇ، ئەمما پارتىيىد-
ىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇپ، سىياسىي
تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ،
ئۇنى قانۇن - تۈزۈم ئىزغا سېلىپ، خەلقنىڭ
تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرغاندىلا، تېخىمۇ كۆپ ئەم-
گەكچىلەرنى دۆلەتنى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى دې-
موكراتىك باشقۇرۇشقا ۋە دېموكراتىك نازارەت قى-
لىشقا جەلپ قىلىپ، سوتسىيالىستىك دېموكراتى-
يىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرغىلى بولى-
دۇ.

ئومۇمەن، يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموك-
راتىيە بەرپا قىلىش پارتىيىمىزنىڭ ھاكىمىيەت
يۈرگۈزۈشىنىڭ زۆرۈر شەرتى، شۇنداقلا پارتىيىد-
ىنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش يۈكسەك سوتسى-
يالىستىك دېموكراتىيە بەرپا قىلىشنىڭ تۈپ كاپا-
لىتى. بىز پەقەت پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ
تۇرۇپ، پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيى كۆرسىتىپ بەر-
گەن يولنى بويلاپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەيدىغانلا
بولساق، «بىزنىڭ تۈزۈمىمىز كۈندىن - كۈنگە
ياخشىلىنىدۇ. ئۇ دۇنيادىكى ئىلغار ئامىللارنى قو-
بۇل قىلىپ، دۇنيادىكى ئەڭ ياخشى تۈزۈمگە ئايلى-
نالايدۇ» ①.

ئىزاھلار

- ①، ⑨ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، 3 - توم ئۇيغۇرچە نەشرى، 503 - ، 497 - بەتلەر.
- ②، ③، ④، ⑥، ⑦، ⑧ باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن سىياسىي دوكلاتى.
- ⑤، ⑩، ⑪ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، 2 - توم ئۇيغۇرچە نەشرى، 362 - ، 557 - ، 297 - بەتلەر.

(پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا

جمال روزى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇپ پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن پارتىيە ئەزالىرى ۋە ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنى، بولۇپمۇ دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيەسىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 本文简论为加强反腐倡廉, 党员和各级领导干部认真学习马列主义、毛泽东思想和邓小平理论, 加强党风建设的必要性。

Abstract: This article narrates that in order to strengthen the construction of anti-corruption activities, it's necessary for the leaders in all walks of life to study Marx, Engels, Lenin and Mao Zedong thought, especially Deng Xiaoping's theory of socialism with Chinese characteristics. It also emphasizes the importance of enhancing the construction of Party's working style.

1. پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى پاكلىق قۇرۇلۇشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىش كېرەك.

پارتىيە ئىستىلى — پارتىيە ئەزالىرىنىڭ سىياسىي - ئىدىيە، تەشكىلى ۋە تۇرمۇش جەھەتلەر-دىكى ئېسىل ئىستىلىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ پار-تىيەنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاۋانگارتلىق خاراكتېرى — كوممۇنىزمىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە خەلق ئۈچۈن جان دىل بىلەن خىزمەت قىلىشتىن

تەشكىلى ۋە تۇرمۇش جەھەتلەر-دىكى ئېسىل ئىستىلىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ پار-تىيەنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاۋانگارتلىق خاراكتېرى — كوممۇنىزمىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە خەلق ئۈچۈن جان دىل بىلەن خىزمەت قىلىشتىن

جمال روزى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى خىمىيە فاكولتېتىنىڭ لېكتورى

شى تۇرۇش كۇرىشى پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ھايات-ماماتىغا بېرىپ تاقىلىدىغان جىددىي سىياسىي كۈ-رەش. پارتىيىمىزنى ھەرقانداق دۈشمەن بېسىپ چۈشلەيمەيدۇ، ئاغدۇرالمىدۇ. ئىستىكام ئۆز ئى-چىدىن ئاسان بۇزۇلىدۇ، ئۆزىمىزنى - ئۆزىمىز ئابۇت قىلىدىغان ئىشنى قىلىشقا مۇتلەق بولمايدۇ. چىرىكلەشكەنلەر جازالانمىسا، پارتىيە خەلق ئاممى-سىنىڭ ئىشەنچ ۋە مەدەتكارلىقىدىن مەھرۇم قالد-دۇ. پۈتكۈل ئىسلاھات ئېچىۋېتىش جەريانىدا چى-رىكىلىككە قارشى تۇرۇش ئاگاھلاندىرۇش سىگنا-لىنى ئۇزاققىچە ياغرىتىپ تۇرۇش كېرەك»^① دەپ كۆرسەتتى. دۆلىتىمىزدە ئېكىسپىلاتاتورلار سىنىپى سىنىپ سۈپىتىدە بۇرۇنلا يوقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى، قىممەت قارىشى، ئەمگەك پوزىتسىيىسى ۋە ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى يە-نىلا خەلقنىڭ ئىدىيىسىگە تەسىر قىلىپ ئىسلا-ھات، ئېچىۋېتىش، بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام مۇ-قىم تەرەققىي قىلىشىغا مەلۇم دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلىۋاتىدۇ. بۇ خىل كونا ئىدىيە جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ساھەسىگە سىڭىپ كىرىشتىن تاشقىرى يەنە پارتىيىنىڭ ئىچكى تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرىپ ئاز ساندىكى پارتىيىۋىلىكى ئاجىز، مەيدانى مۇس-تەھكەم بولمىغان پارتىيە ئەزالىرىنى چىرىتمەكتە. بۇنداق پارتىيە ئەزالىرى ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى دەپ دۆلەت، خەلق ۋە كوللېكتىپنىڭ مەنپەئىتىگە زى-يان يەتكۈزىدۇ. ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە كەلتۈرگەن زىيىنى ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، پارتىيىنىڭ ئامما ئارىسىدىكى ئىناۋىتىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى. شۇڭا، نۆۋەتتە پارتىيە ئەزالىرى ۋە پارتىيىلىك كادىرلارنىڭ ئامما ئارىسىدىكى ئوبرازىنى تېخىمۇ ياخشىلاش ئۈچۈن پارتىيىنىڭ ئېسىل ئىستىلىنى پارتىيە تۇرمۇشىدا قايتىدىن جارى قىلدۇرۇپ، خا-تا ئىدىيە، ناتوغرا ئىستىللارغا قارشى كۈرەش قى-لىش ئىنتايىن زۆرۈر.

يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇ-رۇلتىيىدا: «ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئار-قىلىق چىرىكىلىك پەيدا بولىدىغان، يامرايدىغان تۇپراقنى ئۈزلۈكسىز يوقىتىش كېرەك» دەپ كۆر-سەتتى. ئاممىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، چىرىكىلىك

ئىبارەت ئاساسىي مەقسىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. پارتىيىنىڭ تارىخى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، پارتىيى-نىڭ ئىستىلى پارتىيىنىڭ تەقدىرى بىلەن زىچ باغ-لانغان، يەنى پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشىغا ئەھمى-يەت بېرىلمىسە، پارتىيىنىڭ لۇشىيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى دۆلىتىمىزنىڭ ئەھۋالىغا ۋە كەڭ خەلق مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيلا قالماي، بەلكى پارتىيە ئۆزىنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاۋانگارت-لىق خاراكتېرىنى، ئىسلاھات ئېچىۋېتىش ۋە زاما-نۇنلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى رەھبەرلىك رولىنى يوقاتقان بولىدۇ. شۇنداقلا خەلق ئاممىسىنىڭ قول-لىشىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ، بولۇپمۇ ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيىنىڭ ئىستىلى پارتىيىنىڭ ھايات-ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك. پارتىيىلىك رەھبىرىي كا-دىرلارنىڭ پاك دىيانەتلىك بولۇشى يېڭى دەۋردە پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنىڭ مۇ-ھىم ئالدىنقى شەرتى. پارتىيىنىڭ لۇشىيەن - فاڭ-جېن سىياسەتلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەمە-لىيلەشتۈرۈپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشك-نى ئېچىۋېتىش ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى ئىلگى-رى سۈرۈش سىياسىي ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشنىڭ مۇھىم كاپالىتى. پارتىيىلىك رەھبى-رىي كادىرلارنىڭ پاك - دىيانەتلىك بولۇشىغا كاپا-لەتلىك قىلىش ئۈچۈن مەۋقەنى تەربىيە بېرىشكە قويۇپ، دىققەتنى ئالدىنى ئېلىشقا قارىتىپ، ئىدىيە ئەخلاق جەھەتلەردە مۇداپىيە لىنىيىسىنى بەرپا قى-لىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن پارتىيىلىك رەھبى-رىي كادىرلار پارتىيە ئەزالىرى ۋە خەلق ئاممىسى ئارىسىدا چوقۇم ئۈلگىلىك رول ئوينىشى، ئۆزىنى قەدىرلىشى، ئۆزىنى تەكشۈرۈپ تۇرۇشى، ئۆزىنى ئاگاھلاندىرۇپ تۇرۇشى، ئۆزىنى زىخىيەتلەندۈرۈپ تۇرۇشى ۋە كوممۇنىستىك ئېتىقادىنى چىڭىتىپ، كوممۇنىستىك ئەخلاقنى ئۆز ئەمەلىيىتىدە كۆرسى-تىشى، پاك - دىيانەتلىك بولۇپ، جاپا - مۇشەققەت-كە چىداپ كۈرەش قىلىشى، جان دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش روھىنى تۇرغۇزۇشى كې-رەك.

يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇ-رۇلتىيىغا بەرگەن دوكلاتىدا: «چىرىكىلىككە قار-

كە قارشى قەتئىي ئۈزلۈكسىز كۈرەش قىلغاندىلا، پارتىيىنىڭ ئوبرازىنى قايتىدىن تىكلەش بولمايدۇ. چىرىكلىككە قارشى كۈرەشنى ھەرقانداق ۋاقىتتا بوشاشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، پارتىيىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى ۋە ئىستىمىلىنى جارى قىلدۇرغىلى بولمايدۇ، بولۇپمۇ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش مەركەز قىلىنغان بۈگۈنكى كۈندە بىرىنچىدىن، ئىسلاھات ئېچىۋېتىشنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىدىغان بىردىنبىر ئىنقىلاب ئىكەنلىكىنى ئېنىق تونۇش كېرەك. ئىككىنچىدىن، بۇ ئىنقىلابنى باشتىن - ئاخىر زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى بىلەن ئۆزئارا زىچ بىرلەشتۈرۈش كېرەكلىكىنى ئېنىق تونۇش كېرەك. ئۈچىنچىدىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى — پۈتۈن مەلىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ رەھبەرلىك يادروسى. شۇڭا بۇ ئىنقىلاب بۇرۇنقى ئىنقىلابلارغا ئوخشاشلا پارتىيىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىنقىلاب ئىكەنلىكىنى ئېنىق تونۇش كېرەك. پارتىيە ئىستىمىلى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتە تۆۋەندىكى بىرقانچە خىزمەتنى ياخشى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ.

بىرىنچى، پارتىيىنى ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسى بىلەن قوراللانغان، خەلق ئۈچۈن جان دىل بىلەن خىزمەت قىلىدىغان، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەشكىلىي جەھەتتە پۈتۈنلەي مۇكەممەللەشكەن، تۈرلۈك خەۋپ خەتەرلەرگە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، باشتىن ئاخىر دەۋرنىڭ ئالدىدا ماڭىدىغان، پۈتۈن مەلىكەت خەلقىنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان، ماركسىزمچە پارتىيە قىلىپ قۇرۇپ چىقىش كېرەك. پۈتۈن پارتىيە يېڭى ئۇلۇغ قۇرۇلۇشتا كۆزلىگەن ئومۇمىي نىشان بويىچە پارتىيە قۇرۇلۇشىنى ئىدىيە، تەشكىلىي ۋە ئىستىمىلىي جەھەتتىن ئومۇميۈزلۈك كۈچەيتىپ، رەھبەرلىك سەۋىيىسى، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش سەۋىيىسىنى

ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، چىرىتىشكە تاقابىل تۇرۇش، ئاينىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىقتىدارىنى ئۈزلۈكسىز ئاشۇرۇپ، يېڭى قىياپەت ۋە كۈچلۈك جەڭگىۋارلىق بىلەن يېڭى تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن تىرىشىشى لازىم. ئىككىنچى، يولداش دېڭ شياۋپىڭ: «ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى ئېچىۋېتىشنىڭ پۈتۈن كۈل جەريانىدا چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كېرەك، كادىرلار ۋە كومپارتىيە ئەزالىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، پاكلىق قۇرۇلۇشىنى چوڭ ئىش قاتارىدا تونۇش لازىم»^① دەپ كۆرسەتكەندى. چىرىكلىككە قارشى تۇرۇپ پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي ئورگانلار ۋە ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئۆز قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتىكى ئاساسىي مەسىلە، شۇنداقلا يەنە پارتىيە ئىستىمىلى قۇرۇلۇشىدىكى ھالقىلىق مەسىلە. رەھبىرىي كادىرلار چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇپ پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتە ئۆزى باشلامچى بولۇشى كېرەك. چىرىكلىككە قارشى تۇرۇپ، پاك - دىيانەتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىش بىر خىل ستىراتېگىيەلىك ۋەزىپە ھەم مۇھىم خىزمەت. بۇ خىزمەتنى قانات يايدۇرۇشتا دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىنى يېتەكچى قىلىپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا چىڭ تۇرۇش كېرەك. بولۇپمۇ رەھبىرىي كادىرلارنىڭ چىرىكلىككە قارشى تۇرۇپ پاكلىقنى تەشەببۇس قىلىشىنى ئۇلارنىڭ ئاخلىق ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرغاندىلا، ئاندىن زور نەتىجە قازانغىلى بولىدۇ. پاك - دىيانەتلىك، ئىنتىزامچان بولۇشنى رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئۆزىدىن باشلاش كېرەك. ئاساسىي قاتلام رەھبىرىي كادىرلار كەڭ ئاممىنىڭ نازارىتىدىكى ئاخلىق قوبۇل قىلىشى، ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن تۆۋەندىكىلەرگە ئۈلگە بولۇشى كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، پارتىيە ئىستىمىلى، پاكلىق قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، جەمئىيەت

① دېڭ شياۋپىڭ تالانىلىرى 3 - توم، 791 - بەت.

چىدىن، پارتىيىمىزنىڭ دېموكراتىيە مەركەزلەش- تۈرۈش تۈزۈمىنى ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، شەخسنىڭ تەشكىلگە، ئاز سانلىقنىڭ كۆپ سانلىق- قا، تۆۋەننىڭ يۇقىرىغا، پۈتۈن پارتىيىنىڭ مەركەزگە بويىسۇنۇشىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، توغرا سىياسەت بەلگىلەشكە كاپالەتلىك قىلغىلى، خاتالىقتىن ساقلىنغىلى بولىدۇ. ئۈچىنچىدىن، دېموكراتىك تۇرمۇش يىغىنىنىڭ سۈپىتىنى ھەقىقىي ئۆستۈرۈپ، تەنقىد ۋە ئۆز- ئۆزىنى تەنقىد قىلىش، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۈرئەت قىلىش كېرەك. دېموكراتىك تۇرمۇش يىغىنىدا پاك - دىيانەتلىك بولۇشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان بەلگىلىمىلەرنى ئەستايىدىل سېلىشتۇرۇپ، ئۆز - ئۆزىنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈش كېرەك. پاك بولۇش، ئاددىي ساددا بولۇش پارتىيىمىز ئەزلەدىن ئىزچىل تەكىتلەپ كېلىۋاتقان ئېسىل ئىستىل بولۇپ بۇنى پارتىيىدىمىزنىڭ خاراكتېرى، مەقسىتى ۋە ئىنتىزامى بەلگىلىگەن. بىيورۇكراتلىق ئىستىل، خىزمەت ئورنى قولايلىقىدىن پايدىلىنىپ پارا ئېلىش، پارا بېرىش، ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىش، مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىش، دۆلەت ۋە كوللېكتىپنىڭ مال- مۈلكىنى بۇزۇپ چېچىش قاتارلىق ناتوغرا قىلمىشلار ۋە ئىستىللار پارتىيىنىڭ مەقسىتى ۋە خاراكتېرى بىلەن قارىمۇ قارشى بولۇپ ھەرگىزمۇ چىقىدىن شالمايدۇ.

2. سوتسىيالىستىك مەنئىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىلەن پارتىيە ئىستىلى ۋە پاكلىق قۇرۇلۇشىنى بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىش كېرەك

تۇرمۇشنى راۋاجلاندۇرۇپ، يۈكسەك سوتسىيالىستىك مەنئىۋى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىشىمىز كېرەك»^① دەپ كۆرسەتكەندى. بۇ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم نىشانى ۋە كاپالىتى. جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش، ماددىي مەدەنىيەت

كەيپىياتىنى ياخشىلىغىلى بولىدۇ. يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ سۆزى بىلەن ھەرىكەتتىن ئىكەنلىكى بىردەك بولۇش - بولماسلىقى تۆۋەندىكى كادىرلارغا، كەڭ پارتىيە ئەزالىرىغا ۋە پۈتۈن ئاممىغا نىسبەتەن چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. رەھبىرىي كادىرلار ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويىمىسا، ئۆزى پاك - دىيانەتلىك بولمىسا، تۆۋەندىكىلەرمۇ شۇلارغا ئەگىشىپ ناتوغرا ئىستىللار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار شۇنى چوقۇم بىلىشى كېرەككى، ۋەزىپىسى يۇقىرى بولغانسېرى تەسىرىمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ. شۇڭا بۇ جەھەتتە ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، چىرىكلەشكە قەتئىي قارشى تۇرۇپ، پاك - دىيانەتلىك، ئىنتىزامچان بولۇشنىڭ نەمۇنىچىلىرىدىن بولۇشى كېرەك. نازارەتنى كۈچەيتىش رەھبىرىي كادىرلارنىڭ پاك - دىيانەتلىك بولۇشىنىڭ ئۆتكۈلى. ھوقۇق نازارەتنى قوبۇل قىلىشى كېرەك. نازارەتنى قوبۇل قىلمايدىغان ھوقۇق مۇقەررەر ھالدا كادىرلارنى چىرىكلەشكە ئېلىپ بارىدۇ. بۇ ئەمەلىيەت تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان ھەقىقەت. ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار بىرىنچىدىن، نازارەتنى ئاڭلىق قوبۇل قىلىش ئېھتىياجى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشى، ئۆزىنى باشتىن - ئاخىر پارتىيە، ھۆكۈمەت، تەشكىلات كىم ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ نازارىتى ئاستىغا قويۇپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئاڭلىق ھالدا ئاممىنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك. ئىككىنچىدىن،

بولداش دېڭ شياۋپىڭ دۆلىتىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ پروگرامما خاراكتېرىلىك تەلپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ «بىز يۈكسەك ماددىي مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش بىلەن بىللە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىلىم - پەن مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئالىي جاناب مەزمۇنغا باي مەدەنىيەت

① دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما 2 - توم، 309 - 310 - بەت.

يەت قۇرۇلۇشنى تەرەققىي قىلدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. پارتىيە 14-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6- ئومۇمىي يىغىنىدا مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ مۇھىم بەلگىسى، زامانىۋىلاش-تۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم نىشانى ۋە مۇھىم كاپالىتى دەپ تەكىتلەپ كۆرسىتىلدى. بۇ يېڭى دەۋرگە قەدەم قويغاندىن بۇيانقى پارتىيىمىزنىڭ ئىزچىل ئىدىيىسى. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەندى: «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىش خېلى نەتىجىلىك بولدى، ۋەزىيەت كىشىنى خۇشال قىلىدۇ. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىكى، لېكىن كەيىنكى يىلدا يامانلىشىپ كېتىۋەرسە، ئىقتىسادىي جەھەتتىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ نېمە ئەھمىيىتى قالدۇ؟»^① ئىنسانلارنىڭ ماددىي مەدەنىيەت يارىتىش جەريانى يالغۇز ئادەمنىڭ تەبىئەت بىلەن ئاددىي ھالدا ماددا-ئالماشتۇرۇش جەريانى بولماستىن، بەلكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئورنىتىش شەرتى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىجتىمائىي ئالاقە جەريانى. بۇ جەرياندا كىشىلەرگە ئىلمىي ئىددىيە ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىپ ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يۆنىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. ئەگەر بىز ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغاندا جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنى كۈچەيتىمەي، فېئودالىزمنىڭ قالدۇق ئىدىيىسىنىڭ چىرىتىشىگە، كاپىتالىزمنىڭ چىرىتىشىگە كىرىپ كىرىشىگە يامراپ كېتىشىگە يول قويساق كىشىلەر ئىدىيىۋى قالايمىقانچىلىق ۋە مەنئى جەھەتتىكى كىرىزىس پاتىقىغا كىرىپ قالىدۇ. ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى سوتسىيالىزم يۆنىلىشىنى بويلاپ ساغلام تەرەققىي قىلدۇرالمىمىز. پارتىيىنىڭ مەنئى مەدەنىيەتكە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت يەت قۇرۇلۇشىنى ئۇزاق، ساغلام، مۇقىم تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ تۈپ كاپالىتى. پارتىيە 14-قۇرۇلتىيى مەركىزىي كومىتېتى 6- ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قارارىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى

ئېلىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ رەھبەرلىك يادروسى بولۇپ، ماددىي مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ ئاچقۇچى پارتىيىدە، مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ ئاچقۇچىمۇ پارتىيەدە. » دەپ كۆرسىتىلگەن ھەم پارتىيىنىڭ مەنئى مەدەنىيەتكە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىشنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقى تەكىتلەنگەن. يولداش دېڭ شياۋپىڭ: «ئىككى قولىدا تۇتۇشتا چىڭ تۇرۇش، بىر قولىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشنى ئېچىۋېتىشنى تۇتۇش، يەنە بىر قولىدا ھەر خىل جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىشنى تۇتۇش كېرەك. ئىككى قولىدا قاتتىق بولۇش كېرەك. ھەر خىل جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىپ، تۈرلۈك رەزىللىكلەرنى تۈگىتىشتە يۇمشاق قوللۇق قىلىشقا بولمايدۇ. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئىشنى ئېچىۋېتىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كېرەك. كادىرلار ۋە كومپارتىيە ئەزالىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا پاكلىق قۇرۇلۇشىنى چوڭ ئىش قاتارىدا تۇتۇش لازىم»^② دەپ كۆرسەتكەندى. كۆز ئالدىمىزدا پارتىيە ئىچىدە ساقلانغان پاسسىپ چىرىك ھادىسىلەر، ناتوغرا ئىستىلاھات پارتىيىنىڭ ئوبرازىنى زىيانغا ئۇچراتتى، شۇڭا پارتىيىنىڭ ئامما ئارىسىدىكى نوپۇزنى تىكلەپ، پارتىيە ئىستىلى پاكلىق قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىپ، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشنى چوڭقۇر ئۇزاققىچە قانات يايدۇرۇپ، ھەر خىل پاسسىپ، چىرىكلىشىش ھادىسىلىرى ۋە ناتوغرا ئىستىللارنى ئۈزۈل - كېسىل يەڭگەندىلا، ئاندىن پارتىيىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتكە بولغان رەھبەرلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى، مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ توغرا يۆنىلىشىنى بويلاپ ئۇزاققىچە ساغلام تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىغىلى بولىدۇ.

يولداش جياڭ زېمىن 15- قۇرۇلتايدا بەرگەن دوكلاتىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ھايات - ماماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئېغىر سىياسىي كۈرەش. ئىسلاھات ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشنى دائىم ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرۇش كېرەك». چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن پارتىيە

① دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما 3 - توم، 314 - بەت.
② دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما 3 - توم، 790 - بەت.

ئەخلاق سۈپىتىنى، پەن - مەدەنىيەت سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك يۈكسەلىشىنى كۈچلۈك مەنئى تۈۋرۈككە ۋە ئەقلىي مەدەتكە ئىگە قىلىپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ تەلپىگە ماسلاشقان غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك ئىنتىزامچان پۇقرالارنى ئەۋلادىمۇ - ئەۋلاد يېتىشتۈرۈش شەرت. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك مۇشكۈل ۋەزىپە دەپ كۆرسىتىلدى. تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ئىچكى تەلپىگە ئاساسەن ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشى بىلەن جەمئىيەتنىڭ زامانىۋىلىشىشى ماس تەرەققىي قىلىدۇ. «تۆتكە ئىگە» پۇقرالارنى يېتىشتۈرۈش زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ مۇقەررەر تەلپى. دۆلىتىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى سىستېما قۇرۇلۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ چوڭ سىستېما قۇرۇلۇشىدا ئادەمنىڭ ساپا-سىنىڭ يۇقىرى تۆۋەن بولۇشى ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشى سەۋىيىسىنىڭ قانداق بولۇشىدا ئاساسىي يېتەكچىلىك رول ئوينايدۇ. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرى، تەدبىرلىرى ۋە تۈرلۈك ۋەزىپىلىرى ئادەمگە تايىنىپ تۈزۈلىدۇ، ئادەم ئارقىلىق ئىجرا قىلىنىدۇ ۋە ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئەزالىرى ۋە كادىرلارغا قارىتا ماركسىزم-لېنىنىزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ھەققىدىكى تەربىيىنى، پارتىيىۋىلىك، پارتىيە ئىستىلى، پارتىيە ئىنتىزامى ھەققىدىكى تەربىيىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، كەڭ پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلارنىڭ سىياسىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلاردا توغرا دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۈرمۇش قارىشى، قىممەت قارىشىنى تۇرغۇزۇپ، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇش كېرەك. «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئىنتىزام جازاسى» دىكى بەلگىلىمىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، پارتىيە ئىچىدىكى چىرىك ئۇنسۇرلارنى قەتئىي تازىلاش كېرەك. پارتىيەنى قاتتىق باشقۇرۇپ، پارتىيە ئىستىلىنى ياخشىلاش، سوتسىيالىستىك مەنئى تۈزۈلۈشى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. پارتىيە ئىستىلى پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇپ پارتىيىنى قاتتىق باشقۇرۇش، پارتىيە ئىستىلىنى ياخشىلاشنىڭ تۈپ تەدبىرى بولۇپ جەمئىيەت تەرتىپىنى ياخشىلاشتا مۇقەررەر ھالدا تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. پارتىيە ئىستىلى پاكلىق قۇرۇلۇشى بىلەن سوتسىيالىستىك مەنئى تۈزۈلۈشىنىڭ ئاخىرقى نىشانى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ، ئىككىسى بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. بىر - بىرىگە ماس كېلىدۇ. 15 - قۇرۇلتاي دوكلاتىدا: «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتا پۈتۈن مىللەتنىڭ ئىدىيە

3. چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشتا دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىپ، پاك - دىيانەتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىش كېرەك

خوجا بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ، خەلق پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆزى تۈزگەن ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلاردىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن ھەر خىل يول ۋە شەكىللەر ئارقىلىق دۆلەت ئىشلىرىنى ۋە ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى، ئىجتىمائىي ئىشلارنى باشقۇرىدۇ. بۇ دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىشتىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك دېموكراتىيەنىڭ مۇھىم تەرىپى. پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيى دوكلاتىدا: دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش - پارتىيە خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، دۆ-

قانۇن دۆلەتنىڭ مەنپەئىتىنى ۋە ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان ئەڭ ئۈنۈملۈك قورال، ھەر خىل ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئەڭ تۈپ ئۆلچەم. قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشى جۇڭگوچە سوتسىيالىزم - نىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى مۇھىم فاڭجېن. پارتىيە خەلققە رەھبەرلىك قىلىپ، ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلارنى تۈزۈش ئارقىلىق خەلقنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى

لەتتى ئىدارە قىلىشتىن ئىبارەت ئاساسىي فاڭجېن ئېتىق بەلگىلەندى. بۇ فاڭجېننىڭ بېكىتىلىشى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ دېموكراتىيىنى قانۇنلاشتۇرۇش، تۈزۈملەشتۈرۈشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يېڭى تارىخىي شارائىتتا خەلققە رەھبەرلىك قىلىپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ۋە ھەر خىل ئىج-تىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەش جەھەتتە ئاساس-لىقى سىياسىي ۋە مەمۇرىي ۋاسىتىلەرگە تايىنىشنى قانۇن ۋاسىتىسىغا تايىنىشقا ئۆزگەرتىش ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى. بۇ ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ ئالغا باسقانلىقىنىڭ مۇھىم بەلگىسى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئۆيىپك-تىپ ئېھتىياجى ۋە دۆلەتنىڭ ئۇزاققىچە مۇقىم، تىنچ بولۇشىنىڭ مۇھىم كاپالىتى. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى پائالىيەتلىرىدە قانۇن ئەڭ مۇھىم ئەنگۈشەنەر، دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش قانۇنىنىڭ بازار ئىگىلىكىدىكى رولىنى جا-رى قىلدۇرۇش، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئالدى-شىشى داۋامدا ئىقتىسادىي تەرتىپنى قوغداش، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردىكى چىرىكىلىش، ئال-دامچىلىق قىلىش، ساقىيەزلىك قىلىش ھوقۇق — پۇل سودىسى قىلىش قاتارلىق قانۇنسىز ھەرد-كەتلەرنى تۈگىتىشنىڭ جىددىي ئېھتىياجى. يول-داش جياڭ زېمىن: «بىز سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنى تېزلىتىۋا-تىمىز. بۇ خىل يېڭى ئىگىلىك قۇرۇلمىسى مۇقەر-رەر ھالدا ئۆزىگە ماس كېلىدىغان مۇكەممەل سوت-سىيالىستىك قانۇنچىلىقنى تەلەپ قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتتى. دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش فاڭجېننى يولغا قويۇپ قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتكەندىلا، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى-

نىڭ ساغلام تەرتىپلىك راۋاجلىنىشىغا ۋە چىرىك-لىشىشتىن ساقلىنىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولى-دۇ. جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش-ئۆچۈن مۇ-قىم ئىجتىمائىي مۇھىت بولمىسا، كۆپ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمايدۇ، ئېرىشكەن نەتىجىمۇ قولدىن كېتىپ قالىدۇ، ئىسلاھات، تەرەققىيات ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئالغا بېسىشىنى ئىل-گىرى سۈرۈش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇقىم-لىققا مۇھتاج. يولداش دېڭ شياۋپىڭ: «نۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى يەنىلا ئىلگىرىكى ئويىمىز بو-يىچە چوقۇم ئىككى قولدا تۇتۇش كېرەك. بىر قوللۇق ئىش كۆرگەن بىلەن بولمايدۇ. ئىككى قولدا تۇتۇش دېگىنىمىز، بىر قولدا قۇرۇلۇشنى يەنە بىر قولدا قانۇنچىلىقنى تۇتۇش دېگەنلىك. پارتىيىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىنتىزامى، دۆلەتنىڭ ئۆ-زىگە خاس قانۇنى بولىدۇ. تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش نېمە ئۈچۈن خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسىدا چىڭ تۇرۇش دېگەننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ خەلق ئىچىدە دېموكراتىيە يولغا قويۇلۇپ، بۇزۇق ئۇنسۇرلار ئۈستىدىن دىكتاتۇرا يۈرگۈزۈل-مىسە، جەمئىيەتنىڭ تىنچ ئىتتىپاقلىق سىياسىي ۋەزىيىتىنى ساقلاپ قالغىلى، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرگىلى بولى-مايدۇ»^① دېگەن ئىدى. كىشىلەرنىڭ نورمال ئىش-لەپچىقىرىش تۇرمۇشىدا مۇقىم ئىجتىمائىي مۇھىت بولمىسا بولمايدۇ. بىز جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇ-رۇش ئۇلۇغۋار ئىشلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى ياخشى تۇتۇش بىلەن چىرىك-لىشىشكە قارشى تۇرۇپ، پاكلىقنى ساقلاشنى تۇ-تۇشنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشىمىز كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

- ① «دېڭ شياۋپىڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ 2، 3 - توملىرى.
- ② جياڭ زېمىن: «پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىغا بېرىلگەن دوكلات»، شىنجاڭ گېزىتى ئۇيغۇرچە 9-ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى سانى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

① دېڭ شياۋپىڭ تاللانما ئەسەرلىرى 3 - توم، 313 - بەت.

تىيىپجان ئېلىيوپ ھېكايىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە

قاۋۇسلىقان قامىجان*

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تالانتلىق شائىرى تىيىپ-جان ئېلىيوپ جۇڭگو ھازىرقى ۋە يېڭى دەۋر ئەدەبىياتى مۇنبىرىدىكى مەشھۇر ناماياندلارنىڭ بىرى. بۇ ماقالىدە، تىيىپجان ئېلىيوپ ھېكايىلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە ئىلمىي مۇلاھىزە يۈرگۈزدۈلدى.

摘要: 天才的维吾尔族诗人铁衣甫江是中国当代和新时期文坛上的著名人物,本文探讨铁衣甫江散文作品的一些特点。

Abstract: The gifted Uighur poet Tiyipjan Eliyov was one of the famous figures in contemporary literature history of China. This article discusses some special features of his prose.

1

شۇناس ئىدى. قىسقىسى ئۇ، جامائەت ئېتىراپ قىلغان شېئىرىيەت ئالىمى ۋە يازغۇچى. تىيىپجان ئېلىيوپ ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت ھاياتىدا كەينى - كەينىدىن، مۇڭلىغان شېئىرلارنى خۇددى ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسىدەك ئۈزۈلدۈرمەي يېزىش بىلەن بىرگە يەنە بىر قىسىم نادر ھېكايىلارنىمۇ يېزىپ ئېلان قىلدى. ئەلۋەتتە بۇ ئاجايىپ شېئىردە يەت ئالىمى سانى ئاز بولسىمۇ ئۆزگىچە ئۇسلۇبتىكى قالىتس ھېكايىلارنى يېزىپ قالدۇرۇپ كەتتى. بۇ ھېكايىلەر ئۇنىڭ ئىجادىيەت يىلنامىسىدا ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلەيدۇ. مەن ئۆزۈم قازاق مىللىتىدە

يازغۇچى شائىرلار ئۆزلىرىدە كۆپ تەرەپلىمدەلىك ئىجادىيەت ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەندىلا ئاندىن ئۆزى ئادەت قىلغان بەدىئىي ئەدەبىيات ژانىرى ئىجادىيەتتە نادر ئەسەرلەرنى يارىتالايدۇ. تىيىپجان ئېلىيوپ ئۇيغۇر شېئىرىيەت مۇنبىرىدىكى ئالاھىدە تالانت ئىگىسى بولۇپ، ئۇ جۇڭگونىڭ يېڭى دەۋر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئاتاقلىق شائىرلاردىن بىرى، شۇنداقلا مىللەت، دۆلەت چېگرىسىدىن ھالقىپ دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇر شائىرى. ئۇ شائىر بولۇپلا قالماستىن، يەنە يېتىلگەن ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتچىسى، نەزەرىيەچىسى، فولكلور -

* قاۋۇسلىقان قامىجان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ دوختىنتى.

دىن بولساممۇ، لېكىن ئۆمرۈمنىڭ كۆپ قىسمى ئەدەبىيات خۇمار ئۇيغۇر كىتابخانلىرى بىلەن بىرگە ئۆتتى. شۇڭا ئالاھىدە بىر مىللىي ۋە ئەدەبىي مۇھىت ئىچىدە ياشىغانلىقىم ئۈچۈن، ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈستىدە ئىزچىل ئىزدىنىپ تەتقىقات ئېلىپ باردىم. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى ھازىرمۇ داۋاملاشتۇرۇۋاتىمەن. بۇ جەرياندا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى بولغان زۇنۇن قادىرى ھېكايىلىرىدىن تارتىپ قەييۇم تۇردى، زوردۇن سابىر ھېكايىلىرىگە قەدەر، مەمتىمىن ھوشۇر، مۇھەممەت باغراشلاردىن تارتىپ ئەختەم ئۆمەرگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەن ئۇيغۇر ھېكايىچىلىقىنىڭ ئادىر ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن بىمالال لەرزە تېلىنىپ كەلگەندىم. شۇ قاتاردا تىيىنچان ئېلىيۇپ ھېكايىلىرىمۇ ماڭا يېقىملىق لەززەت، ئۇتۇلماستەسەر بېغىشلىدى. مەلۇمكى، تىيىنچان ئېلىيۇپ ھېكايىلەرنى ئاز يازمىمۇ، ساز، تەملىك، سۈپەتلىك يېزىپ، ئوقۇر-مەتلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ۋە ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. شۇڭا تىيىنچان ئېلىيۇپنى تالانتلىق شائىر دەپ ئاتاش بىلەن بىرگە، يەنە تالانتلىق يازغۇچى دەپ ئاتاشقىمۇ ھەقىقىي، ھەرقانداق يازغۇچىدىن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە «ئۈچتە باي، ئىككىدە يېتىلگەن بولۇش» تەلەپ قىلىنىدۇ. «ئۈچتە باي بولۇش» تۇرمۇش ماتېرىياللىرىغا باي بولۇش، خەلق تىلىغا باي بولۇش، ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىگە باي بولۇشنى كۆرسىتىدۇ. «ئىككىدە يېتىلگەن بولۇش» بىلىمدە ئەتراپلىق يېتىلگەن بولۇش، ئىپادىلەش ئىقتىدارىدا ئۈنۈپرسال يېتىلگەن بولۇشنى كۆرسىتىدۇ. بىر يازغۇچى يازغۇچىلىق ئۆلچىمىگە يەتكەندىلا، ئۇ مۇقەررەركى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ھەرقانداق تەلەپنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ، ھەرقانداق ئېغىر سىناققا بەر-داشلىق بېرەلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ ھەممە ساھەسىگە قەدەم قويۇشقا جۈرئەت قىلالايدۇ. تىيىنچان ئېلىيۇپ ئەنە شۇنداق ئىجادكارلارنىڭ بىرى ئىدى.

ئىزدىنىش، تەتقىق قىلىش جەريانىدا بۇ تالانتلىق نۆھىپكار ياراتقان قىممەتلىك مەنتەۋى بايلىق.

لار خەزىنىسىدە، ھېكايىلەردىن تەركىب تاپقان شەكلى، ئۇسلۇبى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان ئېسىل گۆھەرلەرنىڭ چاقناپ تۇرغانلىقىنى كۆرمەكتىمىز (شائىرنىڭ زىيارەت خاتىرىلىرى، ساياھەت خاتىرىلىرى، ئەسلىلىرى بۇنىڭ سىز-تېدا).

2

«بىر توپنىڭ تارىخى» — ئۇيغۇر ھېكايىچىلىقىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە مۇھىم ھېكايىلەردىن بىرى. تىيىنچان ئېلىيۇپ بۇ ھېكايىنى 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يازغان. بۇ ھېكايە بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ھېكايىچىلىق ئىجادىيىتىدە خېلى سالماق ئورۇنغا ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ھېكايىدە بىر جۈپ ساددا دېھقان قىز - يىگىتنىڭ مۇھەببەتلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ شېرىن ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا قاتتىق بېسىم، ئېغىر توسالغۇلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، ئاخىرى توي قىلىشقانلىقىدەك ۋەقە تەسۋىرلىنىدۇ. ئەسەردىكى زىددىيەت - توقۇنۇشلارنىڭ كەسكىنلىكىگە، ئۆزگىرىشچانلىقىغا، ئەسەر قۇرۇلمىسىنىڭ سىجىللىقىغا، تەپسىلاتلار تەسۋىرلىرىنىڭ سىستېمىلىقىغا، ئىشلىتىلگەن ئۆتكۈر، ئوبرازلىق تىل ئوراملىرىغا قارىغاندا يازغۇچىنىڭ خېلى كۆپ ئىزدەنگەنلىكى، بەدىئىي ماھارەت قۇدرىتىگە تايىنىپ، زېھنى قۇۋۋىتىنى ھەر تەرەپلىمە سەرپ قىلغانلىقى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ھېكايە سىۋىزىتى تۈزلىنىپ بايانى بىلەن راۋاجلاندىرۇلغان. سىۋىزىت لىنىيىسى يېزىلىق ئىككى ياشنىڭ زىددىيەتلىك تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى ۋە قىز-قارلىق مۇھەببەت ۋەقەلىرى ئۈستىگە قۇرۇلدى.

«بىر توپنىڭ تارىخى» نىڭ ئاساسلىق پېرسوناژلىرى زەينەپ بىلەن تۇرسۇن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا پاك مۇھەببەت مۇناسىۋىتى بار. ئۇلارنىڭ پاك قەلبىدىن پارتلىغان، سۈزۈك سۆيگۈرىشى بىلەن تۇتاشقان مۇناسىۋىتىگە سۇمۇ كىرمەيدىغان، شامال-جۈ ئۆتمەيدىغان دەرىجىدىكى پاك مۇھەببەت يالقۇنى ئۇلارنى تەبىئىي ھالدا بىر - بىرىگە باغلىغان.

تېيىچان ئېلىيوپىنىڭ جۇشقۇن ياشلىق دەۋرىدە يازغان ياخشى ھېكايىسى «بىر توپنىڭ تارىخى» — ئەمگەكچان، جاسارەتلىك دېھقان قىز - يىگىتلىرىنىڭ تىپىك ۋەكىلى سۈپىتىدە تاللاپ ئۆتۈشۈرۈلگەن چىن، پاك مۇھەببەت تارىخىدىن ئىبارەت. شۇنداقلا بۇ بىر جۈپ قىز - يىگىتنىڭ ساپ مۇھەببەت يولىدا ئۆز ۋىجدانلىرىنى نامايەندە قىلىش تارىخىدىن ئىبارەت. يازغۇچى «بىر توپنىڭ تارىخى» دا زەينەپ بىلەن تۇرسۇننىڭ ئىشقى - مۇھەببەت كەچۈرۈملىرىگە ئائىت تەپسىلاتلارنى كۆڭۈل قويۇپ تەسۋىرلەش بىلەن بىرگە، يەنە بۇ تەپسىلاتلارغا بىرلەشتۈرۈپ، ئەينى ۋاقىتتىكى يېزا كىشىلىرىنىڭ ئىدىيىسىدىكى كۈنلىق بىلەن يېڭىلىق، ھەق بىلەن ناھەق، گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەشلەرگە بېرىپ تاقىلىدىغان ۋەقە - تەپسىلاتلارنىمۇ مەقسەتلىك تەسۋىرلىگەن. ئەينىكى، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ يادروسىغا قويۇلۇپ تەسۋىرلىنىدىغان نەرسە — ئادەملەر، ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرى، خاراكتېرى، ئۇلارنى ئوراپ تۇرغان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت ئىنكاسلىرىدىن ئىبارەت. يازغۇچى ھېكايىدە يالغۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنى تەسۋىرلەش بىلەنلا ئىشنى بولدى قىلىۋەتمەيدۇ. بەلكى مەدھىيەلەش بىلەن ئاشكارىلاپ تەقدىرلەشنى بىر گەۋدەگە ئايلاندۇرىدۇ. ئەسلى ھېكايىدە نۇقتىلىق بايان قىلىنغان بىر توپنىڭ تارىخى، تۈپتىن قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى دەۋر رېئاللىقىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتۈپ كۆزگەن ئىككى ياشنىڭ ئىشقى - مۇھەببەت تارىخى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى، كىتابخانلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان بۇ مۇھەببەت تارىخىنىڭ بېشى زىۋاللىققا يۈزلەنگەن كونا دەۋردە باشلىنىپ، ئاخىرى ئىستىقبالىق يېڭى دەۋردە ئاخىرلىشىدۇ. ئاي-تور بۇ جەرياندا قاتمۇ - قات توسالغۇلارغا يولۇققان پاك سۆيگۈ مۇھەببەت ئىگىلىرىنىڭ ھەققانىي كۈرەشلىرىنى مەدھىيەلەش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ رەزىل، ھىيلىگەر كۈشەندىلىرىنىڭ ئەپتى - بەشىدىن رىسىنى ئاشكارىلاپ، قاتتىق سۆككۈدۇ. ئەلۋەتتە مۇرەككەپ، زىددىيەتلىك شارائىتتا

ئۇلار ھەقىقەتەنمۇ ئادەمىيلىك ناھىيىتىگە ئىگە، پاك دىيانەتلىك ئاشىق - مەشۇقلار، ئۇلار ۋىجدانلىق، بىر - بىرىگە سادىق، ئۈمىدۋار، جاسارەتلىك، پەزىلەتلىك يېزا ياشلىرى ئىدى. تېكى - تەكىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يازغۇچىنىڭ ھېكايىدە مەدھىيىلىگىنى پاك ۋە گۈزەل ئىشقى - مۇھەببەت كۈيلىرى، ئەيىبلىگىنى ئىشقى - مۇھەببەتنىڭ رەزىل كۈشەندىلىرى، لېكىن ھېكايىدە مۇھەببەت بىلەن نەپرەت، گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك يەككە - يىگانە تەسۋىرلەنمەيدۇ، بەلكى دەۋرگە، جەمئىيەتكە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىلىرىگە باغلاپ تەسۋىرلىنىدۇ. پاك مۇھەببەتنىڭ كۈچى تەڭداشسىز، بىراق، مۇھەببەت يولىمۇ تۈز بولمايدۇ. مۇھەببەت يولىدا مۇ ئۆزۈلۈپ قېلىش - ئۆلىنىشىمۇ بولىدۇ. بۇزۇلۇش - تۈزۈلۈشىمۇ بولىدۇ. سۈركىلىپ ئاجىزلىشىش - چىڭشىشىمۇ بولىدۇ. زاۋاللىققا يۈزلىنىشىمۇ، گۈللىنىشىمۇ بولىدۇ. بىز مۇلاھىزە يۈرگۈزۈۋاتقان «بىر توپنىڭ تارىخى» ناملىق بۇ ھېكايىدە زەينەپ بىلەن تۇرسۇن ئوتتۇرىسىدىكى پاك مۇھەببەت يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن مەدھىيەلەنگەن. زەينەپ بىلەن تۇرسۇن ئوتتۇرىسىدا دەسلەپتە ياكى ئۇنداق ياكى بۇنداق سۈركىلىشلەرمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. بىراق، بۇ خىل سۈركىلىش، بۇ خىل زىددىيەتلەر ئۇلارنىڭ ئىشقى مۇھەببەت رىشتىسىنى بوشتىتىش، ئىرادىلىرىنى ئاجىزلاشتۇرۇش، ئۈمىد يىيىلىرىنى ئۈزۈپ، روھىي كەيپىياتلىرىنى سۇسلاشتۇرۇش ئەمەس، ئەكسىچە تېخىمۇ چىڭىتىش، دۈچ كېلىدۇ. خان ھەرقانداق بوران - چاپقۇنلارغا بەرداشلىق بېرىش، مۇھەببەت كۈشەندىلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، جاسارەت - ئىشەنچلىرىنى ئاشۇرۇش جەھەتلەردە تۈرتكە بولۇش رولىنى ئوينايدۇ. يازغۇچى، ئىككى ياشنىڭ نازۇك ئىشقى - مۇھەببەت سېزىملىرىنى، پاك مۇھەببەتنى قوغداش، روناق تاپقۇزۇش كۈرەشلىرىنى، ئىشقى - مۇھەببەت مەنتىقىسى، مۇھەببەت پىسخولوگىيىسى قانۇنىيىتى بويىچە يارقىن، لىرىك يورۇتۇپ بەرگەن.

پېرسوناژلار ئوتتۇرسىدا يۈز بەرگەن كۈرەشنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت ۋەزىپىنى بىر پارچە ھېكايىگە سېڭدۈرۈپ ئىپادىلەپ بېرىش — يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىنتايىن مۇشكۈل بىر ئىش. ئەنە شۇ زىددىيەتنىڭ دەسلەپكى باشلىنىشىغا سەۋەبچى بولغان شەخس ھامۇت ھاجى، ئىجتىمائىي مۇھىتنى قاراڭغۇلۇق قاپلىغان مۇددەش كونا جەمئىيەتتىكى فېئودال بايلارنىڭ ۋەكىلى. ئۇ، ئورنىدىن، بايلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۆزدىن نەچچە ئون ياش كىچىك، ھەتتا نەۋرىسىدەك كېلىدىغان گۈزەل، ياش قىز زەينەپنى ئەمرىگە ئالماقچى بولىدۇ. ئەخلاقسىزلىقتا ئۇچىغا چىققان بۇ نۇمۇسسىز باي دېھقان پۇلنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، زەينەپنى تۇرسۇندىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن خۇزاپىلىق ئىدىيىسى كۈچلۈك ئايال — زەينەپنىڭ ئانىسى رابىخانىنى قولغا كەلتۈرۈۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قىزى زەينەپنى مەجبۇرىي ھالدا كەمبەغەل تۇرسۇندىن قاچۇرۇپ، پۇلدار ھامۇت ھاجىغا ياتلىق قىلماقچى بولىدۇ. بىراق ئۇ زۇن ئۆتمەي كونا جەمئىيەت ئاغدۇرۇلۇپ، ئورنىغا يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، ھامۇت ھاجى مەقسەتتىن كەيپەتلىمەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن زەينەپ بىلەن تۇرسۇننىڭ مۇھەببەت تارىخى ئىككىنچى دەۋرگە قەدەم قويدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كونا جەمئىيەتتە كونا مەكتەپتە ئوقۇپ، راۋاج تاپالمىغان بۇ ئىككى ياش يېڭى جەمئىيەتتە يېڭى مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرىپ، باشلانغۇچ مەكتەپ بىلىم سەۋىيىسىگە ئېرىشىدۇ. بىراق ئۇلار كونا جەمئىيەتتىكى فېئودال كۈچلەرنىڭ ئاسارتىدىن قۇتۇلۇش بىلەنلا يوللىرى ئېچىلىپ، ئىشلىرى راۋانلىشىپ كەتمەيدۇ، يەنە كېلىپ، يېڭى جەمئىيەتتىكى يېڭى كۈشەندىگە دۇچ كېلىپ قاتتىق ئازابلىنىدۇ.

يېڭى دەۋردە زەينەپ بىلەن تۇرسۇننىڭ مۇھەببەت يولىغا پۈتكۈشكە بولغۇچى ئاپەت ئۆزلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى تىلى تۈزۈك، دىنى بۇزۇق شاۋۇدۇن ئەپەندىدىن كېلىدۇ. مەكتەپكە كېلىپ دەسلەپتە ئۇنى قىزىقتۇرغان نەرسە 4 - سىنىپتا ئوقۇۋاتقان زەينەپ ئىدى. بويىغا يېتىپ قالغان بۇ چىرايلىق، ئوماق قىز، بىر كۆرۈش بىلەنلا شاۋۇدۇن

دۇنغا يېقىپ قالىدۇ. «يۈرەككە چۈشكەن ئوتنى قانداقلا بولمىسۇن بېسىش» ئۈچۈن، ئالدىن بىر ئامال تېپىپ «ئانىسىنىڭ ئۆيىدە يامانلاقمۇ تۇرغان خوتۇنى بىلەن ئىككى ياشلىق ئوغلى» نى بۇرۇنراق «يولغا سېلىپ، زەينەپنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ كويىغا» چۈشۈپ، ھىيلە - مەكرلىك ئۇسۇللارنى ئىزدەيدۇ. ئاخىرى خوتۇننىڭ خېتىنى بىر نۇسخا، ئاندىن رابىخانىنى گەپكە كىرگۈزۈپ، زەينەپنى تۇرسۇندىن رايىنى ياندۇرۇۋېتىشنىڭ ئامالىنى قىلىپ باقىدۇ. بىراق، ئۇ ھەرقانچە كۈچەپ، ھىيلە - نەيرەڭلەرنى ئىشلىتىپ كۆرگەن بولسىمۇ، ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىدىن ئەكس نەتىجە چىقىپ ئاخىرقى ھېسابتا تومشۇقى تاشقا تېگىدۇ. زەينەپ بىلەن تۇرسۇندىن ئىبارەت بىر - بىرىگە ساداقەتمەن ئىككى ياشنىڭ تىرىشچانلىقى، ئۈمىد - ۋارلىقى، ئۆزلىرىنىڭ پاك - سۆيگۈ مۇھەببەتلىرىنى قوغداش يولىدىكى كۈرەشلىرى دەۋرنىڭ مەدەنىيلىشىشىگە، پەزىلىتىگە ئورۇنلىرىنىڭ ئالاھىدە قوللىشىغا ۋە ياردەم بېرىشىگە ئېرىشىدۇ. ئۆزىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق نامىنى بۇلغاپ، ئىدىئىيەلىك پەزىلەتتىن ئايرىلىپ، ۋەجدانىزلىق قىلىپ، بەختلىك ئائىلىسىنى ۋەيران قىلغان، باشقىلارنىڭ ساپ مۇھەببىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا ئۇرۇنغان شاۋۇدۇن ئەپەندىنىڭ چاۋىسى چىتقا يېيىپ، رەزىل ئەپتى - بەشىرىسى خەلقى - ئالەم ئالدىدا پاش بولىدۇ. پاك، ساغلام، ھەقىقىي مەنىدىكى ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان ئىش - مۇھەببەت پۇل ئۈستىدىن، زۇلۇم ئۈستىدىن، بەس - كەشلىك ئۈستىدىن غالىپ كېلىدۇ. ئومۇمەن گۈزەللىك رەزىللىكنى مەغلۇپ قىلىدۇ.

يەلسەپىۋى تىل بىلەن ئېيتقاندا، چىنلىق ساختىلىق ئۈستىدىن، گۈزەللىك رەزىللىك ئۈستىدىن غەلبە قىلىدۇ. دېمەك، «بىر تويىنىڭ تارىخى» - «تاھىر - زۆھرە» دەك رىۋايەت تۈسى قولىغا بولغان گۈزەل ھېكايە.

ئومۇمەن، سىنىپىي ئورنى بىلەن سىنىپىي خاراكتېرى، سىياسىي پوزىتسىيىسى، قىممەت قارىشى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، جەمئىيەت ئەزالىرى ئوتتۇرسىدا كۈچلۈك

بولغان يۇمۇرستىك، قىسقا ھېكايىلىرى ھېلىمەم ھەممىزنىڭ ئېسىدە بولسا كېرەك. بۇلار: «ئا- دىل ھەم دادىل ۋەزىر»، «كۆڭلى ئالنىڭ قازىنى تۆشۈك»، «غەيۋەتخورلۇق — شەرمەندەكېسەل»، «يالغان ماختاشمۇ — بىر خىل تۆھمەت»، «سويى بولۇۋالغان ئادەم»، «ھۇشياروپ» قاتارلىق ئە- سەرلەردىن ئىبارەت. بۇ ھېكايىلەرنىڭ ھەرقايسى- سىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ئۆزگىچىلىكلىرى بار، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەكس ئەتتۈر- گىنى تۇرمۇش رېئاللىقى، تۇرمۇش چىنلىقى ھەم قاراتمىلىقى كۈچلۈك ئادەم ۋە ئىشلاردىن ئىبا- رەت. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يۇمۇرلۇق، ۋەقەلىكى ئاددىي بولۇپ، ئوقۇرمەنلەرنى تېزلا ئۆزىگە جەلپ قىلالايدۇ.

«ئادىل ۋە دادىل ۋەزىر» — ۋەقە قۇرۇلمى- سى، بايان قىلىنىش ئۇسۇلى، شەكلى مەسەلگە ئوخشايدىغان، ھەم مەسەل دەپ چۈشەنسىمۇ بولىد- ىدىغان قىسقا ھېكايە. بەگكە ئوخشاش پارخور، ئاچكۆز، يۇقىرىنى ئالداپ، تۆۋەننى بېسىپ كۈن ئۆتكۈزىدىغان رەزىل ئەمەلدارلار ھازىرقى رېئال تۇرمۇشىمىزدا تېپىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئادىل ۋە دادىل ۋەزىر» دە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋەقەلىك، تەسۋىرلەنگەن پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسى رېئال تۇرمۇشىمىزدا مەۋجۇت ئىشلار، بار ئادەملەر. شۇ- ئا بۇ ئەسەردە ئىپادىلەنگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئومۇم- لاشتۇرۇش، مەركەزلەشتۈرۈش يولى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بەدىئىي چىنلىق ئىكەنلىكىدە مەسەلە يوق.

ئاساسلىق پېرسوناژ — پادىشاھنىڭ ئادەتتىكى ۋەزىرى ئەخمەت، ئۇنىڭ ئوردىدىكى ئورنى تۆۋەن، لېكىن پەزىلەتتە، ساغلاملىقتا ھەممىدىن يۇقىرى، خىزمەتتە ئادىل، پىكىر قىلىشتا دادىل شەخس. «ئادىل ۋە دادىل ۋەزىر» ۋەقەلىكى كەسكىن ئېلىد- شىش مۇھىتى ئىچىدە دولقۇنسىمان راۋاجلاندى- رۇلغان. زىددىيەتنىڭ تۈگۈنى ئەخمەت بىلەن بەگ- نىڭ ئۈستىگە مەركەزلىشىدۇ. بۇ ئىككى شەخس بىر - بىرى بىلەن تۈپتىن قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى خىل تىپتىكى ئادەملەرنىڭ ۋەكىلى. دىيا- نەتلىك ئادىل ۋەزىر ئەخمەت، پادىشاھ جەمەتىدىن

زىددىيەت، توقۇنۇش، كۈرەش يۈز بېرىدۇ. بۇ خىل رېئاللىق ئەدەبىياتتىكى كۈنلىكتىن كېلىش مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. توقۇنۇش ئۇلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. بۇ سەۋەبتىن «بىر توپنىڭ تارىخى» ناملىق ھېكايىدە- كى پېرسوناژلار ئومۇمەن، مەلۇم مەنىدىن ئېيتى- قاندا، ئىككى خىل سىنىپقا، ئىككى خىل سىيا- سى پوزىتسىيىگە، ئىككى خىل قىممەت قارىشىغا ئىگە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تارىخىدىن ئىبارەت.

3

تىيىپجان ئېلىيوپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەز- گىللىرىدە مەسەل شەكلىدە يېڭى ئەسەرلەرنى، يەنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى بەدىئىي ئىپا- دىلەش ئۇسۇلى بىلەن زامانىۋى بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلى بىرلەشتۈرۈلگەن ستروئۇق بەدىئىي ئىپا- دىلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ يازغان ئۆزگىچە ئۇس- لۇب، يېڭى شەكىلدىكى ھېكايىلەرنى ياراتتى. تى- يىپجان ئېلىيوپ ئەسلىدە ھەم لىرىك ھەم يۇمۇ- رىستىك شائىر بولغاچقا، مەيلى ھېكايىلىرىدە بول- سۇن، مەيلى مەسەل شەكىللىك باشقا ئەسەرلىرىدە بولسۇن يېقىملىق تىللارنىمۇ، يېڭىسار پىچىقىدەك ئۆتكۈر، يۇمۇرستىك ئاچچىق، ھەجۋى تىللارنىمۇ ئىشلەتكەن.

تىيىپجان ئېلىيوپ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر قەلىمى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى نوپۇز- لۇق ئەدەبىي ژۇرنال «تارىم» نىڭ سانلىرىدا ئېلان قىلغان «ئەينەك» سەھىپىسى ئاستىدىكى ھېكايە- لىرى ئەنە شۇ قەلەمنىڭ مەھسۇلى. مەزمۇنى دى- داكتىك، شەكلى جەھەتتىن يۇمۇرلۇق بولغان بۇ قىسقا ھېكايىلەر، كەڭ ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلدى. ئەپسۇس، ئۇنىڭ بۇ خىل ستروئۇق شەكىلدىكى ھېكايىلىرى شائىرنىڭ 80 - يىللاردا سالامەتلىكىنىڭ يار بەرمەسلىكى تۈپەيلىدىن ئاز يېزىلىپ قالدى. مۇبادا بۇ تالانت ئىگىسى ئۇزۇنراق ئۆمۈر كۆرگەن بولسا، ئۇلۇغ، سەنئەت سۆيەر خەلقىگە يەنە كۆپلىگەن ئېسىل ئە- سەرلەرنى ئىجاد قىلىپ بەرگەن بولاتتى. تىيىپجان ئېلىيوپنىڭ ئەينەك دېسە ئەينەك دېگۈچىلىكى بار

بولغان نەپسى يامان، پارخور بەگنىڭ پۇقرالارغا ھەددىدىن تاشقىرى زۇلۇم سالغان ئېغىر جىنايىتى ئۈچۈن ئۇنى مەنسىپىدىن قالدۇرۇپ، زىندانغا تاشلاش، ئۆلۈم جازاسى بىرىش توغرىسىدا پادىشاھقا تەكلىپ بېرىدۇ. بىراق «مال ئىگىسىدىن ئوغرى كۈچلۈك» دېگەندەك، بەگ سوغا تەقدىم قىلىش يولى بىلەن باش ۋەزىرنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ، ئەخمەتكە بەدىئام چاپلاپ ئۇنى زىندانغا تاشلاقتۇرۇۋېتىدۇ. لېكىن ھەقىقەت ئىگىلىدۇ، سۇنمايدۇ. ئەخمەت پاكىت - دەلىل كۆرسىتىش، ھەقىقىي ئەھۋاللارنى سۆزلەش ئارقىلىق پادىشاھنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى ئاقلاپ، باش ۋەزىرنى مات قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن باش ۋەزىر ئۆزى كولىغان ئورنىغا ئۆزى چۈشىدۇ. پادىشاھ باش ۋەزىرنى جازالايدۇ. ئادىللىقتا چىڭ تۇرۇپ، دادىللىق بىلەن پۇقرالارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىغان ئەخمەتنى مۇكاپاتلايدۇ. بۇ يەردە يازغۇچى بۇ ئەسەر ئارقىلىق، كىمكى خەلق تەرەپتە تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تۈپ مەنپەئىتىنى قوغدىيالىسا، ھەقىقەت شۇنىڭ قولىدا بولىدۇ. كىمكى پۇقرالارنىڭ دەردىگە يېتەلسە، پۇقرالارنى قوغداش يولىدا كۈرەش قىلالسا، ئادىللىق، باتۇرلۇق شۇنىڭغا مەنسۇپ بولىدۇ دېگەن ھەقىقەتنى ئىسپاتلايدۇ.

تېيىپجان ئېلىيويىنىڭ ھېكايىلىرى نېمە ئۈچۈن كىتابخانلارنى شۇنچىۋالا ئۆزىگە جەلپ قىلالايدۇ؟ ئۇنىڭدىكى سېھرىي كۈچ نەدە؟! بۇنىڭغا بىرلىدىغان جاۋابىنى تۆۋەندىكى ئۈچ جۈملە سۆزگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. بىرىنچى، تېيىپجان ئېلىيويىنىڭ قىسقا ھېكايىلىرىنىڭ كەڭ كىتابخانلارغا تەربىيە بېرىش، ئېستېتىك تۇيغۇ ئاتا قىلىش جەھەتتىكى سەنئەت كۈچى يۇقىرى. ئىككىنچى، ئۇنىڭ ھېكايىلىرىنىڭ ئەمەلىيەتچانلىقى كۈچلۈك بولغاچقا، رېئال تۇرمۇشقا نىسبەتەن پايدىلىنىش قىممىتى يۇقىرى. ئۈچىنچى، تېيىپجان ئېلىيويى ھېكايىلىرىنىڭ تىلى يۇمۇرستىك، ئۆتكۈر، قاتلاملىق كۈچلۈك بولغاچقا، رەزىل، ناچار ئىلىلەتلەرنى تازىلاشتا دەرھال ئەمەلىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىش، كىشىلەر قەلبىگە، جەمئىيەتكە نىسبەتەن تەسىر كۆرسىتىش رولى زور. شۇنىڭ ئۈچۈن،

ئۇنىڭدىن رازى بولغان خەلق تېيىپجاننى يۇقىرىدە دە ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتتى، ھېكايىچىلىقتىمۇ ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتتى دەپ تەرىپلىشىدۇ. سۆيۈملۈك خەلقى بىلەن تەقدىرداش، شۇ ئۆزىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە ئۆزىنىڭ ئابدىسىنى تىكلەگەن پاراسەتلىك شائىر كېيىنكى مەزگىللەردە قايتىدىن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ھېكايە شەكلىدىن پايدىلىنىپ، ئايرىم شەخسلەرنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى ئىپلاس - شەرمەندە ئىللەتلەرنى ئاچچىق پوئېزىيە تىلى بىلەن سۆكتى، بۇنىڭغا «غەيۋەتخورلۇق - شەرمەندە كېسەل» ناملىق ئەسەر ئەڭ ياخشى مىسال بولالايدۇ. يازغۇچى بۇ ھېكايىسىدە ئايرىم كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى چىرىتكەن، ئاشۇ غەيۋەتخورلۇقتىن ئىبارەت كېسەللىكنىڭ مىكروپى كەلتۈرۈپ چىقارغان يامان ئاقىۋەتلەرنى راسا پاش قىلىدۇ، قاتتىق تەنقىد قىلىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى بىر ئائىلىدىكى ئەر - خوتۇنلارنىڭ ئەمەلىيىتىدىن ئېلىنغان.

ئەر، كىيىمنىڭ ھەممە تۈرىنى ئۆزى پىچىپ تىكلەيدىغان، تەڭدىشى يوق تىككۈچى. ئايال بولسا غەيۋەتخورلۇقتا خەلقى ئالەمگە سېسىق نامى پۇر كەتكەن شەخس. يازغۇچى بۇ ئەسەردە «ھۈنەر» بىلەن «غەيۋەت» نى روشەن سېلىشتۇرما قىلغان. شۇنىڭدەك، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ نەتىجىسىنىمۇ ئېنىق كۆرسەتكەن. ئالايلىق، ئۇستام ئۆزىنىڭ كىيىم تىككۈش جەھەتتىكى باشقىلاردىن ئالاھىدە ئۈستۈن تۇرىدىغان ھۈنرى بىلەن خېرىدە دازلارنى ئۆزىگە شۇنچىلىك جەلپ قىلىدۇ، بىراق، غەيۋەتخورلۇقتا داڭقى چىققان خوتۇنى بولسا، كىيىم تىككۈزۈش ئۈچۈن يىراق - يېقىندىن كەلگەن خېرىدارلارنىڭ ئالدى - كەينىدە قالايمىقان گەپ قىلىپ، پىتەنە - ئىغۇلار تارقىتىپ ئۇلارنى قاقچۇرىدۇ. ھەتتا ئۇ يەرگە كەلمەس قىلىۋېتىدۇ. بۇ ئەسەردە، يازغۇچى تاللاپ تەسۋىرلىگەن تۇرمۇش دىئالى قارمىققا ئاددىي بولسىمۇ، ماھىيەتتە مۇرەككەپ ۋە ماھىيەتلىك. يازغۇچى بىر ئائىلىدە يۈز بەرگەن زىددىيەت ئارقىلىق غەيۋەتخورلۇقنىڭ، قاتتىق بازىرى ھەم كۆپ خېرىدارى بولغان ھۈنەرنى ۋەيران قىلىۋەتكەنلىكىدەك تىد.

ھازىرمۇ، كەلگۈسىدىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئىجادىيىتى ئۈچۈن ئۈلگە بولالايدۇ، «كۆڭلى ئالنىڭ قازىنى تۆشۈك» ناملىق ھېكايىسىنى ئوقىغان ھەر-قانداق بىر كىتابخان: «راست گەپ قىتۇ، بولغان ئىشنىڭ دەل ئۆزىنى يېزىپتۇ. ئەلۋەتتە كۆڭلى ئالنىڭ، نىيىتى قارا، بۇنداق ئادەملەرنىڭ ئاقى-ۋىتى دەل شۇنداق بولىدۇ» دېيىشمەي قالمايدۇ. قەلەم سەنئىتى بىلەن كامالەت تاپقان، قەلەم مېۋى-لىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان، قەلەم قۇدرىتى بىلەن مەنئىي بايلىقنىڭ ئالتۇن كانىنى ئاچقان تىيىنچان ئېلىيوپ خەلقنىڭ ئەقىل - پاراستىنىڭ جەۋھىرى ھېسابلانغان ھېكمەتلىك ئىبارىلەرگە ماس كېلىدىغان باغلىنىشى زىچ، مەنتىقىلىق كۈچلۈك ۋەقەلەر بايانىنى، كونكرېت پېرسوناژلار خاراكتېرى تەسۋىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا باغلى-نىشچانلىقىغا، مەنتىقىلىقىغا تولمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. شۇنداق قىلىپ، ھەر قانداق بىر ھېكايە-نىڭ ئاخىرىنى بىرەر شېئىرىي ھېكمەت بىلەن تاماملايدۇ. بۇ، تىيىنچان ئېلىيوپنىڭ ھېكايە-ئىجادىيىتىدىكى بىر خىل بەدىئىي ئۆزگىچىلىكى. ھەر بىر ھېكايىنىڭ ئاخىرىدىكى بۇ خىل شېئىرىي تىلىدا مۇجەسسەملەنگەن خۇلاسەنى، تىيىنچان ئې-لىيوپنىڭ ھېكمەتلىرى دېسەكمۇ بولىدۇ.

«كۆڭلى ئالنىڭ قازىنى تۆشۈك» دېيىلگەن بۇ دانا سۆز خەلق ئاممىسى ياراتقان ھەقىقەت، تىيىنچان ئېلىيوپ ئۇنىڭ ئەمەلىي ئۈنۈمىنى كۆر-سىتىپ بېرىشتە، ئۇنى ئوبرازلاشتۇردى، ئۇنىڭغا جان-كىرگۈزۈپ، تېخىمۇ بېيىتتى.

پسخولوگىيە ۋە مائارىپشۇناسلىق ئىلمى نۇق-تىسىدىن ئېيتقاندا، بىر شەخسنىڭ ئۆسۈپ يېتى-لىشى ۋە پۈتكۈل ھاياتىنىڭ قانداق بولۇشى — بىر تەربىيى ئىرسىيەتلىك ئامىللارغا، بىر تەربىيى ئىج-تىمائىي ۋە تەبىئىي شارائىتنىڭ تەسىرىگە، شۇنداقلا قانداق تەربىيىلىنىشىگە باغلىق بولىدۇ.

«كۆڭلى ئالنىڭ قازىنى تۆشۈك» ناملىق ھېكايىدە مۇنداق بىر ھېكمەتلىك ۋەقە بايان قىلى-نىدۇ. بىر ئائىلىدە چوڭ بولغان دادا بىر، ئانا بىر ئۈچ ئوغۇلنىڭ ئىككىسى ئاتا يولىنى تۇتۇپ، قولى گۈل ھۈنەرۋەنلەردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ.

پىك، بەدىئىي پاكىت دىتال تەسۋىرى ئارقىلىق ئىسپاتلاپ، كىشىلەرنى چۆچۈتىدىغان بۇ خىل مە-رەزنىڭ ئەڭ رەزىل، ئەڭ شەرمەندە كېسەل ئىكەن-لىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

يېزىلىش ئۆزگىچىلىكى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ھېكايىدە بايان بىلەن مۇلاھىزە زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن. بۇ مەسىلە ئەسەرنىڭ «غەيۋەت-خورلۇق - شەرمەندە كېسەل» دەپ قويۇلغان ماۋ-زۇسىدىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شۇڭا كىتاب-خانلار ئەسەرنىڭ ماۋزۇسىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئۇ-نى مۇھاكىمە ياكى چۈشەندۈرۈش ماقالىسىمىكىن دېگەن تونۇشقا كېلىپ قالىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ ماۋزۇ-ئاستىدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىر ئائىلە-دىكى ئەر - خوتۇنلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىشلارغا ئوخشاش بىرەر ۋەقەلىكىنى تېپىپ بايان خاراكتېرلىك ھېكايىنى يېزىشقىمۇ بولىدۇ ياكى ئۇنى رېئال پاكىتقا ئايلاندۇرۇپ، غەيۋەتخورلۇق-نىڭ زىيىنىنى كۆرسىتىپ، مۇھاكىمە خاراكتېر-لىك ماقالە يازسىمۇ، چۈشەندۈرۈش خاراكتېرلىك ماقالە يازسىمۇ بولىۋېرىدۇ. ئەمما، بۇلارنىڭ ئى-چىدە تەسىرنىڭ كۈچلۈكلىكى، ئۈنۈمىنىڭ يۇقىر-لىقى جەھەتلەردىن قارىغاندا، تىيىنچان ئېلىيوپ-نىڭ ھېكايىسىنىڭ تەسىرى، ئۈنۈمى ھەممىنى بې-سىپ چۈشىدۇ. مانا بۇ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنىڭ نەقەدەر يۇقىرلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تىيىنچان ئېلىيوپنىڭ ھېكايىلىرى دەۋر تەل-پىگە ئاساسەن تېز ئىنكاس قايتۇرۇش ئالاھىدىلى-كىگە ئىگە، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەزمۇنلۇق، قىسقا، ھېكمەتلىك ۋە قىزىقارلىق، غايىۋىلىك ۋە كەڭلىك دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى بولۇشىمۇ، بۇ يازغۇچىنىڭ ھېكايىچىلىقتىكى مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن ھې-سابلىنىدۇ. تېز ئىنكاس قايتۇرۇش — ئىجتىمائىي ئۈنۈم ۋە تەسىرگە، ئىخچاملىق ۋە قىسقىلىق — ئەسەر تۈزۈلمىسىنىڭ پۇختىلىقىغا، ھېكمەتلىك — پىكىر ۋە تىلىنىڭ چوڭقۇرلۇقىغا، كەڭلىك — تەسەۋۋۇرنىڭ كۈچلۈكلىكىگە قارى-تىلغان.

دۇ. يەنە بىر سى (چوڭى) كىچىكىدىن تارتىپ ئەركە ئۆسكەچكە، بىرەر ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىپ ئەمگەك قىلىشنى خالىمايدىغان، تەييارغا ھەييار ئاقناچى بولۇپ قالىدۇ. يازغۇچى، بۇ بىر تۇغقانلارنى ئەمگەكچانلىق روھىنىڭ بار - يوقلۇقىغا، نىيەتلىرىنىڭ ئاق ياكى قارلىقىغا قاراپ ئىككى خىل تىپقا بۆلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كۆڭلى ئالا، قازىنى تۆشۈك ئاقناچىنى ئىككى ئىنسىننىڭ قارىدۇ. مۇ قارشى تەرىپىگە قويۇپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئائىلە تەربىيىسىنىڭ ئىنسان خاراكتېرىنىڭ يېتىلىشىدىكى تەسىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ھېكايىدە تەسۋىرلىنىشىچە، ئاقناچى چوڭ ئوغۇل خېلى مەزگىلگىچە ئەمگەكچان ئىككى ئىنسىننىڭ تاپقانلىرىنى يەپ - ئىچىپ، ئۇنىمۇ بىر يەرگە ئاپىرىپ قويىدۇ. ئەندى ھۈنەرۋەن دادىسىدىن قالغان مال - مۈلۈكنى ئۆزى يالغۇز بېسىپ قېلىش نىيىتىگە كېلىپ، پارا بېرىپ قازىنى ئۆزىگە قارىدۇ. تىۋالىدۇ. ئاندىن «مېنىڭ ئىككى قېرىندىشىم سىلنى پارىخور دەپ ئىغۋا تارقىتىپ، شەرىئەتنى قارىلاۋاتىدۇ» دەپ تۆھمەت قىلىپ، ئىككى ئىنسىننى زىندانغا تاشلاپ تۇرۇۋېتىدۇ. «يېتىپ بېسىمۇ، تاغىمۇ توشۇمايدۇ» دېگەندەك، چوڭ ئوغۇل دادىسىدىن قالغان ۋەجىلەرنىمۇ يەپ تۈگىتىدۇ.

قانداق قىلىش كېرەك؟ پۇلنى نەدىن تېپىش كېرەك؟ مانا بۇ تىرىكچىلىك غېمى، ئاخىرى ئاقناچى چوڭ ئوغۇلنى ئامال قىلىپ، ئىككى ئىنسىننى زىنداندىن ئېلىپ چىقىش قارارىغا كەلتۈرىدۇ. نەتىجىدە، ئۇ، زىندانغا تاشلانغان ئىككى ئىنسىننىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، قازىنىڭ ئالدىغا بارىدۇ. قازى ئۇنىڭ تەلەپىنى ماقۇل كۆرىدۇ، بىراق، ئۇنىڭغا يۇقىرى تەلەپ قويۇپ، ئېغىر ۋەزىيە يۈكلەيدۇ. ۋەزىيەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايغان ئاقناچى: «سىلىدە ئىنسان يوق ئىكەن، ئادالەتلىرىنى ئايدىلا» دەپ قازىدىن نارازى بولىدۇ. قاتتىق ئاچچىقى كەلگەن قازى: «ئادالەت دېگەن مانا» دەپ قەستەن قارا چاپلاپ، قامىتىۋەتكەن ئىككى ئىنسىننى شۇ زامان زىنداندىن بوشتىتىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئاقناچىنىڭ ئۆزىنى قامىتىۋېتىدۇ، يازغۇچى بۇ ھېكايىدىكى تېخىمۇ قايىل قىلىش كۈچىگە ئەگەشەن ئۈچۈن، ئەنە شۇنداق تىپىك ماتېرىيالنى باشقا يەردىن ئەمەس، دەل بىر قوساقتىن چىققان قېرىندىشىمىز.

داشلار ئىچىدىن تېپىپ «كۆڭلى ئالسىنىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزنىڭ قۇدرىتىنى كۆرسەتتى.

ۋەقە - ھادىسە ئۆزگىرىشنىڭ تاشقى ھالىتى بىلەن شۇ ئۆزگىرىشنى پەيدا قىلغان ئىچكى دۇنيا ماھىيىتىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلەش - تىپىنچان ئېلىيۇپ ھېكايىلىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى. تىپىنچان ئېلىيۇپ كىشىلەرنىڭ تەسادۇپى يۈز بەرگەن ھادىسىلەرنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزگىرىش پەيدا قىلغان ھالىتىنى ئەمەس، بەلكى، بۇ ئۆزگىرىشلەرگە سەۋەب بولغان پېرسوناژنىڭ سۆزى بىلەن ئىچكى دۇنياسىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئاشكارىلاشقا ماھىر ئىجادكار. مەلۇمكى، ئەدەبىياتنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش ئۆلچىمىنىڭ يادروسىنى يەنىلا ئادەم ئىگىلىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئاساسەن ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى، ئىچكى تاشقى دۇنياسىدىكى ئالامەتلىرى ۋە نازۇك پىسخىكىلىق ئۆزگىرىشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

شائىرنىڭ ھېكايىلىرىدىكى بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۇنىڭ «سۆيى بولۇۋالغان ئادەم» ناملىق ھېكايىسىدە گەۋدىلىنىدۇ. چۈنكى، شائىر «سۆيى بولۇۋالغان ئادەم» ناملىق ھېكايىسىدە، بەزى كىشىلەرنىڭ تەبىئىيەتتە مەۋجۇت بولغان يەنە بىر رەزىنلىك ئىسىز سەزگۈرلۈك بىلەن بايقىۋالغان ھەم بۇ خىل مەرزە مىكروپىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئېنىقلىغان ۋە بۇ مەرزەلىك ماھىرلىق بىلەن ئېچىپ بېرىلگەن. ھېكايىدە تەسۋىرلەنگەن پېرسوناژ - ناز - ساۋۇت زامان، ماكان - شارائىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە ئۇيغۇنلىشىپ، رەزىن ماھىيىتىنى يوشۇرۇپ، ئۆزىنى دالىغا ئېلىپ ئۆتۈپ كەلدىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن، خاراكتېرىدە ئۈچ قېتىم ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىشنى يازغۇچى ئەسەردە بەكمۇ يىغىنچاق، سىستېمىلىق، رېتىملىق بايان قىلىدۇ. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ساختىلىق، ئىسيانكارلىق، سۆيىلىقتىن تەركىب تاپقان بۇ خىل باس-قۇچلاردا ساۋۇت ئۈچ تۈرلۈك قىياپەت بىلەن ئۆتۈرۈلۈپ چىقىدۇ. ئۇ دەسلەپتە ساختىپەزلىك، ئالدامچىلىق ھۈنرىنى ئىشلىتىپ، باشقىلارنى زار - زار قاقىتىدۇ. ئاتالغۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ھىيلىگەر ساۋۇت - شۇ زامان باشقىچە قىياپەتتە ئۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، بىلىكىگە «قىزىل قوغدىغۇچىلار» بەلگىسىنى تاقاپ، «ئىسىنچى» لار قاتارىغا ئۆتۈپ جاھانغا پاتىپ قالىدۇ. ئۇ ھۆكۈم سۈرۈپ يۈرگەن بۇ دەۋردە، نۇرغۇن كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىدۇ. لېكىن زامان

تېيىپجان ئېلىيوپنىڭ ئەينى ۋاقىتلاردا يازغان «ۋالاقىتەككۈرۈپنىڭ ئۆلۈمى» ناملىق مەشھۇر سا- تىرىك شېئىرىدىكى ۋالاقىتەككۈرۈپ كىشىلەرنىڭ ئى- سىدىن ئاسانلىقچە كۆتۈرۈلۈپ كەتمەيدىغان تىپىك ساتىرىك ئوبراز دەرىجىسىگە يەتكەن بولسا، ساتى- رىك ھېكايە «ھۇشيارۇپ» تا تەسۋىرلەنگەن «ھۇشيارۇپ» ئوبرازىمۇ شۇنداق تىپىك ساتىرىك ئوبراز دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

خەلقنىڭ ئىستېتىك تەلىپىگە ئۇيغۇنلۇشۇش، نەپىسلىك بىلەن ئاممىبايلىق زىچ باغلىنىش، خەلق رىئايەتلىرى تۈسىگە ئىگە بولۇش — تېيىپجان ئې- لىيوپ ھېكايىلىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى. يۈ- قىرىدا تەھلىل قىلىنغان ئەسەرلەرمۇ دەل مۇشۇ خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

«يالغان ماختاشمۇ — بىر خىل تۆھمەت» نىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبى «غەيۋەتخورلۇق — شەرمەندە كېسەل» نىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبىغا ئوخشاپ كېتىد- دۇ. بۇ ئەسەرلەر بىردەك كۈچلۈك پاش قىلىش، مەسخىرە قىلىش خاراكتېرىدىكى ساتىرىك ھېكايە- لەردىن ئىبارەت. «غەيۋەتخورلۇق»، «يالغان ماختاش» نىڭ ھەر ئىككىلىسىمۇ بەزى كىشىلەر- نىڭ روھىي دۇنياسىغا سىڭىپ كەتكەن بىر خىل رەزىللىك، شەرمەندىلىك. بۇ خىل ئىپلاسلقلار بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئاخىرقى ھېسابتا ھەم ئۆ- زىنى ھەم باشقىلارنى نابۇت قىلىدۇ.

«يالغان ماختاشمۇ بىر خىل تۆھمەت» — بۇ، كىشىلەرنى ئالدامچىلىق، ئېزىتقۇچى ناچار ئىللەت- لەردىن ساۋاق، ئىبەرەت ئېلىشقا ئۈندەيدىغان، ئۆ- لارنىڭ مېڭىسىنى تېخىمۇ سەگەكلەشتۈرۈش رولى- نى ئوينايدىغان ئىنتايىن مۇھىم دانالىق تەلىماتى- دۇر. تېيىپجان ئېلىيوپ ئۆز ئىجادىيىتى داۋامىدا بۇ چوڭقۇر مەنىلىك دانالىق تەلىماتىغا جان كىر- گۈزۈپ، دەل جايىنى تېپىپ ئىشلەتتى.

ئېنىقكى، «يالغان ماختاشمۇ — بىر خىل تۆھمەت» ناملىق ھېكايىدە شەخسىيەتچىلىكى كۈچ- لۈك بولغان كادىر رەخمەتتېكىنىڭ يۇقىرىدىن ئەۋە- تلىگەن كادىرنىڭ ئالدىدا راسا ماختاپ ئۇچۇرغانلى- قى، ئەمما بۇنىڭ بىر خىل ساختا ماختاش ئىكەن- لىكىدىن ئىبارەت ساتىرىك ۋەقە بايان قىلىنىدۇ. يازغۇچى بۇ ۋەقە باياندا نەپىسلىك بىلەن ئاممىبا- لىقنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، ۋەقەنى يۈمۈرلۈك تەسۋىرلەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن «ماختاشمۇ — بىر خىل تۆھمەت» دېگەن ھېكمەتنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

گەرچە تېيىپجان ئېلىيوپنىڭ ھېكايىچىلىك ئىجادىيىتىدە قالدۇرغان مىراسلىرى ئاز بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ناھايىتى ساز بولغان مەنىۋى مەھسۇ-

ئۆزگىرىدۇ. ساۋۇت قانداق قىلىشى كېرەك؟! ئۇمۇ ئۆزگىرىشى كېرەك. يەنە كېلىپ ئۆزگىچە رەڭدە ئۆزگىرىشى كېرەك. ساۋۇت ئايلىنىپ يۈ- رۈپ مەسچىدكە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئاغزىدىن ئىمانى، قۇلىدىن قورئانى چۈشمەيدىغان تەقۋادار مۇسۇلمان سويى بولىۋالدى. بىراق، ساۋۇتنىڭ ھېلىقى داۋاملىشىۋەرمەيدۇ. ئاخىرقى ھېسابتا ئەپتى - بەشىرىسى خەلقى ئالەم ئالدىدا پاش بولۇپ، رەسۋايى ئەزەم بولىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن سا- ۋۇت رېئال تۇرمۇشتىكى رەزىل، قارا نىيەت ئا- دەملەرنىڭ ۋەكىلىدىن ئىبارەت. شائىر، بۇ ئوب- رازنى يارىتىشتا ئۇنىڭ تاشقى ھالەت ئۆزگىرىشى- رى بىلەن رەزىل ئىچكى دۇنياسىنىڭ ماھىيىتىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تەسۋىرلىگەن.

مانا شۇنداق بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن ياراتقان يەنە بىر پېرسوناژ — ھۇشيارۇپ. ھۇشيارۇپ تى- يىپجان ئېلىيوپنىڭ ساتىرىك ھېكايىسى — «ھۇشيارۇپ» تىكى ئاساسلىق پېرسوناژ. ئۇ، كەڭ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن يارىتىلىپ، ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقلىرىدىن ئا- مان - ئېسەن ئۆتۈپ، ساقلىنىپ كەلگەن ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى «زەھەرلىك ئوت» قاتارد- غا چىقىرىپ كۆيدۈرگەن، ياۋۇزلۇقتا، مۇتەھەم- لىكىتە ئۇچىغا چىققان، تۆھمەتخور - زىيانكەشلىرى تويىنىڭ تىپى، يازغۇچى ئەسەردە ھۇشيارۇپنىڭ ئوبرازىنىمۇ ئۆزگىچە بىر قېلىپقا چۈشۈرۈپ، ئې- چىپ بەرگەن. ھېكايىدە تەسۋىرلەنگەن ساتىرىك تەپسىلاتلار ھۇشيارۇپ بىلەن يانتاقوپ ئوتتۇرىسىدا پارتلىغان زىددىيەتنىڭ ئاشكارىلىنىشى ئۈچۈن تو- لۇق خىزمەت قىلدۇرۇلغان. بۇ پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرى سۈنئىيەتتۈرۈۋېتىلمەستىن، ئۆز- ىنىڭ تەبىئىي تەرەققىيات رېتىمى بويىچە راۋاجلان- دۇرۇلغان. «ھۇشيار» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزىدىنلا چىقىپ تۇرغىنىدەك مەنىسى ياخشى ئىبارە — ئەلۋەتتە، لېكىن ھېكايىدە تەسۋىرلەنگەن ھۇشيا- رۇپ يۇقىرىغا خوشامەت قىلىپ، تۆۋەنگە زورلۇق قىلىدىغان، ئايرىم بىيۇگراتلار ئالدىدا ھۇشيار بولغان كازاپ، ھۇشيارۇپ كىشىلەر تەرىپىدىن زاڭلىق قىلىپ قويۇلغان لەقەم. ئۇ، سەنئەت ئۆ- مىكىگە باشلىق بولۇۋېلىپ، ھە دېسىلا ھۇشيار بولۇشىمىز كېرەك، زەھەرلىك چۆپلەرنى يۇلۇپ تاشلىشىمىز لازىم، دەپ ۋارقىراپلا تۇرىدۇ. شۇ- ئا، ئۆمەكتىكى ئاممىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوز- غايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ مەسخىرە قىلىپ، سېستىش ئويىپكىتىغا ئايلىنىدۇ. دېمەك، باشلىققا «ھۇشيا- رۇپ» دېگەن لەقەمنىڭ قويۇلۇشىنىڭمۇ ئەنە شۇند- اداق سەۋەبلىرى بار.

لاتلاردۇر. شۇڭا ئوقۇرمەنلەر ئۇنىڭ ھېكايە - مەسەللىرىنى بەكمۇ قەدەرلەپ «تېيىپجان ئېلىپوپ ھېكايىلىرى»، «تېيىپجان ئېلىپوپ مەسەللىرى» دەپ ئاتا كەلدى. بىزنىڭچە مۇشۇنداق ئاتاشلارنىڭ ئىلمىي ئاساسى بار. خەلقپەرۋەر شائىر تېيىپجان ئېلىپوپ شېئىرىي ئەسەرلىرىنىمۇ، ھېكايە - مەسەللىرىنىمۇ خەلقنى كۆزلەپ يازدى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شۇ ئۇ ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۆڭلىگە ياقىتى. شۇڭا، ئۇنىڭ مول، مەنئۇي مەسەللىرى شۇ ئۇ ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنئۇي بايلىقىغا ئايلاندى.

دى. تالانتلىق، ئىستىداتلىق شائىرىمىز ۋە يازغۇچىمىزنىڭ بىز بىلەن ۋىدالاشقىنىغا توققۇز يىل بولۇپ قالغان بۈگۈنكى كۈندە، ئۇنى يۈكسەك ئېتىخارلىق بىلەن ياد ئېتىمىز. ئۇنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن مول، ئېسىل، ئەبىدىي قىممىتى بار مەنئۇي مەسەللىرىنى مەڭگۈ قەدەرلەيمىز، ئۇيغۇر خەلقى شۇنداقلا پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۇنىڭ ئېسىل، گۈزەل، ئەبەدىي خۇشپۇراقلىق ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن زوقلىنىدۇ، بۇ ئەسەرلەر ئارقىلىق روھلىنىدۇ.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

«جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقات مەجمۇئەسى» گە ماقالە قوبۇل قىلىش ئېلانى

1. بۇ مەجمۇئە جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقات جەمئىيىتى تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان ئىلمىي مەجمۇئە بولۇپ، ھەر مىللەت ئاپتورلىرىنىڭ قىزغىنلىق بىلەن ماقالە ئەۋەتىشىنى قارشى ئالىمىز، ماقالىلەرنىڭ مەزمۇنىدا ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى جەھەتتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساس قىلىنىدۇ.
2. ئالاقىلىشىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئەۋەتىلگەن ماقالىدە ئاپتورنىڭ ئۆز ئىسمى - فامىلىسى، خىزمەت ئورنى، تەپسىلىي ئادرېسى، پوچتا نومۇرى، تېلېفون نومۇرى ئېنىق يېزىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.
3. مەجمۇئەمىزنىڭ ھەممى چەكلىك بولغانلىقتىن، ئەۋەتىلگەن ماقالە خەنزۇچە خەت ھېسابىدا 15 مىڭ خەتتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى تەلەپ قىلىنىدۇ.
4. ماقالىنىڭ يوقىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ماقالىنى زاكاز خەت سۈپىتىدە ئەۋەتىش تەلەپ قىلىنىدۇ.
5. مەجمۇئەمىز ماقالىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئىشلىتىشنى لايىق كۆرسە، يېرىم يىل ئىچىدە ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ. ئۇقتۇرۇش قىلىنمىسا، ئاپتور ماقالىنى ئۆزى بىز ياقلىق قىلسا بولىدۇ.
6. بىر ماقالىنى ئىككى ئورۇنغا ئەۋەتمەسلىكىنى تەۋسىيە قىلىمىز، بىر ماقالىنىڭ ئىككى ئورۇنغا ئەۋەتىلگەنلىكى بىلىنىپ قالسا، مەجمۇئەمىز ئۇ ماقالىغا قەلەم ھەققى بەرمەيدۇ.
7. مەجمۇئەمىزگە ئەۋەتىلگەن ماقالە پىرىنسىپ جەھەتتە قايتۇرۇلمايدۇ، ئاپتور قايتۇرۇۋېلىشىنى زۆرۈر تاپسا، پوچتا ھەققىنى ئۆزى تۆلىشى كېرەك.
8. ئەۋەتىلگەن ماقالە مەجمۇئەمىزگە بېسىلىپ نەشر قىلىنىش بىلەنلا قەلەم ھەققى ئەۋەتىپ بېرىلىدۇ.
9. ماقالە ئەۋەتىلىدىغان ئادرېس:
ئۈرۈمچى شەھىرى بېيجىڭ يولى 16 - قورۇ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى
«جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقات مەجمۇئەسى» تەھرىر بۆلۈمى
پوچتا نومۇرى: 830011

دولان - قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىزداشلىقى ھەققىدىكى ئىزدىنىش

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن *

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مۇزىكا كىشى ئون ئىككى مۇقام ھەم ئون ئىككى مۇقامنىڭ مەنبەسى بولغان يەرلىك نەغمىلەر، بولۇپمۇ دولان - قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يېقىن مۇنا - سۆھبەتلىرى ئۈستىدە ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلدى.

摘要: 本文研究维吾尔古典音乐十二木卡姆及其本源——各地的乡土音乐，尤其探讨了刀郎木卡姆和哈密木卡姆的密切关系。

Abstract: It's a study of Uighur classic music Mukham, its origin—local and country music. This article especially expounds the close relationship between Dolan and Qomul Mukham.

1

مەلۇمكى، ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام خەلق مۇقاملىرى، مەشرەپ - سەنەم - لىرى، ئەلنەغمە - داستانچىلىقى قاتارلىق ئومۇم - خەلق فولكلور سەنئىتى ئاساسىدا تەۋلىنىپ شە - كىللەنگەن. ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇ - قام تارىختا «ئۇدۇن نەغمىسى»، «سۈلى نەغمى - سى»، «كۈسەن نەغمىسى»، «قوچۇ نەغمىسى»، «ئېۋىرغول نەغمىسى»، «ماھادۇر نەغمىسى»، «شىمالىي دىغار ئۆلەنلىرى»، توققۇز چاۋۇپ ناۋا - لىرى قاتارلىق مۇزىكا - كۈيلەرنى ئۆزىنىڭ تارى - خىي راۋاجلىنىش قاتلىمى ۋە تارىخىي ئېقىم شەك -

لى قىلىپ مەيدانغا كەلگەن. ھازىرقى «خوتەن - قاراقاش) مۇقامى»، «قەشقەر مۇقامى»، «دو - لان مۇقامى»، «ئاتۇش سەنمى»، «كۈچا مۇقامى (ۋە سەنمى)»، «كورلا سەنمى»، «تۇرپان مۇ - قامى»، «قۇمۇل مۇقامى (ۋە قارا دۇۋە سەنمى)» ۋە «ئىلى سەنمى» قاتارلىق خەلق مەشرەپ - سەنەم فولكلور تىزمىلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قە - دىمكى نەغمە مۇقام تارىخى شەكىللىرىنىڭ راۋان خەزىنىسى ساقلانغان. خەلق سەنئىتىسىز كلاسسىك سەنئەتنى، خەلق مۇقاملىرىسىز كلاسسىك مۇقاملارنى تەسەۋ - ۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن : شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ

پروفېسسورى ئىدى.

قالدى. ھەتتا، دولانلىقلار باشقا ئېتىك گەۋدە سۈپىتىدە قارىلىدىغانمۇ بولدى.

3

مەلۇمكى، «غەربىي دىيار» ئىبارىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاپتورلىرىنىڭ مىلادىنىڭ ئالدى - كەينى - نىدە ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى نۇقتا قىلىپ قويغان ئاتالما. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ھازىرقى تىيەنشۇ ۋە ياڭگۈەن قوۋىقىنىڭ غەربىي «چىن» دەپمۇ ئاتىغان. چىن شىخۇاڭ ئاتقا ھېرس ئاتىسىنىڭ تەستىرىدە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 246 — 221. يىللىرىغىچە ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ ئەينى زاماندىكى ئالتە دۆلەتنى بىرلەشتۈردى. «غەربىي دىيار» ھىندىلار تەرىپىدىن «سەرھىندىيا» دەپ ئاتالغاندا، باكتىرىيە «دىيار بەكرى» دېيىلگەن. مۇشۇ «غەربىي دىيار» دا بىر قاتار ئۇششاق شەھەر - بوستان دۆلەتلىرى بولۇپ، يەنىلا بىرقانچە مەھەللىيە - تىرىتورىيىلىك چەمبەر (زونى) لار مەۋجۇت ئىدى. ئۇلارنىڭ تارىخىي خاتىرىلەردە ئەڭ دەسلەپ خاتىرىلەنگىنى «لۈن» — مىران — لوپچىن. ئۈچ بۇرچىكى چەمبىرى، ئاڭگىنى - كۈسەن — ئونسۇ چەمبىرى، قەشقەر — يەركەن چەمبىرى، ئۇدۇن چاچما شەھەرلەر چەمبىرى، قوچۇ — يارغول — بېشبالىق چەمبىرى ۋە «يى ۋۇلۇ» (ئې - ۋىرغول؟) چەمبىرىدىن ئىبارەت. پەرغانە (پەر - كان) ۋادىسى بىر چەمبەر ۋە پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيا بىر مەدەنىيەت چەمبىرى بولغان. تارىخىي خاتىرىلەردە ئەڭ ھالقىلىق قاتناش لىنىيىسى سۈپىتىدە «لۈن» — مىران — لوپچىن ئۈچبۇرچىكى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان. جاڭچىيەن قۇمۇلىنىڭ جەنۇبىي يۆنىلىشىدىكى بوغاز، قوش قۇدۇق، يانتاق قۇدۇق، قۇم قۇدۇق لىنىيىسى ئارقىلىق بۇ ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق زامانلىرىدىلا شەھەر — قەلئە قۇرغان ئۈچبۇرچەك رايونىدىن ئۆتكەن، بىدە ۋە «ماھادۇر» نەغمىسىنى ئېلىپ كەتكەن. شەرقىي خەن زامانىدا بەنچاۋ قوچۇغا كەلگەندىكى «لۈن» — مىران — لوپچىن قەلئەلىرى

بىر پۈتۈن ئېتنولوگىيىلىك — فولكلورلۇق مەنبە ۋە «مەدەنىيەت ئىرسىيىتى» گە ئىگە بولغان كۆپ شاخاچچىلىق خەلق مەشرەپ مۇقاملىرى ئۇيغۇر كىلا - سىسك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئانا يىلتىزلىرى ۋە قەدىمكى گەۋدىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خەلق مەشرەپ مۇقاملىرىنىڭ ھەقىقىي زېمىنى ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بۇلىقى دەل ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت - پەن - خىك ئالاھىدىلىكىدىن ئىبارەت.

2

ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرى تىزمىسىدا «دولان مۇقامى» بىلەن «قۇمۇل مۇقامى» بىر قەدەر قەدىمكى ئالاھىدىلىكىنى ساقلىغان، جانلىق مىلس مەشرەپ تۈسىگە ئىگە خەلق نەغمە بايلىقى بولۇپ، ئۇلار ئۆزىگە خاس مەھەللىيە پەرقلەرگىمۇ، يىراق بىردەكلىك ئالامەتلىرىگىمۇ ئىگە. بۇ ئۇلارنى ئايرىم تەتقىق قىلىش بىلەن بىللە بىرلەشتۈرۈپ، سېلىشتۇرۇپ ئىزدىنىش ئۈچۈن ئىلھام بېرىدۇ. ھازىرغىچە «دولان مۇقامى» قەدىمكى تېلى قەبىلىلىرى تەركىبىدە پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇب - غەرب سىبىرىيە ۋە قىپچاق دەشتىگە تارقالغان كۆپلىگەن خەلقلەردىن بولغان تېلەنغۇت قەبىلىسى بىلەن ئىزاھلاندى. بۇ قەبىلىنىڭ «تەلەن» ئىبارىسى «دولان» ئىبارىسىگە يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىغانلىقى، ئۇنىڭ قاچان ۋە قانداقتۇر تارىم بويىغا يۆتكەلگەنلىكى دېگەن ئابستىراكت قىيىنچىلىق سەكەرتەمە بىلەن «دولان مۇقامى» نى ئىزاھلاشقا ئېلىپ كەلدى. بۇ ئۆزىنىڭ قەدىمكى تارىخىنى ئۇنتۇلغان XV — XVI ئەسىر ئۇيغۇر مۇئەللىپلىرىنىڭ ئۆتە مۇشىنى نوھ ۋە چىڭگىزخاندىن باشلىغانلىقىغا ئوخشاپ قالدى. نەتىجىدە «دولان مۇقامى» قەدىمكى غەربىي دىيار نەغمە - ناۋا تىزمىلىرى — «ماھادور»، «ئۇدۇن نەغمىسى»، «سۈلى نەغمىسى»، «كۈسەن نەغمىسى»، «قوچۇ نەغمىسى» قاتارلىقلاردىن ئايرىلغان، كېيىن قوشۇلغان مۇزدەكلىق گەۋدە دېگەن قاراش ئاسارىتىگە كىرىپ

لۇپ ياتقىنىغا ئوخشاش «مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە نىڭ خارابىلىشىش ھادىسىسى» بولغان. بىز قا رۇشتى پۈتۈكلەر، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار، ساياھەتچىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن بۇ ھادىسىنى بىلەلەيمىز. «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە» نىڭ غەربىي يۇرت تەزكىرىسى، بەن يۇنىنىڭ تەرجىمىھالى بىلەن «ئۈچ دۆلەت تەزكىرىسى، ۋېي ئىلى تەزكىرىسى، غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە» دە ئانقۇي، ۋايتۇڭى، باشمانا قاتارلىق پادىشاھلار، «كرورەن» نىڭ «پىشامشان» غا ئۆزگەرتىلىشى، پىچان لۇكچۇننىڭ ئاۋاتلىنىشى قاتارلىقلار يېزىلغان. «كرورەن» تارىشا پۈتۈكلەردە يەنە باي بىكى، دارچوق، ئانقۇيغا، ماشىل ئىدوغا قاتارلىق 247 — 334 - يىللاردىكى پادىشاھلارغا ئائىت ئۇچۇرلار خاتىرىلەنگەن. ۋەھالەنكى IV ئەسىردە بۇ يەردىن ئۆتكەن شەرقىي جىن زاھىبى فاشىيەن 399 - يىلى خۇي جىن، داۋجىڭلارنى باشلاپ بۇ يەردىن ئۆتكەندە بۇ يەرنى «كۆكتەقۇش، يەردە ھايۋان كۆرۈنمەس»، «ئۆلگەن زېمىن» دەپ يازغان. بۇ III — IV ئەسىر ئارىلىقىدىكى ئەھۋال. باشقىچە ئېيتقاندا كومراجۇئا لياڭجۇدىكى چاغدا «لۇلەن» ئاللىقاچان خارابىلاشقان ماكانغا ئايلانغانىدى.

5

قەدىمكى «لۇلەن» — مىران — لوپچىن ئاھالىسى بىلەن ئۇلارنىڭ پارلاق قەدىمكى مەدەنىيەتتى قەيەرگە كەتتى؟ نېمە ئۈچۈن سۈي — تاڭ مۇزىكا - ئۇسسۇل مۇنبىرىدە «لۇلەن» — مىران — لوپچىن نامىدىكى نەغمە - ناۋالار ھەققىدە ھېچقانداق گەۋدىلىك خاتىرە يېزىلمىدى؟ ئالدىنقى مەدەنىيەت قاتلاملىرىنىڭ كېيىنكى مەدەنىيەت قاتلاملىرىدا داۋاملىشىش قانۇنى بويىچە «لۇلەن» — مىران — لوپچىن مەدەنىيەتنىڭ كېيىنكى گەۋدىسى نېمە؟ بۇ ئىزدىنىشكە تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە!

تارىخىي خاتىرىلەردە خەنزۇچە ھازىرقى تەلەپپۇزدا «لۇلەن» دەپ ئوقۇلىدىغان يۇرت ۋە خەلق نامى سۈيپىن ھېدىن تاپقان قاروشتى پۈتۈكلەرنى

غەربىي دىيارنىڭ ئوتتۇرىسىغا، قەدىمكى كارۋان يولى (كېيىنكى «يىپەك يولى») نىڭ تۈگۈنىگە، تارىم (جاڭچىيەن ئۇنى «شىمالىي ئۆركەش دەريا» دەپ يازغان)، چەرچەن — چارقىلىق — مۆلچەر دەريا (جاڭچىيەن ئۇنى «جەنۇبىي ئۆركەش دەريا» دەپ يازغان)، كۆنچى دەريالىرى ئاياغ ئېقىنلىرى بىلەن لوپنۇر كۆلىنىڭ يېقىن ئۇچبۇرجىكىگە جايلاشقاندى. كۆل — ئورمان — قۇملۇق ئارىسىدىكى مۇنبەت زېمىندا «كرورەن گۈزىلى» ئەجداد ئەۋلادلىرى قەدىمكى تارىم — تەكلىماكان مەدەنىيەتنى ياراتقان. بۇ مەدەنىيەت غەربىي دىيار قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ يارقىن ئۆلگىسى شۈپىتىدە ئۆز ئالدىغا خاس كاتتا بىر ئىلمىي تېما، ئەلۋەتتە.

4

ھازىرقى كۈندە بۇ ئۇچبۇرجەك رايونىدىن قەدىمكى تاشقورال ۋە تۇچ (برۇنزا) دەۋرى مەدەنىيەت قاتلىمى، شەھەر — قەلئە زامانىغا خاس (مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىن مىلادىدىن كېيىنكى III — IV ئەسىرلەرگىچە) مەدەنىيەت قاتلىمى، تۇبۇتلار ئىشغال قىلغان مەزگىللەرگە ئائىت مەدەنىيەت قاتلىمى، IX ئەسىردىن كېيىنكى مەدەنىيەت ئىزلىرى تېپىلماقتا.

تارىخىي ئۇچۇرلار بۇ ئاۋات رايوننىڭ III — IV ئەسىردىنلا ھازىرقى قۇمۇل - تۇرپان - توقسۇننىڭ غەربىي يۆنىلىشىدىكى قۇم بارخانلىرىنىڭ يۆتكىلىشى نەتىجىسىدە شىنجاڭدىكى قۇمۇل كۆڭمىنلۇ يارداڭلىقى، چىتەي جياڭجۇن مياۋ يارداڭلىقى، ئورخۇ شەيتان كەرەش يارداڭلىقى قاتارلىق تۆت يارداڭلىقنىڭ چوڭى بولغان لوپنۇر بەيلۇڭجى (ئىلانلىق) يارداڭلىقى شەكىللەنگەن. بۇ لوپنۇر كۆلىنىڭ كىچىكلىنىشى ۋە يانغا سۈرۈلۈشى، «جەنۇبىي ئۆركەش دەريا» نىڭ پارچىلىنىشى، «لۇلەن» — مىران — لوپچىن قەلئە - شەھەرلىرىنىڭ ھالاكىتىنى پەيدا قىلغان. بۇ ئىتالىيىدىكى گېرگۇلانوم بىلەن پومپىيا شەھەرلىرىنىڭ بىرىدە چى ئەسىرنىڭ كېيىنكى چارىكىدە ۋىزوۋى يانار تېغى لاتقىسى ئاستىدا تاكى XVII ئەسىرگىچە كۆمۈر.

تەتقىق قىلغۇچى شىۋىت ئالىمى ھىملاي تەرىپىدىن ئوقۇلغاندا ئۇنىڭدا بىرقانچە جايدا «كرورائىنا» دېگەن نامنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقىدىن «كرورائىنا»، «قروران»، «كروران»، «روزان»، «رولان»، «رايان»، «رويان» دەپ كۆچمە تەلەپپۇزدا ئىشلىدى. تىلئەكتە «ۋېي ئىلى تەزكىرىسى» دە: يۇيگۈەن قاپقىسىدىن غەربكە يۈرۈپ، دوخۇ قۇدۇقىدىن چىقىپ، جۇي لۇساڭ ئارقىلىق، قۇم قۇدۇق (西井) دىن چىقىپ، ئاق ئەجدار بارخانلىرى ئارقىلىق لۈلەنگە بارغىلى بولىدۇ، دېيىلگەن. ئۇنىڭدا ئېيتىلغان دوخۇ قۇدۇقى ھازىرقى قوشقۇدۇق بولۇشى مۇمكىن. قۇدۇق ئىبارىسى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى ئىزچىل ساقلانغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 77 - يىلى «لۈلەن» — پىشامشانغا ئۆزگەرتىلگەن، مىلادىنىڭ 123 - يىلى بەن يۇڭ لۈكچىنغا بارغان. ئۇ چاغدا ھەتتا ساۋۋى سۇلالىسى دەۋرىدە «لۈلەن» دەپ يېزىلغان. پىشامشان (پىچان) ئاتالمىسى لوپچىن (لوپنۇر - «لۈلەن») — لۈكچىن - پىچان رايونى لىرىنىڭ يەر ناملىرى بولۇپ ئالمىشىپ قوللىنىلىپ تۇردى. «لۈلەن» — مىران - لوپچىن ئۈچ - جۇرچىكىنى قارا بوران ۋە قۇم يۇتۇپ كەتكەندىن كېيىن، جۈملىدىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى زامانىدىكى تېلى قەبىلىلىرى پىچان (پىشامشان) غا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن يەرلىك خەلق قۇمۇلنىڭ قەدىمكى قارا دۈۋە (قارا تۆپە) — ئاستانە (يى ۋۇلۇ) ئەتراپىدىكى ئۇغۇرغول (كېيىنچە قارلۇق غول) تۈزلۈكىگە كۆپلەپ يۆتكىلىپ كېلىپ جايلاشتى ۋە لايچۇق (لوپچۇق — كىچىك لوپچىن) قەلئەسىنى بىنا قىلدى. ئارقىدىن «رويان» (ھا - زىرقى تاشۋىلىق - تاش بالىق) شەھىرى مەيدانغا كەلدى، 632 - يىلى ئاستانە يى ۋۇلۇ ئايمىقى تەسىس قىلىنغاندا ئۇنىڭغا يى ۋۇلۇ (ئۇغۇرغول) ، رويان (تاشۋىلىق) ، لايچۇق (تاڭ سۇلالىسىنىڭ 758 - يىلى «ناجىكەنت» ناھىيىسى) تەۋە بولغان. 1460 — 1466 - يىللىرى ئۇيرات موڭغۇللىرى قۇمۇلنى ئىشغال قىلغاندا قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى بىر قېتىم غەربىي گەنسۇ رايونىغا كۆپلەپ كۆچكەندى. 1679 - يىلى قۇنتەيجى قۇمۇل - تۇرپانلارنى

بېسىۋالغاندا قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى يەنە غەربىي گەنسۇ رايونىغا كۆپلەپ كۆچۈپ بېرىپ، قايتىپ كەلگەن. شۇ چاغدا:

«ئاتاڭ ناچى، ئاتاڭ ناچى،

شەھەرنى ئالدى قۇنتاجى.

ئاڭا سەن بولمىساڭ رازى،

ئاتاڭ قالماق، ئاتاڭ راجى»

دېگەن تېرەن مەنىلىك قوشاق تونغان. بۇنىڭدا قەدىمكى «لۈلەن» — لوپچىن يېنىدىكى «ناجىكەنت» (جۈملىدىن لايچۇق شەھىرى) خەلقىنىڭ ئەسلى نەسلى ئەجدادى ئىكەنلىكى، شەھەرنى ئۇيرات (جۇڭغار) لارنىڭ ئىشغال قىلغىنى، كۆچۈپ كېتىش ياكى ئىتائەتتىن باشقا قارشىلىق قىلغاندا ئەسلى ئارى ئەسلى ئانا - سىڭىللىرىنىڭ قالماق (ئۇيرات) لار تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىنىدىغانلىقى ئىخچاملانغان. مىڭ يىللارنى، ئىبتىئوگىنىزىس ۋە يۇرت ماكاننى، يۈزلەنگەن پاجىئەنى بىر كۆڭلىقتا يەكۈنلىگەن بۇنداق خەلق قوشىقى كەم ئۇچرايدىغان تارىخىي ئۇچۇر قىممىتىگە ئىگە. بىز قۇمۇلدىن ھېلىمۇ «ھېگىل»، «راجى ھادى»، «مانى ماما» قاتارلىق ئارى تىلىدىكى ئادەم ئىسىملىرىنى تاپدىمىز.

6

قەدىمدىن بېرى «لۈلەن» — مىران - لوپچىن رايونىدىن قۇمۇل - پىچان تەرەپكە، شورچۇق (كورولا) — بۈگۈر — كۇچا تەرەپكە، جەنۇبىي يول ئارقىلىق نىيە — خوتەن تەرەپكە سوزۇلغان كونا يول مەۋجۇت ئىدى. شىمالىي ۋېي بىلەن شەرقىي جىن ئارىلىقىدا، ئېنىقراقى ئاخىرقى «لۈلەن» پادىشاھىسى ماشال ئىدۇغا (سەلتەنەت يىلى 321 — 334) بىلەن فاشيەننىڭ 399 - يىلىدىكى سەپىرى ئارىسىدىكى 65 يىلنىڭ قايسى ئۇدا ئاپەت بولغان يىللىرى بۇ جايدىكى «لۈلەن» لىقلار قۇمۇل — بۈگۈر ئەتراپىغا يۆتكىلىشكە مەجبۇر بولغان. لۈي گۇاڭنىڭ 382 - يىلى كومىراجىۋانى ئېلىش ئۈچۈن كۈسەنگە يۈرۈش قىلىشىدا قارا شەھەر (كېنگىت) جېڭى يېزىلىپ، «لۈلەن» ھەققىدە يېزىلمىغانلىقىغا قارىغاندا، «لۈلەن» تەخمىنەن 334 — 344 - يىلدا

رى ئارىلىقىدا «ئۆلگەن زېمىن» گە ئايلانغان ۋە تارىختا كۆسەننىڭ نامى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان. بۇ «لۈلەن» نىڭ دەسلەپكى (تۇبۇت گازارمىلىرى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى) بۇددىزمى ھىنايانا بۇددىزمى بولۇپ، ماھايانا بۇددى ئېقىمى تارقىلىشتىن ئىلگىرىكى تارىخىي قاتلامغا مەنسۇپ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

«لۈلەن» لىقلارنىڭ شەرقىي شىمال ۋە غەربىي شىمالنى بويلاپ قۇمۇلدىكى نومدىن يەركەننىڭ مەكىت رايونىغىچە تارقىلىشى، قالغانلىرىنىڭ لوپ - چەرچەن - چارقىلىق ئەتراپىدا «لوپلۇقلار»، «چەرچەن - چارقىلىقلار» نامىدا تىرىكچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشى ماشال ئىدۇغا دەۋرىدىن چىڭ سۇلالىسى «دولان قوشۇنى» نى تەشكىللىگەنگە قەدەر داۋام قىلغان ۋە بىر قاتار تارىخىي قاتلام ھاسىل قىلغان. ئۇلار ئەسلىدىكى لوپ، لوپچۇق، ناچىكەنت، پىچان، بۈگۈر، دۆڭ قوتان، يولۋاس قوتان قاتارلىق يۇرت - جاي ناملىرىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتكەن ۋە بىر قاتار «ئاۋات» نامىنى ئالغان ئاھالە توپچىلىرىنى قورغان. «لۈلەن» (كى «روران» ئا) ئىبارىسى بىلەن «دولان» ئىبارىسىنىڭ ئەسلى قايسى خەلق تەلەپپۇزىغا ئۇيغۇنلىدىقى ئېنىق ئەمەس. «كرورايىنا» — ھىمىلاي تەرىپىدىن قارۇشتى تاختا خەتلەرنى تەلەپپۇز قىلدىشى؛ «لۈلەن» خەنزۇ ئېپوگرافىنىڭ ھازىرقى ئوقۇلۇشى؛ «دولان» چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خۇجىلار توپىلىغىنى باستۇرۇش ئۈچۈن تەشكىللىگەن لوپلۇقلارغا قەشقەر - يەركەنلىكلەرنىڭ قويغان نامى. بۇ نامنىڭ ئەينەن ياكى بۇزۇلۇپ «ياۋا خەلق»، «كونا قەۋم» (قەبىلە) دېگەن قوش مەنىدە سۇندۇرۇلۇپ ئېيتىلغانلىقى نامەلۇم. ئومۇمەن، ئىلگىرىكى لوپ ئۇچۇرچىكىدىكى «كرورەين گۈزىلى» سىياقىدىكى ئاھالە مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدە پىچان - لۈكچۈنگە يۆتكىلىپ، قاتناپ تۇرغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تەخمىنەن 334 — 344 - يىللىرى سۇ يوللىرىنىڭ قۇم كۆچۈش بىلەن ئۇزۇلۇپ قېلىشى تۈپەيلى يەنە پىچان لۈكچۈن قارا دۆۋە - لاچچۇق ئەتراپىغا يەنە مىران - چەرچەن - چارقىلىق تەرەپ بىلەن كۈنچى دەرياسى

نىڭ شىمالىغا كۆچكەن. مىرانمۇ كېچىكمەي خا رابلاشقان. شەھىرى كېتىك (شەھىرى كاتاڭ، شەھىرى كۆتەك، «ئالتۇن تۇرۇكلۇك شەھەر») تەخمىنەن «لۈلەن بىلەن كۈسەن ئارىلىقىدا، باش - قىچە ئېيتقاندا، قاراشەھەر - كۈسەن — لوپ ئۈچ - بۇرجىكىدە بولۇشى مۇمكىن. « بەزىدە ئۇ «ئىشەك تېرىم» دا دېيىلىدۇ. «تەزكىرە تۇل ئېرشات» دا شەھىرى كېتىكىنى XV ئەسىردە تۇغلۇق تۆمۈر زامانىدا، توشقان يىلى قۇم باسقان، ئاھالە كۈسەن، ئايكۆل، ئەردەۋىل (ئاقسۇ) تەرەپكە كۆچكەن. بۇنداق ئاھالە يۆتكىلىشى «چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىغى» نى تىنچىتىش ۋاقتىدا بىر قەدەر تىم تەكرارلاندى، نەتىجىدە بىر قانچە تارىخىي قاتلاملىق كۆچۈش ۋە قايتا كۆچۈش ھادىسىسى يۈز بېرىپ تۇردى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، دولان ئۇيغۇرلىرى بىلەن قەشقەر — يەركەن ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى پەرق قەدىمكى لوپنۇر ئۇچۇرچىكى قەبىلىلىرى بىلەن قەدىمكى قەشقەر — يەركەن ئاھالىسى بىلەن قايتا قوشۇلغان ئادىز - ياغما - قارلۇق ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى پەرق بولۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن تىلەنغۈت - تۇلۇس قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى پەرق ئەمەس. مۆلچەر دەريا بويىدىكى قەدىمكى قەبىلىلەردىن چىققان جەسەتلەر بىلەن قۇم قارا دۆۋىدىن چىققان قەدىمكى جەسەتلەردىكى ئوخشاشلىق ئۇلارنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى يىراق زامانلاردىكى ئانتروپولوگىيىلىك ئوخشاشلىقىدىن ئىبارەت بولۇپ، شىمالىي موڭغۇل ۋە جەنۇبىي - غەربىي سىبىر قەدىمكى قەبىلىلىرىدىكى موڭغۇلو - ئىد ئالامەتلىرى كۆرۈنەرلىك جەسەتلەردىكى ئانتروپولوگىيىلىك ئوخشاشلىق ئەمەس.

7

بىز قۇمۇل - دولان ئاھالىلىرىنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى ئۆستىخان گەۋدىلىكىگە، بولۇپمۇ ئۇلاردىكى فولكلور قاتلىمىنىڭ بىر قاتار يېقىنلىق، ھەتتا ئوخشاشلىقىغا قايىل بولماي تۇرالمىمىز. بۇ بىزگە «لۈلەن» — لوپ بىلەن قۇمۇل قارا دۆۋە قەدىمكى جەسەتلىرىنىڭ تارىخىي يېقىنلىقىنى، قان ۋە تۈزۈلمە بىرلىكىنى، قەبرىگاھلىق ئالامەتلىرىدىكى ئوخشاشلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىز دو -

لان خەلق قوشاق - بېيىتلىرى، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - رەسمىيەتلىرىنى قۇمۇلدىكى شۇ خىل ئېت-نىڭ مەدەنىيەت ھادىسىلىرى بىلەن بىر قۇر سې-لىشتۇرساقلا بۇ خىل يېقىنلىق ۋە بىردەكلىك قا-رىشىمىز تېخىمۇ جەزىملىشىدۇ. يولداش مىر سۇلتان ۋە ھەرقايسى فىلولوگلىرىمىزنىڭ بۇ جە-ھەتتىكى تەتقىقات مېۋىلىرىنى تەۋسىيە قىلىمىز. بۇ جەھەتتىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات يەنە قانات يې-يىشقا تولمۇ ھاجەتلىك ھەم بۇ خىل تەتقىقات قىممىتى يۇقىرى ئىختىرا خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەن-لىكى تەبىئىي. مەن پەقەت دولان ۋە قۇمۇل مۇقام-لىرىدىكى ئوخشاشلىق ۋە ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈن ئۆي-خۇر مۇقام خەزىنىسىدىكى ئېتنولوگىيىلىك بىرلىك-كى ئۈستىدە قىسقىچە بىشارەت بېرىش بىلەنلا چەكلىنىمەن.

دولان - قۇمۇل مۇقاملىرى بىرىنچىدىن، ئۆي-خۇر مۇقاملىرى ئىچىدىكى قەدىمكى بەدىئىي گەۋدە بولۇپ، ئۇنىڭدا ھازىرقى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مىللىيەتلىك مەدەنىيەت ئالامەتلىرى ئىزچىل ھەم تىپىك ساقلانغان. ئۇ ئۆز - ئۆزىدىن بولمىغان كۆچۈرۈلمە ياكى تەقلىدىي سەنئەت بولغاندا ئىدى، ئۆز مەنبەسى بولغان خەلق بىلەن بىللە بىرقانچە مىڭ يىللارنى بېسىپ ئۆتمىگەن بولاتتى.

ئىككىنچىدىن، بۇ مۇقاملار ئورتاق ئاممىۋى فولكلور پائالىيىتى خاراكتېرىگە ئىگە، مىللىي مەشرەپ خاراكتېرىگە ئىگە بولغان. مەشرەپلەر ئو-مۇمەن توي - تۆكۈن، بايرام - ھېيت، چىلىما مەشرەپ، نورۇز — كۆك مەشرەپ، تەنتەنە - خاتىرە پائالىيەتلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. پۈتۈن جامائەت ئۈچۈن ئورتاق مۇھىم مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە سەنئەت مۇجەسسەملىرى بىلەن شۇ-غۇللىنىدىغان ئېتنىك ئادەت بۇ مۇقاملاردا ساقلان-غان.

ئۈچىنچىدىن، بۇ مۇقاملار روشەن سەنەم، ئەر - ئاياللار ناخشا - ئۇسسۇلى خاراكتېرىنى ئال-غان. ئىنچىكە تارىخىي قاتلام سەۋەبىدىن دولان - قۇمۇل خەلق - مەشرەپ — سەنەم مۇقاملىرىنىڭ نەغمە - ئۇسسۇللىرىدا مەلۇم پەرقلەر كېلىپ چىق-قان بولۇپ، مېنىڭچە، دولان مۇقاملىرى تارىخىي-

جۇغراپىيىلىك ھايات شەرتى، ئۆزىگە تونۇش بول-مىغان جايلارغا يۆتكىلىپ تۇرغانلىقى سەۋەبلىرىد-ىن ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى شەكلىنى قاتتىق-راق ساقلىغان بولۇشىغا قارىماي، يەنىلا قۇمۇل مۇقاملىرىدەك كۈچلۈك ئەر - ئاياللار ئۇسسۇللىرى خاراكتېرىنى ساقلىغان. پوتا - گۈل - بېيىت ئېي-تىپ ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلىش، ئەر - ئايال بىر-بىرىگە ماسلىشىپ ئۇسسۇل ئويناش ئادىتىنى ئىس-لامىيەتتىن كېيىنكى قەشقەر، پەرغانە مەشرەپ مۇقاملىرىدا خېلىلا چەكلەنگەن بولۇپ، ھەتتا تۆ-مۇرىلەر زامانىدىكى ماۋراتۇننەھەر، خوراسان مەشرەپ - مۇقاملىرىدىمۇ ئەرلەر، ئاياللار ئۇس-سۇل - سامالىرى ئايرىم ئوينىلاتتى. ئەگەر پەرق دېيىلسە، دولان مۇقاملىرىدا ئۇسسۇللار روشەن چېكىتمە، سەنەم، جۇلا، سەلىقە پۈت ھەرىكىتى ئودارلىرىدا ئوينىلىدۇ؛ ئەر - ئايال بىر - بىرىدىن تولمۇ يىراقلاپ كەتمەي، ئالدى ۋە ئارقا (مۇرە) جەھەتتىن يېقىنلاشقان بىر پۈتۈن (ئىككى كىشى-لىك) ماسلاشقان ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈش ھاسىل قىلىدۇ؛ ئۇسسۇل ئۇدار - ھەرىكەتلىرى قاتتىق تەلەپ ۋە تېز تېمپىدا ئوينىلىدۇ؛ ئۇلۇق نەغمە شەكلى، ھەتتا بىرەر مۇقام ئاخىرلاشماي ئىختىيا-رى. ھالام قىلىپ چىقىپ كېتىلمەيدۇ؛ پۈت - قول ھەرىكىتى سالىمى تېزراق ۋە چوڭ دائىرىلىك ئايلىنىشىغا مۇستەھكەم بولىدۇ. قۇمۇل مۇقاملىرىدا بولسا، ئۇسسۇللار چېكىتمە، سەلىقە ھەرىكەتلىرى ئاساسدا ئوينالسىمۇ نەغمە شەكىللى-رى ئۇسسۇل تەرتىپىدە ئەمەس، بەلكى ئۇسسۇللار نەغمە شەكىللىرى تەرتىپىدە ئوينىلىدۇ؛ ئەر - ئايالنىڭ بىر قەدەر ئەركىن ئۇسسۇل ئوينىشى، ئارىدا سالام بېرىپ چىقىپ كېتىشى، ئورنىغا باشقا كىشىنى تەكلىپ قىلىشى مۇمكىن؛ ئۇسسۇللاردا ئاياغ ھەرىكىتى سالىمى كۆپرەك بولۇپ، ئۇدار تېمپىلىرى سىلىقراق، يۇمشاقراق، قول ھەرىكە-تى سۇسراق بولىدۇ، خالاس. بۇ، قۇمۇل مۇقام-لىرىدا نەغمە - ناخشا شەكىللىرىنىڭ كۆپ ۋە ئۇ-زۇنلۇقى، قۇمۇلدا سۆز، رېتىم - تىپىنىڭ سىلىق ۋە يۇمشاقلىقى بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، بىر مۇقام ئاخىرلاشقانچە ئۇسسۇل ئويناش ئېغىر كېلىدۇ.

مۇقاملىرىنىڭ تېكىستلىرى قىسقىراق بولۇپ، ئۇلار كۆچۈپ بارغان ئىسلام - ئۇيغۇر رايونلىرى شېئىرىيىتى بويىچە قايتا تېكىستلەشكەن، جۈملىدىن قەدىمكى مۇھەببەت لىرىكىلىرىدىن نەمۇنلەر ساقلىغان؛ ھازىرقى قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ تېكىستلىرى ناھايىتى نۇرغۇن (ھەتتا كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ «چوڭ نەغمە»، «داستان نەغمە»، «مەشرەپ نەغمە» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تېكىستلىرىدىنمۇ كۆپ) بولغان، بىر قەدەر قەدىمكى تارىخىي قوشاقلار، مۇراسىم قوشاقلار (مەسىلەن: «ۋاي - ۋاي ئۇلەن») دىن مۇشۇ زامان تارىخىي قوشاقلار (مەسىلەن «تۆمۈر خەلىپە») غىچە مۇجەسسەملەشتۈرگەن. دولان - قۇمۇل خەلق قوشاقلارىدىن كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامغا خەلق قوشاقلار نەمۇنلىرى كىرگۈزۈلگەن، ئۇنىڭدىكى داستان، ئۇسسۇللۇق، مەشرەپلەرگە مۇناسىپ كلاسسىك ياكى خەلق داستان، غەزەللىرى تېكىست قىلىپ ئېلىنغان. دولان - قۇمۇل مۇقاملىرى كۈچلۈك مەنىدارلىق قىممىتى ياراتقان.

8

قەدىمكى «لۇلەن» — مىران - لوپچىن ئۈچ - بۇرجىكىنىڭ مۇقاملىرى ئەينى زامان «شەھەر - قەلئە دۆلىتى» گە لايىق ئاساسلىقى يەنىلا خەلق مۇقاملىرى شەكلىدە بولۇشى مۇمكىن. مېنىڭچە، «ماھادۇر» ئۇنىڭ چاڭئەندە ئۆزگەرتىلىپ ئوينالغان شەكلى بولۇپ، خەن سۇلالىسىدىن كېيىن يوقالغان بولسىمۇ، دولان - قۇمۇل مۇقاملىرىدا ئۇنىڭ يىلتىزى، (مەسىلەن «ئۇلۇغدۇر»، «دولان مۇشاۋىرەك» مۇقاملىرى) ساقلانغان. لۇي گۇاڭ ئېلىپ كەتكەن، كېيىنچە «لياڭجۇ نەغمىلىرى» نامىنى ئالغان دەسلەپكى تۈركۈم نەغمىلەر ئىچىدە «لۇلەن» — لوپچىن مۇقام — دۈرلىرىنىڭ بولۇشلىقى ئېھتىمالغا يېقىن. كومراجۇننىڭ بۇددا نوبلىرىنى تەرجىمە قىلغاندا شېئىرىيەتنى ئەنئەندە ۋى خەنزۇچە «بەش خەتلىك (بەش بوغۇملۇق) نەزىم» شەكلىدىن «يەتتە خەتلىك نەزىم» ۋە «ئۇ - زۇن - قىسقا نەزىم» مۇستەھزات شەكلىگە سېلىشى لۇي - كۈسەن رېتىمدار سەنئىتىدىكى ۋەزىن ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسەتتى. بىز سۈي - تاڭ

تۆتىنچىدىن، دولان - قۇمۇل مۇقاملىرى مۇقام بېشى مۇزىكىسىدىن كېيىنلا ناخشا - ئۇسسۇل - لۇق نەغمە شەكىللىرىنىڭ بىر خىل كۆي شەكلى (تاۋۇش قاتارى، پەردە، ئاھاڭ شەكلى) ئاساسىدىكى تۈركۈملىشىشى بولۇپ، سۇجۇپ ۋەكىللىكىدىكى 12 تېمپېراتسىيەلىك كۆي سىستېمىسى تىپىدىكى فولكلور سەنئىتى ھېسابلىنىدۇ. يىراققا نەزەر سالغاندا بۇ خىل مۇزىكا سىستېمىسى تىپى سۇجۇپتىن مۇقەددەم شەكىللەنگەن، تۈركىي تىلىدىكى خەلقلەر ئاق جىنىسلىق - ئارى (ساك — توخار — ئۇيغۇر — ئوغۇز) تۈركۈمىدە مەيدانغا كەلگەن ۋە ساقلانغان. چالغۇلۇق مۇزىكا، ناخشا - ئۇسسۇللۇق مۇزىكىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنى بىر - لەشتۈرگەن. ئايرىپ قارالغاندا ھازىرقى دولان - قۇمۇل 12 تېمپېراتسىيەلىك ئۈچ مۇقامدىن (بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مۇكەممەل ۋە قۇتلۇق سان ئىدى). ھازىرقى قۇمۇل مۇقاملىرى 12 تېمپېراتسىيەلىك ئون ئىككى مۇقام (بەزى مۇقاملىرىنىڭ شۆبىلىرى بار) دىن تەشكىل تاپقان؛ دولان مۇقاملىرى ئىپتىدائىي قىياس شەكلىدە مۇقام بېشى مۇزىكا - ناخشىسىنى ئورۇنداش، قۇمۇل - قۇمۇل مۇقاملىرى خۇددى كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامدەك تېمپېرا ئەمما قىسقا شېئىرىي تېكىستتە مۇقام بېشى ئورۇنداش بىلەن باشلىنىدۇ؛ قۇمۇل مۇقاملىرى ۋە ئۇنىڭ شۆبىلىرى يەتتە يۈتۈن ۋە بەش يېرىم ئاۋازلىق لادنى (تاۋۇش قاتار) كۆي شەكلى (ئاھاڭ شەكلى) قىلىشتىن باشقا، يەنە يېقىن ۋە ماسلاشقان ئارىلاشما كۆي شەكىللىرىدىنمۇ نەغمە شەكلىلىرى تىزىمى ھاسىل قىلغان؛ قۇمۇل مۇقاملىرىدا «قىياسچى» ۋە تىياتىرلىق پائالىيەتلەرگە ئورۇن بېرىلگەن.

بەشىنچى، دولان - قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ شېئىرىي تېكىستلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىزچىل كىشىلىك قارىشى ۋە ئەخلاق قىممەت قاراشلىرىنى مەركەز قىلىپ دىداكتىك، ئېپىك ۋە لىرىك شېئىرىي تۈرلەر بويىچە، بارماق ۋە «تۈركىي ئارۇز» دەپ ئاتالغان تۈركىي تىلىدىكى ئاق جىنىسلىق خەلقلەر مۇزىكا - ئۇسسۇل - شېئىر رېتىم - ئۇدار ۋەزىنلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن. ھازىرقى دولان

مۇزىكا مۇنبىرىدىلا ئەمەس، يەنە شېئىرىيىتىدە غەربىي دىيار سەنئىتىنىڭ «گۈللەندۈرگۈچ مەبلەغ» سالغانلىقىنى ئىنكار قىلالمايمىز. قۇمۇلدىكى «دولان راۋابى»، «دولان مۇشاۋىرەكى» جەھەتلەردىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئېتنولوگىيەلىك مەدەنىيەتتە دولان - قۇمۇل مەنبە ئالاقىلىرىنىڭ قانچىلىك يېقىنلىقىنى تەبىئىي ھېس قىلالايمىز.

«لۈلەن» — مىران - لوپ رايونىنىڭ خارابەلىشىشى ۋە ئاھالىنىڭ شەرق، غەربىي شىمال ئاھالە رايونلىرى ياكى دەريا ئېقىمىنى بويلاپ يۆتكەلشى بۇ رايونلارغا يېڭى كۈچ ۋە روناقلىق بېغىشلىدى. فاشىيەدىن شۇەنجاڭغىچە كۈسەن مەدەنىيىتىدە بىر چوڭ گۈللىنىش يۈز بەردى. غەربىي تۈرك ياغۇسىنىڭ مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئاساسلىق بوستان قەلئەلىرىنى باشقۇرۇشى، يىپەك يولىنىڭ گۈللىنىشى، غەربىي دىياردا ئۇيغۇر - توخار - سوغدى قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى تېخىمۇ يېقىن ئېتىك ئارىلىشىشى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كۆكتۈركلەرنى غوللىتىپ پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيانىڭ يېتەكچى كۈچى ۋە تاڭ سۇلالىسىنى «ئۆڭلۈك» (روشن بۇخا - رى) سۆيگۈن ۋە توبۇت ھەربىي قورشاۋىدىن قۇتقۇزغۇچى سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىدە قەد كۆتۈرۈشى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ شىمالىي سۇلالىلەر، سۈي - تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدە چاڭئەن - لويانلاردا مىسلىسىز شۆھرەت قازىنىشىغا ئاساس سالدى. كۈسەن نەغمىلىرى ۋە ئۇنىڭغا ئۇلانغان قۇمۇل (يى ۋۇلۇ) نەغمىلىرى، قوجۇ نەغمىلىرى، قەشقەر نەغمىلىرى، توققۇز چاۋۇپ - توخرى - سوغدى ئۇيغۇرلىرىنىڭ نەغمىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سا- راي نەغمىلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ قالدى. سۈي زامانىدا ئۇيغۇر مۇزىكا ئالىملىرى تەسىرىدە ئوردا مۇزىكىلىرى تېنەزۇ (ھىند) مۇزىكىلىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، مۇقەددەس سان بويىچە «توققۇز باغ كۈي» (توققۇز قىسىملىق مۇزىكا) تىزمىسى بارلىققا كەلدى. بۇ تىزمىدا غەربىي دىيار مۇزىكىلىرى ھەم ئاساسىي گەۋدە ھەم ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغانىدى.

ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ يىراق مەنبە ۋە راۋان ئېقىمىغا نەزەر سالغىنىمىزدا مۇنداق خۇلاسغا كېلىمىز:

① خەلق مەشرەپ فولكلورى، ناخشا - ئۇسۇل سۇللۇق مۇراسىم ئۇيۇنلىرى ئۇيغۇر چوڭ نەغمىلىرىنىڭ مەنبەئىنى ھاسىل قىلغان.

② خەلق مەشرەپ مۇقاملىرى ئۇيغۇر ئوردا - ساراي كلاسسىك مۇقاملىرىنىڭ (جۈملىدىن «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ) قەدىمكى گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان.

③ مىلادىدىن ئىلگىرىكى پۈتكۈل ئارى (ساك - توخرى - خۇر) تىپىدىكى غەربىي دىياردىكى ئاق جىنس ئىنسان تۈركۈملىرى قۇرغان شەھەر قەلئە مەركەز قىلىنغان بوستان مەملىكەتلىرىدە خەلق مۇقاملىرى بىلىنەر - بىلىنمەس كلاسسىك تۈسكە كىرگەن ياكى ئۇنىڭغا يۈزلەنگەن.

④ سۇجۇپ ۋە كىلىكىدىكى كۈيشۈناسلىق نەزەرىيىسى تارىم مۇزىكا مەدەنىيىتى تارىخىدا شەھەر مەدەنىيىتى، دۆلەت ۋە ئوردا كۆلەملىرى بىلەن سەنئەتتىكى مانىرىزىملىق (ھەشەمەتلىك بولۇش تەلەپ - ئۇسلۇبى) تەقەززاسى بىلەن نەزەرىيىۋى سىستېما دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

⑤ ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئېتىك خەلق بولۇپ ئۇيۇشۇش جەريانى ۋە كۆك - تۈرك - غەربىي تۈرك خانلىقى دەۋرىدە كۈسەن مۇزىكىسى قاتارلىق بىر قاتار مۇقاملار كەسىپى ماھىرلار، بوستان ئەللىرى، قاغانلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر ئوردىلىرىدا پۈتۈن شەرق بويىچە بىرىندىچى دەرىجىلىك كلاسسىك مۇقام خاراكتېرى بىلەن شۆھرەت قازانغان.

⑥ گەنجۇ، قوجۇ - ئىدىقۇت، قاراخانىلار - دىن ئىبارەت ئۇيغۇر خانلىقلىرى زامانىدا ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەلق ۋە كلاسسىك مۇقام مۇناسىۋىتى قويۇق ھالەتتە تېخىمۇ بېيىغان، يېڭى نەغمە شەكىللىرى ۋە شاخچىلار قوشۇلغان، فارابى مۇزىكا نەزەرىيىسى ۋە يىپەك يولى مۇزىكا مەدەنىيىتى ئۆزگارا تەسىر قىلىشىپ شەرقتىن غەربكە، ئىسلام خەلىپىلىكلىرىگە قەدەر كېڭەيگەن.

⑦ تۆمۈرلەر دەۋرىدە مۇقام ھادىسىسى ئەزەل - بەيجانلىق تۈرك سەفئۇددىن ئورمەۋىنىڭ مۇقام - لارنى مۇزىكىلىق جەھەتتە لاد تىزمىسى بويىچە رەتكە تىزىش، نوتىغا ئېلىش، تەتقىق قىلىش ئېھتىياجى بىلەن بىر تۇتاش تاۋۇش جەمئىيىتى (تاۋۇش - لانىڭ مەلۇم كۈي - دىئاتونىكى بويىچە مۇجەسسەمەلىشىشى) مەنىسىدە «ماقام» دەپ ئاتالغان ۋە بۇ قائىدە بويىچە ئۇيغۇر مۇقاملىرى يەركەن خانلىقى دەۋرىدە «ماقام» (مۇقام) ۋە ھەرقايسى نەغمە شەكىللىرىنىڭ بىردەك نامىنى قوبۇل قىلغان، بۇ ناملار ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» رەتلىنىشتىن ئىلگىرى خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل دولان - قۇمۇل - خوتەن - قەشقەر - كۇچا - تورپان - قۇمۇل خەلق مۇقاملىرى، مەشرەپلىرى، يەرلىك سەنەملىرىگە ھەر خىل دەرىجىدە قولىرى.

ئۆزگەرتىلگەن، مەنىسى خاتا ئىزاھلانغان نام - ئاتالغۇلارنى تىل جەھەتتىن تەپسىرلەش ئارقىلىق ھەممە مۇرەككەپ تارىخىي تۈگۈنلەرنى ئېچىشقا ئۇ- رۇنۇش خاھىشى ئەۋج ئېلىپ كەتتى. «دولان» ئىبارىسىنى تارىخىي، جۇغراپىيىلىك، ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن ئىزاھلاش ئورنىد- غا، بۇ تەلەپپۇزغا يېقىن باشقا قەبىلە ئاتالغۇلار ئىچىدىن «تىلەنغۇت» ئىبارىسىنى تېپىپ چىقىپ، زومۇزو ئىزاھلاش بۇنىڭ بىر مىسالى. بۇ قەدىمكى «لۈلەن» — مىران — لوپ فولكلور مەدەنىيىتىد- نىڭ ئىزىنى ئېنىقلاشقا پايدىسىز بولۇش بىلەن بىللە، «تىلەنغۇت» قەبىلىسى مەدەنىيىتى مەنبەلىد- رىنىمۇ ئىزاھلاشقا ئاجىز بىر خىل «دوملاپ قو- يۇش» بىلەن مەسىلە ھەل قىلىش ئۇسۇلى ئىدى. بۇ قاراش مۇقام فولكلورىنىڭ ھەممە تۈركىي ياكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلەردە بولمايدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغان. شۇنداقتمۇ بۇ بىر خىل ئىزدە- نىش قىممىتىگە ئىگە.

ئۇچۇر نەزەرىيىسى بىزنىڭ ئىلگىرىكى تارىخ نۇقۇل ئۆتمۈش؛ ئۆزىنىڭ يازما يىلنامىلىرى بول- مىغان خەلقنىڭ تارىخىنى بىلىدىغان مەنبە يوق؛ مەدەنىيەت ۋە ئىنسانىيەت تارىخىدا يوقالغان مىل- لەت ۋە ئۆلگەن مەدەنىيەت بولىدۇ؛ ماكان خاراك- تېرلىك رەسىملەر ساقلانمىمۇ زامان خاراكتېر- لىك مۇزىكا يوقىلىپ كېتىدۇ دېگەندەك بىر قاتار قاراشلىرىمىزنىڭ يۈزەكى، بىر تەرەپلىملىك، قاتئال ۋە مېتافىزىك قاراشلار ئىكەنلىكىنى ئىس- پاتلىدى، بىز تارىختا يەنە مەڭگۈ پائالىيەتتە بول- دىغان ئۆتمۈش مەنبەئەتلىرىنىڭ بولىدىغانلىقىد- نى؛ يىلنامىسى بولمىغان خەلقنىڭ ئارخېئولوگىد- يىلىك قېزىلما ئۇچۇرلىرى تېخىمۇ دەلىللىككە ئىد- گە تارىخىي مەنبە ئىكەنلىكىنى؛ تارىختا مىللەت، مەدەنىيەت، مۇزىكىلار يوقالغاندەك كۆرۈنىمۇ، ئۇ گەۋلادىلار ئارقىلىق، مەدەنىيەت تىپلىرى ۋە فولكلور مەدەنىيىتى ئارقىلىق ئۆزگەرگەن ۋارد- يانتتا يەنىلا ئىزچىللىشىدىغانلىقىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، كۆز ئالدىمىزدا پۈتۈن تارىخىي ھادىسىلەر باشقىچە مەنزىرىدە كۆرۈنىدىغان بولدى. مەسىلە شۇكى، ھەممە كىشى بۇنداق قارىمايدۇ ۋە كۆزەت- مەيدۇ. ئىشىنىمەنكى، قاتلام نەزەرىيىسى، ئۇچۇر نەزەرىيىسىنى مېتودولوگىيە قىلغان ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى قەدىمكى تارىخىي تۈگۈنلەرنى ئېچىشتا ئۆز ئەۋزەللىكلىرىنى داۋاملىق جارى قى- لىدۇ.

(پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

بۇل قىلىنغان.

⑧ يەركەن خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇر مۇقاملىرى يەنىلا كلاسسىك «ئون ئىككى مۇقام» (جۈملىدىن ئۇنىڭ ئىلى - يەركەنت ۋارد- يانتى) بىلەن ھەرقايسى خەلق مۇقاملىرى شەكىلد- دە، كەڭ مەنىدە دولان - قۇمۇل قاتارلىق مەشرەپ مۇقاملىرى شەكىلدە ساقلىنىپ كەلگەن.

9

دولان مۇقامى بىلەن قۇمۇل مۇقامى ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسىدىكى ئىككى ئاساسلىق خەلق مۇقام تۈركۈمى، پۈتكۈل تۈركىي خەلق مۇقاملىرى، ھەتتا شەرق مۇقام مۇزىكا سىستېمىلىرىدىكى ئىند- سانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى قىممىتى ۋە تارىخىي نەمۇنىلىكى يۇقىرى بولغان خەلق مەشرەپ مۇقام تىزىملىرى.

بىز دولان - قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ تارىمىنىڭ باش ئېقىمى، يەركەن دەرياسى ۋادىسى بىلەن قۇ- مۇل تاغ - بوستانلىرىدا ھازىرغىچە قايىناق مەش- رەپ، نەغمە، ئۇسسۇل، ناخشا، ئويۇن بىلەن دا- ۋاملىشىپ، ئۇيغۇر خەلقى روھىيەت تارىخى ۋە روھىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى نامايەندە قىلىپ كەل- گەنلىكىدىن ئىپتىخارلىنىمىز.

ھازىرغىچە دولان - قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىزداشلىقى، ئۇلاردا لوپنۇر رايونىنىڭ قەدىم- كى فولكلور مەدەنىيىتى ئىرسىيىتى ئىزچىللاش- قانلىقىنى ئىزاھلاش ھەققىدە ئۇرۇنساممۇ، يول- داشلارغا، بولۇپمۇ بۇنىڭدىن 15 يىل ئىلگىرى ئۇسسۇلشۇناس پروفېسسور فاڭ جىنجى ئەپەندىگە بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمنى ئېيتقان بولساممۇ، رەسمىي يازما تەپسىلاتقا قەلەم يۈگۈرتىمگەن ئىد- دىم. 1992 — 1993 - يىللاردىكى دولان مۇقا- مى، قۇمۇل مۇقامى ئۈستىدىكى نەق مەيدان ۋە دېھقان مۇقامچىلارنىڭ مۇقام - مەشرەپلىرىنى كۆ- رۈپ، سۆھبەتلىشىپ تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە قولۇمغا قەلەم ئېلىشقا پېتىندىم. دەسلەپكى ئىزدە- نىشنىڭ نۇرغۇن نۇقسانلار ئىچىدە بولسىمۇ بۇ ئىككى مۇقامنىڭ قەدىمكى «لۈلەن» — مىران — لوپ مۇزىكا مەدەنىيىتىنى يىلتىز قىلغانلىقى ئاي- دىنغلاشسا، بۇمۇ خۇددى جۇغراپىيىلىك نۇقتىدىن ئەسلىدىن مەۋجۇت «لۈلەن» خارابىسىنى سېۋىن ھىدىن (ئۆردەك) تاپقانلىقى سىياقى ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقىدىكى بىر ياخشى بايقىلىش بول- خان بولاتتى.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى ھازىرقى ئەينەن،

گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ

5. كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى

مۇھەممەت ئوسمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «ئالتۇن ئۈچ بۇلۇڭ» دەپ تەرىپلىنىدىغان ئۇنىۋېرسال ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونىدىكى يېڭى شەھەر — كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخى، ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىن ئىبارەت ئومۇمىي ئەھۋالى سىستېمىلىق بايان قىلىندۇ.

摘要: 本文系统地介绍天山北麓绍被称作“金三角”的新兴城市奎屯(喀拉苏)的历史, 优良的地理环境、社会结构和经济建设概况。

Abstract: Kharasu city (Kuitun) is called “the Gold Triangle” in the universal economic recruiting zone. This article relates systematically the general situation of Kharasu city—its history, geographical condition, social structure and its economic development.

مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 46 كىلومېتىر. تىر بولۇپ، يەر مەيدانى 1036 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر پىلانغا كىرىدىغان كۈزۈلۈپ ئەمەلىي كونترول قىلىنغان 200 كۋادرات كىلومېتىر، شەھەر قۇرۇلۇش مەيدانى 18 كۋادرات كىلومېتىرغا بارىدۇ. كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى ئاپتونوم رايونىدىكى 16 شەھەر ئىچىدە بىردىنبىر يېزا ۋە بازارلىق ھۆكۈمەت تەسىس قىلىنمىغان شەھەر. ھازىر كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىگە ئىتتىپاق، قاراسۇ، تاش قاراسۇ، بېيجىڭ يولى، پويىز

كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا بىۋاسىتە قارايدىغان ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر. ئۇ، تەڭرىتاغ ئوتتۇرا بۆلىكى ئىدىئال ئىقتىسادىي زونىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېتىگە ۋە قاراسۇ دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان. شەھەرنىڭ شەرق تەرىپى ساۋەن ناھىيىسى بىلەن، جەنۇبىي تەرىپى قاراماي شەھىرىنىڭ مائىتاغ رايونى بىلەن، غەربىي تەرىپى شىخو ناھىيىسى بىلەن، شىمالىي تەرىپى قاراماي شەھىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەھەرنىڭ غەربىي شەرقىگە ئۇزۇنلۇقى 33 كىلومېتىر.

* مۇھەممەت ئوسمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكولتېتىنىڭ پروفېسسورى.

ۋاگزالى قاتارلىق بەش مەھەللە ئىش بېجىرىش باشقارمىسى قارايدۇ.

كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى تەۋەسىدە شىندى جاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 7 - دېۋىزىيىسىنىڭ دېۋىزىيە شىتابى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق 27 پولىك دەرىجىلىك ئورگان ۋە 131 - پولىك مەيدان بىلەن 130 - پولىك مەيدانىنىڭ بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى بار. بۇلاردىن باشقا، يەنە مەركەزگە ۋە ئاپتونوم رايون، ئىلى ئوبلاستىغا قاراشلىق 50 كە يېقىن ناھىيە دەرىجىلىك ئورۇن بار.

كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان جاي. 1996 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى 257 مىڭ 208، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر تەۋەسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 7 - دېۋىزىيىسىگە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ نوپۇسى 14 مىڭ 391 بوپ، شەھەر ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %5.60 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. شەھەر نوپۇسىنىڭ مىللەت تەركىبى بويىچە ئالغاندا، خەنزۇلار 244 مىڭ 983 بولۇپ، %95.24 نى، ئۇيغۇرلار 701 بولۇپ، %0.31 نى، قازاقلار 4 مىڭ 64 بولۇپ %1.58 نى، خۇيزۇلار 5 مىڭ 401 بولۇپ، %2.10 نى، موڭغۇللار 730 بولۇپ، %0.28 نى، شىۋەلەر 206 بولۇپ %0.08 نى، باشقا روس، داغۇر، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەر 652 بولۇپ، %0.26 نى تەشكىل قىلىدۇ. يېزا ئىگىلىك نوپۇسى شەھەر ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %5.59 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. كۈيتۈن (قارا-سۇ) قەدىمدە كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ يايلىقى بوپ، لۇپ، «يىپەك يولى» شىمالىي تارمىقىنىڭ بېسىپ ئۆتىدىغان يولى، ئىلى، بۆرتالا، تارباغاتاي ۋە ئالتاي رايونلىرىغا قاتنايدىغان كارۋان يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولغان. جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ بۇ ئەۋزەللىكى ئەينى ۋاقىتلاردا خۇددى شىخەنزە (تاشئېرىق) گە ئوخشاش، ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. يەرلىك خەلق قاراسۇ دەرياسىنىڭ بويىدىكى بۇ مۇنبەت زېمىننى دەريانىڭ نامى بىلەن

قاراسۇ دەپ ئاتىغان. XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، بۇ جاي جۇڭغار موڭغۇل قەبىلىلىرى تەرىپىدىن «كۈيتۈن» دەپ ئاتالغان، شۇندىن ئېتىبارەت چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان شىنجاڭغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردا قاراسۇ، كۈيتۈن نامى بىلەن ئېلىنغان. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، يەنى جۇڭغار موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ قوزغىلاڭىنى باستۇرۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە، قاراسۇنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ستراتېگىيىلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى كۆزدە تۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى بۇ جايغا كۆپلەپ ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ، ئۇنى ھەربىي گازارمىغا ئايلاندۇرغان. شۇنداق قىلىپ قاراسۇ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ھەم ئۆتەڭ، ھەم ھەربىي گازارما بولغان. چىڭ سۇلالىسى داۋاملىقىنىڭ 22 - يىلى (1842 - يىلى) ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان لىن زېشۋېي سۈرگۈن سەپىرىدە قاراسۇ (كونا قاراسۇ) دىن ئۆتكەن. ئۇ قاراسۇ ھەققىدىكى تەسىراتىنى «سۈرگۈندىكى سەپەر» ناملىق سەپەر خاتىرىسىگە كىرگۈزۈپ، قارا-سۇنى «يۈز ئائىلىدىن ئارتۇق ئاھالىسى بار قونالغۇ ئۆتەڭ ۋە ھەربىي گازارما» دەپ بايان قىلغان. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 12 - يىلى (1886 - يىلى) قاراسۇ ئۆتىشى بىۋاسىتە كۆرۈنۈپ قارا-سۇ مەھكىمىسىگە قارىغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىنكى مەزگىللەردە قاراسۇ شىخو ناھىيىسىگە قاراشلىق يېزىلارنىڭ بىرى بولغان. كېيىنچە شىمالىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، مۇھىم قاتناش - ئالاقە تۈگۈنىگە ئايلاندى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قاراسۇدا يېزىلىق ھۆكۈمەت تەسىس قىلىندى. 1955 - يىلى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 7 - دېۋىزىيىسى قاراسۇغا ئورۇنلاشتى. 1957 - يىلى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 7 - دېۋىزىيىسىنىڭ دېۋىزىيە شىتابى پوتەيدىن قاراسۇغا يۆتكىلىپ كەلدى. 1958 - يىلى قاراسۇ شەھىرى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، قاراسۇ قاراسۇ شەھىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. ئورنى

مايتاغ بىلەن قاراماي شەھىرىنىڭ ئارىلىقىدا ئىدى. 1975 - يىلى 8 - ئايدا گوۋۇيۈەننىڭ تەستىق - لىشى ئارقىلىق كۈيتۇن (قاراسۇ) شەھىرى تەسىس قىلىنىپ، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى قىلىندى، شۇ يىلى بۇ قارارغا ئاساسەن ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ رەھبەرلىك ئورگانلىرى كۈيتۇن (قاراسۇ) شەھىرىگە يۆتكىلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن قاراسۇ بىر مەزگىل ئىلى ئوبلاستىنىڭ مەمۇرىي مەركىزى بولدى. 1979 - يىلىغا كەلگەندە كۈيتۇن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ مەمۇرىي مەركەزلىك ئورنىدا ئۆزگىرىش بولدى، شۇ يىلى 10 - ئايدا ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ كۈيتۇن (قاراسۇ) دىكى رەھبەرلىك ئورگانلىرى غۇلجا شەھىرىگە يۆتكەلدى، غۇلجا شەھىرى ئىلى ئوبلاستىنىڭ مەركىزى قىلىندى. كۈيتۇن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ ئىلى ئوبلاستىنىڭ مەركىزى بولۇش ئورنى ئۆزگەرگەندىن كېيىن، كۈيتۇن (قاراسۇ) شەھىرى يۇقىرىنىڭ قارارىغا ئاساسەن شەھەر بىلەن كۈيتۇن (قاراسۇ) بوز يەر ئۆزلەش - تۈرۈش ئىدارىسى (سابىق ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 7 - دېۋىزىيىسىنىڭ بىر قىسمى) بىرلەشكەن باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. كۈيتۇن (قاراسۇ) بوز يەر ئۆزلەش - تۈرۈش ئىدارىسى پارتكومى بىلەن شەھەرلىك پارتكوم بىرلا ئاپپارات تەسىس قىلىپ، ئىككى ۋىۋىس - كا ئېسىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى ۋە شەھەرلىك پارتكومنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى، مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمى جەھەتتە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى بىلەن كۈيتۇن (قاراسۇ) شەھەرلىك ھۆكۈمەتكە بۆلۈنۈپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. بۇ بىرلەشمە باشقۇرۇش تۈزۈمى خۇددى شىخەنزە (تاش ئېرىق) نىڭكىدەك بولدى. 1981 - يىلى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى ھەرقايسى دېۋىزىيىلەرنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، كۈيتۇن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنى كۈيتۇن (قاراسۇ) بوز يەر ئۆزلەش - تۈرۈش ئىدارىسى بىلەن بولغان بىرلەشمە باشقۇرۇش گەۋدەسىدىن پۈتۈنلەي بۆلۈنۈپ چىقتى. بوز

يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى يېزا ئىگىلىك 7 - دېۋىزىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى، كۈيتۇن (قاراسۇ) شەھىرى يەنىلا ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا بىۋاسىتە قارايدىغان ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر بولۇپ قالدى. كۈيتۇن (قاراسۇ) نىڭ شەھەرلىشىش جەريانىدىكى تەرەققىيات باسقۇچى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى شىخەنزە (تاش ئېرىق) نىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. كۈيتۇن (قاراسۇ) شەھىرى مۇ يېڭىدىن ئېچىلغان بوز يەر ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا، قاراسۇ دەرياسى بويىدىكى كونا قاراسۇ يېزىسى ئورنىدا بارلىققا كەلگەن، يېزا ئىگىلىكىنى تايانچ، يېنىك سانائەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى بىرلەشكەن، قاتناش - ترانسپورتى ئەپلىنك، ئاساسىي ئەسلىھەلىرى تولۇق، يەنە ماڭا رېپى تەرەققىي قىلغان يېڭى تىپتىكى شەھەر.

كۈيتۇن (قاراسۇ) شەھىرى تەڭرىتېغى پۇرە بەلبېغى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقى پلاتفورمىسى ئارىلىقىدىكى تاغ ئالدى يەلپۈگۈچسىمان كەلكۈن - ئېقىن سۇلار تىنمىلىقىغا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 450 - 530 مېتىرغىچە كېلىدۇ. يەر ۋەزىيىتى سەل - پەل تەكشىرەك بولۇپ، غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قاراپ پەسىيىپ بارىدۇ. يەر تۈزۈلۈشى بىر قەدەر ئاددىي، جەنۇبىي تەرىپى شېغىللىق، شىمالىي تەرىپىدە شالاڭ تارقالغان پەس بارخانلار بار، شەھەر رايونىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تومالى جىلغا، غەربىي ۋە شەرقىي قۇمۇشلۇق كۆللەر ئەتراپىدا سازلىقلار تارقالغان.

كۈيتۇن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ كېلىماتى تىپىك مۆتىدىل بەلباغ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى قۇرغاق كىلىماتقا كىرىدۇ، كىلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ياز يەسلى ئىسسىق، قىش يەسلى قاتتىق سوغۇق، ھاۋاسى قۇرغاق، ھۆل - يېغىنى ئاز، ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ سوتكىلىق ۋە يىللىق پەرقى چوڭ، تۆت يەسلى ئېنىق. يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 7°C ، 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 17°C ، 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى سوتكىلىق پەرقى 13°C .

ئەڭ زور بولغاندا 26°C غا بارىدۇ؛ يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 182 مىللىمېتىر، يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1747.8 مىللىمېتىر؛ يىللىق ئوتتۇرىچە قۇياش يورۇتۇش (ئاپ-ئاپ) ۋاقتى 2691 سائەت، يىللىق ئوتتۇرىچە قىروسىز مەزگىلى تەخمىنەن 180 كۈن؛ مۇز تۇتۇش قېلىنلىقى 40 — 50 سانتىمېتىر، يەرنىڭ توغغلاش چوڭقۇرلۇقى 1.45 مېتىرغا بارىدۇ.

كۈيتۈن (قاراسۇ) نىڭ سۇ بايلىقى بىر قەدەر مول. ئاساسلىق يەر ئۈستى سۈيىدىن قاراسۇ دەرياسى بار، ئۇنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 639 مىليون كۇپ مېتىر. بۇ دەريا مايتاغ، قاراسۇ، شىخو ۋە جىڭ قاتارلىق جايلاردىن ئېقىپ ئۆتۈپ ئاخىرىدا ئىبنور كۆلىگە قويۇلىدۇ. (كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى بۇ دەريا سۈيىنىڭ 1/3 قىسمىدىنلا پايدىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەر ئاستى سۇ بايلىقىمۇ بىر قەدەر كۆپ، كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا يەر ئاستى سۈيىنى مەنبە قىلغان تەبىئىي شەكىللەنگەن بۇلاقلق جىلغا ۋە قۇمۇشلىق كۆللەر بار، يەر مەيدانى پۈتۈن شەھەر ئومۇمىي مەيدانىنىڭ %0.28 تىنى ئىگىلەيدۇ. بۇلاقلارنىڭ سانى كۆپ، سۈيى ئۇلۇغ، تاقىلىشى زىچ بولۇپ، سۈيىدىن پايدىلىنىش ئەپلىك. قاراسۇنىڭ ئېچىپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەر ئاستى سۇ زاپىسى 140 — 170 مىليون كۇپ مېتىر، ھازىر يىلىغا ئېچىپ پايدىلىنىلىۋېتىلگەن 15 مىليون كۇپ مېتىر بولۇپ، ئېچىپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان مىقدارىنىڭ %22.7 تىنى تەشكىل قىلىدۇ.

كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى ئىشلەپچىقىرىش-قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 7 - دىۋىزىيىسىنىڭ بىر قىسىم پولىك - مەيدانلىرىنى تايانچ قىلىپ، يېنىك سانائەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، ھەربىيلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى بىرلەشكەن، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، قاتناش - ترانزىپورت، سودا - سېتىق، مائارىپ - سەھىيە، پەن-تېخنىكا ۋە مۇلازىمەت كەسىپى ساھەلىرى ئۈنۈۋېر-سال راۋاجلانغان يېڭى تىپتىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونى. 1975 - يىلىدىن بۇيانقى قىسقىغىنە

تەرەققىيات جەريانىدا، كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا يېنىك سانائەت، بولۇپمۇ توقۇمىچىلىق سانائىتى بويىچە ئۈرۈمچى، شىخەنزە (تاشقېرىق) شەھەرلىرىدىن قالسا، ئۇ-چىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك شەھەر بولۇپ قالدى.

سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى پۈتۈن شەھەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. ھازىر شەھەردە پاختا توقۇمىچىلىق، ئىلمە توقۇلما، تاماكا ئىشلەش، خىمىيە سانائەت، ماشىنىسازلىق، قەغەزچىلىك، يېمەكلىك، مەتبە-ئەچىلىك، ھاراق ئىشلەش، ئېلېكتر ئېنېرگىيە، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە ئىچىملىكلەر سانائىتىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى چوڭ، ئۆسكۈنىلىرى يېڭى ھەم تولۇق، تېخنىكىسى ئىلغار، كەسىپى قۇرۇلمىسى تەشكىل-گەن، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە، يۈرۈشلەشكەن سانائەت ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. شەھەر تەۋەسىدىكى چوڭ - كىچىك يۈزگە يېقىن سانائەت كارخانىلىرىنىڭ 1995 - يىلى ياراتقان ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليارد 125 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 1994 - يىلىدىكىدىن %9.06 ئاشقان. شۇ يىلدىكى كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ سانائەت مەھسۇلات قىممىتى شەھەر-نىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە %93.22 نى، پۈتۈن ئىلى ئوبلاستى بويىچە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %14.95 تىنى ئىگىلىدى. 1995 - يىلى كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىدىكى سانائەت كارخانىلىرى 13 مىڭ توننا پەمىدۇر قىيامى، 136 مىڭ ساندۇق تاماكا، 13 مىڭ توننا ئىگىزلىگەن پاختا يىپ، 14 مىليون 510 مىڭ مېتىر پاختا رەخت ئىشلەپچىقاردى. مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە ئىلمە توقۇلما بۇيۇملار، پەمىدۇر قىيامى قاتارلىقلار ئاساسىي ۋە ياۋروپادىكى بىر قىسىم دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلىنىدۇ «كۈي-تۈن (قاراسۇ) ئالاھىدە ھارنىقى» ئاپتونوم رايونى ۋە مىنىستىرلىك بويىچە ئەلا سۈپەتلىك مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى.

ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىلىپ، 1995 - يىلى 7 مىڭ 823 توننا ئاشلىق، 415 توننا مايلىق دان، 335 توننا ياختا، 13 مىڭ 236 توننا ھەر خىل كۆكتات ۋە 1405 توننا مېۋە ئىشلەپچىقاردى. كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ ئوتلاق بايلىقى چەكلىك، چارۋىچىلىقى دېھقانچىلىقى بىلەن بىرلەشكەن، بىر قىسىم ئوتلاق چارۋىچىلىقىدىن باشقا باقمىچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇ-ئا، مال - چارۋىچىلىقىنىڭ كۆلىمى كىچىك. 1995 - يىلى كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ چارۋا ۋە باقمىچىلىق كەسىپلىرى 1330 توننا گۆش، 2797 توننا سۈت، 743 توننا ئۆي قۇشلىرى تۇ-خۇمى ئىشلەپچىقىرىپ، شەھەر ئاھالىسىنى قو-شۇمچە يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىنلەشتە مۇھىم رول ئوينىدى.

كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ ئورمان مەيدانى 12 مىڭ 45 گېكتار بولۇپ، شەھەر ئومۇمىي مەيدانىنىڭ %63.11 تىنى ئىگىلەيدۇ. ئورمانلىرى ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈلگەن دېھقانچىلىق رايونى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جىلغا، دەريا ۋادىلىرىدا قايتىدىن ئۆسۈپ چىققان ۋە سۈنئىي ئۆستۈرۈلگەن ئورمانلارنى ئاساس قىلىدۇ. شەھەر رايونىنىڭ كۆ-كەرتىلىش مەيدانى 640 گېكتارغا يېتىپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كۆكەرتىلگەن يەر 8 كۋاد-رات مېتىرگە، كۆكەرتىلىشنىڭ قاپلاش نىسبىتى %30.5 گە يەتتى.

قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتەڭ، بۈ-گۈن شىمالىي شىنجاڭ غەربىي قىسىم تاشيول قات-ناش - ترانسپورتىنىڭ تۈگۈنى ۋە ماددىي ئەشيا-لىرىنىڭ توپلىنىش - تارقىلىش جايى بولۇپ قال-دى. ھازىر ئۈرۈمچى - ئىلى تاشيولى كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن توغرىسىغا كې-سىپ ئۆتىدۇ، مايتاغ - قاراماي تاش يولى جەنۇ-بىي - شىمال يۆنىلىشىدە كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھى-رىنى ئۆزۈنسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. كۈيتۈن (قارا-سۇ) تۆت تەرەپكە يۈزلەنگەن تاش يول قاتناش تور-ىنى ھاسىل قىلىپ، شەرقتە ئۈرۈمچى شەھىرى، غەربتە ئىلى رايونى، شىمالدا تارباغاتاي ۋە ئالتاي رايونلىرى، جەنۇبتا مايتاغ - كۇچا تاشيولى ئار-

كۈيتۈن (قاراسۇ) نىڭ ئىگىلىكىدە يېزا ئى-گىلىكى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. شەھىرىنىڭ يەر مەيدانى كىچىك، بوز يەر مەنبىئى چەكلىك، تېرىقچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەرلىرى ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈپ بولۇنغان. شۇڭا كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى يېزا ئىگىلىكىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان يېرىنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى تولۇق جارى قىلدۇ-رۇش ئاساسىدا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ كەسىپى قو-رۇلمىسىنى تەڭشەپ، ئەڭ ئېھتىياجلىق كەسىپى ساھەلەرنى كۈچەيتىپ، ئۇنى كۈيتۈن (قاراسۇ) نىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات تەلىپى ۋە شەھەر خەلقىنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجى بىلەن مۇۋاپىقلاش-تۇرۇپ، ناھايىتى زور ئىقتىسادىي ئۈنۈم ۋە ئىج-تىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قىلدى، 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 81 مىليون 840 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1994 - يىلىدىكىدىن %17.7 ئاشقان. يېزا ئى-گىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى شۇ يىلىدىكى كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ سانائەت - يېزا ئى-گىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە %6.78 نى ئىگىلىگەن. يېزا ئىگىلىك كەسىپى قۇرۇلمى-سىدا دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇنغا قويۇلۇپ، ئۆز يېزىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن چارۋىچى-لىق، قوغۇن - تاۋۇز مېۋىچىلىك، سۇ مەھسۇلات-لىرىنى يېتىشتۈرۈش قاتارلىق قوشۇمچە كەسىپ-لەرنى بىرگە راۋاجلاندۇرغان. كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يې-رى 13 مىڭ 334 گېكتار بولۇپ، شەھەر يەر مەيدانىنىڭ %12.87 تىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ يەردىن ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، تېرىلغۇ يەر سۈپىتىدە پايدىلىنىد-ۋېتىلغىنى 9 مىڭ 334 گېكتار بولۇپ، دېھقانچى-لىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېرىنىڭ %70 تىنى ئىگىلەيدۇ. چەكلىك تېرىلغۇ يېرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، زور ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇ-لاتىغا كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاساسىدا، زىرا-ئەت قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، ئىقتىسادىي زىرائەت-لەرنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. تېرىلغۇ يېرىنىڭ %60.17 تىگە ئاشلىق، %39.83 تىگە

1.66% تىنى ئىگىلىدى. ئىچكى بازار سودىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلغان سوممىسى 78 مىليون 60 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن % 67.37 ئاشتى. دۆلەت ئىچىدىكى سودا كېلىشىم سوممىسى 26 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە، چېگرا رايون سودىسىدىكى ئىمپورت - ئېكسپورت سوممىسى 3 مىليون 382 مىڭ دوللارغا يەتتى. بۇلاردىن باشقا، ساياھەتچىلىكتىن 1995 - يىلى 29 مىڭ 400 دوللار تاشقى پېرېۋوت كىرىم قىلدى.

ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ راۋاجلىنىشى، پەن-تېخنىكا تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىدا شىنجاڭ ئىگىلىش كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرىدا خېلى ئىلگىرىلەشلەر بولدى. شەھەر بويىچە ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسىپىي تېخنىكا ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان پەن - تېخنىكا خا. دىمىلىرى 1853 (مىللى 129) غا يەتتى. 1995 - يىلى ئوبلاست دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئىلمىي تەتقىقاتتىن 18 تۈرنى تاماملىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى تۈر ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، سەككىز تۈر ۋىلايەت دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى ئىلى ئوبلاستىدىن ئىككى ئاساسلىق ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونى، «ئالتۇن ئۈچ بۇلۇڭ» ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونىنىڭ مەركىزى، ئىقتىسادىي بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان، مائارىپ ئىشلىرىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا راۋاجلانغان. ھازىر شەھەر بويىچە بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن، باشلانغۇچ مائارىپ، ئومۇمىي مائارىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر مائارىپى ۋە چوڭ - لار مائارىپىدىن ئىبارەت كۆپ قاتلاملىق مائارىپ سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. 1995 - يىلى كۈيەتۈن (قاراسۇ) شەھىرىدە باشلانغۇچ مەكتەپ 21 (مىللىي مەكتەپ 1)، ئوقۇغۇچىسى 7 مىڭ 947 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 510)، ئوتتۇرا مەكتەپ 11 (مىللىي مەكتەپ 1)، ئوقۇغۇچىسى 4 مىڭ 811 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 298)، چوڭلار مائارىپى ئالىي مەكتىپى 4، ئوقۇغۇچىسى 1 مىڭ 541 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 191)، ئوتتۇرا تېخنىكوم 9، ئوقۇغۇچىسى 3 مىڭ 978 (مىللىي ئوقۇغۇچىسى 3 مىڭ 978).

قىلىق كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارنى كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى بىلەن باغلاپ تۇردۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقى ئىككى كىنچى چوڭ كۆۋرۈكىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بۆلىكى - شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتدۇ. ئاپتو-موبىللارنىڭ 1995 - يىلىدىكى يولۇچى توشۇش ئوبوروت مىقدارى 219 مىليون 30 مىڭ ئادەم كىلومېتىرغا، يۈك توشۇش ئوبوروت مىقدارى 84 مىليون 220 مىڭ توننا كىلومېتىرغا يەتتى. ئەۋزەل قاتناش شارائىتى قاراسۇ شەھىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، شەھەرنىڭ سىرتقا ئېچىۋېتىلىش قەدىمىنى تېزلەشتۈردى. كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ پوچتا - تېلېگرافى ئالاقە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، تەڭرى تېغى شىمالىي ئېتىكى ئۈنۋېرسال ئىقتىسادىي تەرەققىيات بەلبېغىدىكى «ئالتۇن ئۈچ بۇلۇڭ» رايونىنىڭ پوچتا - تېلېگرافى تورىنىڭ تۈگۈنىگە ئايلاندى. ھازىر مۇلازىمەت تۈرى كۆپىيىپ، ئالا-قىلىشىش ۋاسىتىلىرى زامانىۋىلاشتى. 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئورنىتىلغان پروگراممىلىق تېلېفونلارنىڭ سانى 11 مىڭ 441 گە يېتىپ، تېلېفون سىغىمى ئاشۇرۇلدى. ئاپتوماتىك ئۇزۇن يول-لۇق بىۋاسىتە تېلېفونلار پۈتۈن مەملىكەت تورىغا كىرگۈزۈلۈپ، ئالاقىلىشىش شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى.

سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ ئىستېمال تاۋار بازىرىدا گۈللىنىش بارلىققا كەلدى. تاۋار ئىستېمالىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مەھسۇلات قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، ئىجتىمائىي ئىستېمال تاۋارلارنىڭ تۈرى كۆپەيدى، سودا - سېتىق كۆلىمى چوڭايدى، تاۋار ئوبوروتى جانلاندى. 1995 - يىلى شەھەر بويىچە ئىجتىمائىي ئىستېمال تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 420 مىليون يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن % 18.4 ئاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئاپتونوم رايوندىن مىزنىڭ شۇ يىلدىكى ئىجتىمائىي ئىستېمال تاۋار-لىرىنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ

چىلار 237) گە يەتتى.

كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ سەھىيە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، تىببىي داۋالاش شارائىتى يۇرۇققا قارىغاندا كۆپ ياخشىلاندى. لېكىن نوپۇسى، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدىغان شىخەنزە (تاش ئېرىق) شەھىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تىببىي داۋالاش ئورۇنلىرىنىڭ سانى تىببىي تېخنىكا خادىملىرى بىلەن كېسەل كارۋاتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مىڭ كىشىگە توغرا كېلىدىغان سانى خېلى پەرق قىلىدۇ. 1995 - يىلى شەھەرگە تەۋە سەھىيە ئورگانلىرى 68 (بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇرخانا 3، ئامبولاتورىيە 8) گە، كەسپىي تىببىي تېخنىكا خادىملىرى 1 مىڭ 449 گە، كېسەل كارۋاتلىرى 1 مىڭ 132 گە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مىڭ كىشىگە 4.4 كېسەل كارۋاتى، 5.6 تىببىي تېخنىكا خادىمى توغرا كەلدى.

كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى ئىلى ئوبلاستىنىڭ نۇقتىلىق ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونى، تەڭرىتېغى شىمالىي باغرى ئۈنۈم بېرىش ئىقتىسادىي تەرەققىيات بەلبېغىدىكى «ئالتۇن ئۈچ بۇلۇڭ» ئىقتىسادىي ھەمكارلىق رايونىنىڭ مەركىزى. ئىلى ئوبلاستىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى مۇھىم ستراتېگىيەلىك ئورۇن. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ۋە بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، شەھەرنىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيەلىك ئورنى ۋە قولاي قاتناش شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىدا كۈيتۈن (قاراسۇ)

ئىقتىسادىي تېخنىكا تەرەققىيات رايونى قۇرۇلۇشىنى باشلىدى. تەرەققىيات رايونىنىڭ ئاساسىي ئەسلىھەلىرى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 132 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىندى. 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا كۆلىمى 4 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان قۇرۇلۇشى تاماملاندى. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تىزىمغا ئالدىرىغان كارخانىلار 253 كە، تىزىمغا ئالدىرىغان مەبلەغى 295 مىليون يۈەنگە يەتتى؛ 1995 - يىلى تىزىمغا ئېلىنغان كارخانىلاردىن 64 ى تەستىقلاندى، بۇلارنىڭ تىزىمغا ئالدىرىغان مەبلەغى 54 مىليون 256 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ. بۇ ئىقتىسادىي تېخنىكا تەرەققىيات رايونى قۇرۇلغاندىن بۇيان جەمئىي 145 مىليون يۈەنلىك سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنى يارىتىپ، دۆلەتكە 11 مىليون 891 مىڭ 500 يۈەن باج تاپشۇردى. 1995 - يىلىدىن باشلاپ كۈيتۈن (قاراسۇ) ئىقتىسادىي تېخنىكا تەرەققىيات رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تېخنىكا تەكە باشلىدى. كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ بازار ئىگىلىكىنى جانلاندۇرۇپ، شەھەرنىڭ سىرتقا ئېچىۋېتىش قەدەمىنى تېزلىتىدۇ. پات ئارىدا كۈيتۈن (قاراسۇ) شەھىرىنىڭ چېگرا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق رايونىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان، سودا - مېتىق ئىشلىرى جانلانغان، سانائىتى تەرەققىي قىلغان، يەنە تېخنىكىسى ئىلغار، مۇھىتى گۈزەل، ئۈنۈم بېرىش كۆپ فۇنكسىيەلىك شەھەر بولۇپ قېلىشىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ. كۈيتۈن (قاراسۇ) ئاپتونوم رايونىمىزدا يېزا ئىگىلىكى تەرەققىياتىدىكى شەھەرلىشىشنىڭ شىخەنزە (تاش ئېرىق) دىن قالسا، ئىككىنچى تىپكە ئۆلگىسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. 新疆年鉴1994 新疆人民出版社,1994.8
2. 新疆年鉴1996 新疆人民出版社,1996.8
3. 新疆通志 新疆人民出版社,1995.9 (پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە بالاساغۇن

قاسىم ئارىش *

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ «قوتادغۇبىلىك» ئەسىرى، بالاساغۇن شەھىرىنىڭ بىنا بولۇشى ھەم جۇغراپىيىلىك ئورنى توغرىسىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى.

摘要: 本文论述玉素甫·哈斯·哈吉甫及其著作《福乐智慧》, 巴拉沙衺城的建成及其地理位置等。

Abstract: This article is about Yosuf Has Hajip and his famous work "Khutadgyu Bilig" The author also discusses about Balasaghun city its construction and geographical location.

1

قاراخانلار تەۋەلىكىدە ھەر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەرمۇ ياشايتتى، تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا. كى بەزى قەبىلىلەرنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھى بىلەن ئادەتتىكى پۇقرالىرى ئايرىم - ئايرىم سۆزلىشىدە. خان ئەھۋاللارمۇ بار ئىدى. كۇچا، قەشقەر، خو. تەن قاتارلىق جايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئەنەتكەك (ھىند) تىلىدا سۆزلىشىدىكەن، لېكىن پۇقرالار. نىڭ ئاساسىي قاتلىمى بولسا، ئاساسەن تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىكەن①. لېكىن قاراخانلار تەۋە. لىكىدىكى جايلاردا ئاساسەن تۈركىي تىلدا (ئۇيغۇر تىلىدا) سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر مۇتلەق ئۈستۈند. لۈكە ئىگە ئىدى.

قاراخانلار دەۋرىدە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى ئۇيغۇر تىلى ئىدى. بۇ تىل ئەينى ۋاقىتتا «خاقانىيە تىلى»، «قەشقەر تىلى» ، «خاقانىيە تۈركىي تىلى» دېگەن ناملار بىلەن

قاراخانلار سۇلالىسى دەۋرىدە، بۇ سۇلالە تەركىبىدە ياشاۋاتقان ھەر خىل تۈركىي ئۇرۇق - قەبىلىلەر تۇرمۇشىدا، تىل ۋە ئۆرپ - ئادەت جە. ھەتلەردە ئالاھىدە ئۆزگىرىشلەر بولدى.

بۇ دەۋردە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنىغا ئايلىنىپ روناق تاپتى. لېكىن ئۇنىڭغا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئېتىقادلىرىمۇ سىڭىپ كىردى؛ ئۇيغۇر. لارنىڭ تۇرمۇشىدا تۇنجى قېتىم سىستېمىلىق ھالدا ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىللەندى. قاراخانلار ئى. لام مەدەنىيىتى بىلەن غەرب ئىسلام مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا پەرقمۇ يوق ئەمەس ئىدى، قاراخانلار ئىسلام مەدەنىيىتى بولسا، قەدىمكى ئەنئەنىۋى تۈر. كى مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتى جەۋھەر. لىرىنىڭ قوشۇلمىسىدىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن بۇنىڭدا يەنە تۈركىي قەبىلىلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئالا. ھىدىلىكى مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇراتتى. قارا.

* قاسىم ئارىش: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ دوئىمىنتى.

ئاتالغان. قاراخانلار سۇلالىسى X ئەسىر ئاخىرى - لىرى ۋە XI ئەسىردىن باشلاپ ئىلىم - پەن مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. بۇ چاغدا قاراخانلارنىڭ قەشقەر، بالاساغۇن، سەمەرقەند، بۇخارا، ئوتتۇرا... قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىدە ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت ئىشلىرى تەرەققىي تاپتى، نۇرغۇن ئالىم، يازغۇچى، شائىرلار مەيدانغا كەلدى. مەشھۇر ئۇيغۇر (قارلۇق) ئالىمى فارابى (870 — 950)، خارەزىمى ئەبۇرەيھان بىرونى (972 — 1049)، بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى... قاتارلىقلار مانا شۇ چاغلاردا يېتىشىپ چىققان ئالىملار ئىدى. مۇشۇ مەزگىللەردە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ياۋروپا مەدەنىيىتىدىن ئۈستۈن ئىدى.

2

يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مانا شۇ قاراخانلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن چوڭ ئالىم ۋە ئاتاقلىق شائىر ئىدى. تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەخمىنەن 1015 — 1016 - يىللىرى قاراخانلارنىڭ يەنە بىر پايتەختى بالاساغۇندا بىر باي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن^②. ئۇ ئۆزىنىڭ بالىلىق ۋاقتىلىرى ۋە ئوقۇش يىللىرىنى مانا شۇ بالاساغۇن شەھىرىدە ئۆتكۈزگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھايات كەچۈرگەن قەشقەر ۋە بالاساغۇن ئۆز دەۋرىدە قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن ئىدى. ئاپتور جەمئىيەت ئىشلىرىغا قويۇق ئارىلاشقان، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىنى چۈشىنىش يولىدا قىزغىن ھەرىكەت ئېلىپ بارغان، جەمئىيەتنى كۆپ كۆزەتكەن تەرەققىيپەرۋەر زات ئىدى. شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىن بىلىنىدۇكى، ئۇ، 1069 — 1070 - يىللار ئارىلىقىدا مەشھۇر داستان «قۇتادغۇبىلىك» نى يېزىپ چىققان. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەزمۇنى ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز دەۋرىدە ئالىي

مەلۇماتلىق كىشى بولغانلىقىنى جەزملەشتۈرگىلى بولىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» قاراخانلار سۇلالىسىغا خاس مەخسۇس ئەسەر بولۇپلا قالماي، بەلكى قاراخانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى، پەلسەپىسى، سىياسىتى ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاقىي مەسىلىلىرى مەزمۇنى قىلىنغان ۋە بايان قىلىنغان مۇھىم مەدەنىي مىراس. داستاندا، تارىخ، پەلسەپە، ماتىماتىكا، ئاسترونومىيە ۋە دىنىي ئېتىقادقا دائىر كۆپ مەسىلىلەر سۆزلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئالىمنىڭ مېدىتسىنا ئىلمى ھەققىدىكى كۆرسەتمىلىرى ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيالىق تىببىي ئالىم ئىدى. بىن سىنا تەلىماتلىرى بىلەن پىششىق تونۇش ئىدى. يەنى ئىككىنچى ئىسپاتلايدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» داستانى يېزىلغان ۋاقىتتا قاراخانلار ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ، تەخمىنەن ئىككى ئەسىر ئۆتكەندى. بۇ، قاراخانلار مەدەنىيىتى تازا گۈللىنىپ روناق تاپقان، مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش مەرىپەتپەرۋەر ئالىملار مەيدانغا كەلگەن مەزگىللەردە ئىدى.

1042 - يىلى قاراخانلار سۇلالىسى ئىككىگە بۆلۈنگەندى. كېيىن غەربىي قاراخانلار (ئىلىخانلار) بىلەن شەرقىي قاراخانلار (قاراخانلار) ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن زىددىيەت تۈپەيلى بىر مەزگىل بالاساغۇندىكى سىياسىي ۋەزىيەت ناھايىتى كەسكىنلەشتى؛ شەرقىي قاراخانلاردا ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى باشلىنىپ ئۆزئارا قىرغىنچىلىقلار يۈز بەردى. بۇ ھال خەلق تۇرمۇشىنى خارابلاشتۇرۇپ، خانلىقنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى يامانلاشتۇردى. مانا مۇشۇنداق بىر تىنچسىز ۋەزىيەتتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ بالاساغۇندىن قەشقەرگە كەلدى. ئۆزىنىڭ چوڭ ھەجىملىك «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىنى قەشقەردە يېزىپ تاماملىدى ۋە ئۇنى 1074 — 1103 يىللىرى قاراخانلىق تەختىدە ئولتۇرغان قاراخانلار خانى تايغاج بۇغرا قاراخان ئەبۇئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلغان.

قاراخانلار دەۋرىدە يېزىلغان بۇ بۈيۈك ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ جانلىق نەمۇنىسى، ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسى ۋە مەدەنىيەت سەنئەت ھاياتىنىڭ ئەڭ كونا يادىكارلىقى بولۇپ،

بۇندىن ئازغىنە كەم 1000 يىل ئىلگىرى يېزىپ
XIX ئەسىردىن باشلاپ ئىلىم دۇنياسىغا تونۇلغان .
«قۇتادغۇبىلىك» تە ئەرەب ، پارس تىللىرى
ئىنتايىن ئاز . بۇنىڭدىكى ئاسترونومىيىگە ئائىت
بىر مۇنچە ئاتالغۇلار ۋە باشقا ئابستراكت ئىسىملار .
نىڭ ھەممىسى تۈركىي تىل ئاتالغۇلىرى ۋە تۈركىي
تىللاردا ئىشلىتىلىدىغان ئىسىملار بىلەن يېزىلدى .
خان . بەزىلەر «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئىران
ساسانىلار سۇلالىسى شائىرى پىردەۋىسى يازغان
«شامنامە» گە ئەدەبىي جەھەتتىن باغلىنىشى بار
دەپ قارايدۇ ، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەلۇم جەھەتتە
يۇقىرىقى كىتابقا ئوخشاپ كېتىدىغان تەرەپلىرى
بولسىمۇ ، لېكىن شەكىل ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن
جەھەتتىن بۇ ئىككى كىتاب بىر - بىرىگە تامامەن
ئوخشىمايدۇ . ئىتالىيە ئالىمى بومباچىنىڭ ئېيتىدىغانىچە ،
«بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ تۈزۈلۈشى بىلەن تامامەن
مەن ئورنىكتال (باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان) بىر
ئەسەردۇر» . ئىرانلىقلارنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» كە
«شاهنامە ئىي تۈركىي» دەپ نام بېرىشى ھەقىقىدە
كى گەپلەر «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «شاهنامە»
ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇر جىددىي مۇناسىۋەت بارلىقىدىن
ئىبارەت بولۇپمۇ ③ . سەددىدىن مەقسۇدى «شاھ-
نامە» دە ئەپسانىۋى ئىران تارىخى تەسۋىرلەنگەن ،
«قۇتادغۇبىلىك» تە بولسا ، دۆلەت ئىدارىسىدىن ،
ھوقۇقتىن ، ئىجتىمائىي ئەخلاقىتىن بەھس قىلىدۇ ،
دېگەن .
«قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز تەرەققىدە
ياتى داۋامىدا قولغا كەلتۈرگەن پەلسەپە ۋە ئىجتىدى-
مائىي ئىدىيە بايلىقىنىڭ يەكۈنىدۇر . بەزى ئالىم-
لار سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن بۇنىڭ-
دىن سەل كېيىن تەرەپ يېزىلغان ئۇيغۇر يازغۇچىسى
ئەھمەت يۈكەننىڭ «ئەبەتتۇل ھەقايىق» («ھە-
قىقەتلەر بوسۇغىسى») ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك»
نىڭ بىۋاسىتە تەسىرىگە ئۇچرىغان ، ھەتتا «قۇتاد-
غۇبىلىك» تىن 250 يىل كېيىن يېزىلغان «قىسسە
سۇل ئەننىيا» دىكى باھار پەسلى تەسۋىرى «قۇتاد-
غۇبىلىك» تە تەسۋىرلەنگەن باھار تەسۋىرىنىڭ تە-
سىرى ئاستىدا يېزىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ . 1909 -
يىلى ئىدىل (ۋولگا) دەرياسى تۆۋەن ئېقىنىدىكى

سارايچىق كەنتىدىن تېپىلغان كۆمەزەكتىكى «قۇ-
تادغۇبىلىك» تىكى شېئىر مىسرىلىرى بۇ ئەسەر-
نىڭ تەسىر دائىرىسىنىڭ قانچىلىك كەڭ بولغانلىقىنى
قىنى بىلدۈرىدۇ .
خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدە بىر ئەسىردىن ئو-
شۇق ۋاقىتتىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ كلاسسىك
داستانى «قۇتادغۇبىلىك» ئۈستىدە تەتقىقات يۈرگۈ-
زۈلۈپ كەلدى . بۇ جەرياندا ئۇنىڭ مىللەت تەۋەلى-
كى ھەققىدە خىلمۇ خىل كۆز قاراشلار كېلىپ
چىقتى . بىزنىڭ بىردىنبىر كۆز قارىشىمىز شۇ-
كى ، «قۇتادغۇبىلىك» قەدىمكى ئۇيغۇر خەلقى جاد-
لىق دەۋر تارىخىنىڭ ۋە بىر ئالاھىدە مۇھىتىنىڭ
مەھسۇلىدۇر ④ .
لېكىن بەزى ئالىملار «قۇتادغۇبىلىك» ھا-
زىرقى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ
ھەممىسىگە ئورتاق ، دەپ قارايدۇ . تۈركىي تىللىق
مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ھەقىقەتەن تۇغقانلىق مۇناسى-
ۋىتى بار . «قۇتادغۇبىلىك» تىن تۈركىي تىللىق
مىللەتلەرنىڭ تىلىدىكى بەزى «ئورتاق تەركىبلەر»
نى تاپقىلى بولىدۇ . لېكىن «قۇتادغۇبىلىك» كە
ئوخشاش ئەدەبىي مىراسنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنىڭ
ئېتىراپ قىلىنىشى ، روشەنكى ، ساپ سېلىشتۇرما
تېلىشۇناسلىق تەتقىقاتى كاتېگورىيىسىدىن چىقىپ
كەتكەن ⑤ . چۈنكى . . . قۇتادغۇبىلىك قېتىپ قال-
غان بىر دۆۋە تىل نۇسخىلىرى ئەمەس . يۇقىرىدا
ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئۇ ئالاھىدە رايوندىكى
ئالاھىدە كىشىلەر كولىكتىپىنىڭ (قەدىمكى ئۇي-
غۇرلارنىڭ) جانلىق بىر دەۋر تارىخىنىڭ ۋە بىر
خىل ئالاھىدە مۇھىتنىڭ مەھسۇلىدۇر . كونكرېت
تارىخىي تەۋەلىك جەھەتتە ، زامان ، ماكاندىن ھال-
قىغان «ئورتاق» لىق مۇناسىۋىتىنىڭ مەۋجۇت بو-
لۇشى مۇمكىن ئەمەس .
«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىنى
مۇئەييەنلەشتۈرۈشتە تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ
تىل جەھەتتىكى تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىنىلا تەكشۈ-
رۈش كۇپايە قىلمايدۇ . «قۇتادغۇبىلىك» ئىنتايىن
مەھول ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ ، ئۇ ، ئۇيغۇر
مەدەنىيەت تارىخىدا كۆرسەتكەن دەۋر بۆلگۈچ خا-
راكتېرى بىلەن ئەدەبىيات ۋە تىل تەتقىقات كاتېگو-

رېيىسىدىن ھالقىپ كەتكەن. بۇنىڭدا «قۇتادغۇبىد-لىك» يارىتىلغان دەۋردە قايسى مىللەت قەدىمكى دەۋر يازما ھۆججەتلىرىنىڭ ئۆلچەملىك تىلىنى، مىللەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرۈپ بولغانلىقى، قايسى مىللەتنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تەسۋىرلەنگەن ئىجتىمائىي فورماتىسىنى ھازىرلاپ بولغانلىقى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بىرەر مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ تەۋەلىكى تىل جەھەتتىكى ئوخشىشىپ كېتىش بىلەنلا بەلگىلەنمەيدۇ، ئەلۋەتتە تىل جەھەتتە تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە شەيئىلەرنىڭ ھەممە جەھەتتە تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بولۇشى ناتايىن ⑥.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دەۋرىدىكى (VIII — XV) ئورخۇن ئابدلىرىدىن ئۇيغۇر دۆلىتىگە ئائىت ئابدلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىدە گەپ يوق، كۆك تۈركلەر دۆلىتى بەربات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا تىكلەنگەن «ئورخۇن — ئۇيغۇر دۆلىتى» مانا شۇ ئاۋۋالقى دۆلەتنىڭ مەدەنىيىتىگە بىۋاسىتە ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى را-ۋاجلاندۇرغان. مۇھىمى بۇ ۋاقىتتا، كۆك تۈرك تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى بىر - بىرىدىن ئاجرىمىغان (شەۋە پەرقلەرى بولسىمۇ) بىر تىل ئىدى. بۇ ئىككى دۆلەت دەۋرىدىكى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات ئوتتۇرىسىدا ئالاھىدە پەرق يوق ئىدى ⑦. ئۆزبېكلەر XVI ئەسىر ئالدى كەينىدە ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ شەكىللەنگەن ھەمدە دەسلەپكى ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بىر زېمىندا ياشىغان، تىل جەھەتتە تۇغقان مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تارىخ، ئورتاق ئەدەبىياتقا ئىگە بولۇشىمۇ ناتايىن. قايسىلا مىللەتنىڭ تىلى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ، مىللەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنىڭ تارىخى ۋە بىرلىكىگە كەلگەن يازما ئەدەبىي تىلى بولۇشى سۈپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ تەرققىيات يولىدا ئېنىق باغلىنىش نۇقتىسىغا ئىگە بولۇپ كەلگەن. «قۇتادغۇبىلىك» قەدىمكى ئۇيغۇرلار ياراتقان قىممەتلىك مەنئىۋى بايلىق. ئۇنىڭ زامان، ماكاندىن ئايرىلىپ كېتىشى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى ھازىرقى زامان ئۆلچەملىك تىلغا ئىگە 30 نەچچە مىللەتنىڭ

ھەممىسىگىلا تەئەللۇق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ⑧ رۇس ئالىمى ئىۋانوف: قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ «خاقانىيە تىلى» دېگىنىمىز «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەسۋىرى تىلىدۇر» ⑨ دەپ توغرا كۆرسىتىدۇ؛ ئى. تېشىۋ: «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق ئەسەرلەر ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىنتايىن مول ۋە چىنىققان ئەدەبىي تىلى ۋە ئۆزلىرىنىڭ يېزىقى بىلەن يېزىپ چىققان ئەدەبىي ئەسىرىدۇر» ⑩ دەپ توغرا چۈشەنگەن. تىل نۇقتىسىدىنلا ئېيتقاندىمۇ «قۇتادغۇبىلىك» تىلى ئابىستراكت ئۇقۇم ئۈستىگە تىكلەنگەن ئەينى ۋاقىتتا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ھەممىسىدە تەڭ قوللىنىلغان ئاتالمىش «تۈركىي تىل» بولماستىن، بەلكى كونكرېت قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدۇر ⑪.

تىللار ئۈستىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتتا سېلىشتۇرما تىللارنىڭ پەرقى تېخىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەنگلىيىلىك خ. شوۋت: «تىلنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرمىسى ئۈستىدىكى تەتقىقات ھەر بىر تىلنىڭ مۇھىم ئۆزگىچىلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇپ كۆرمەسلىككە سالىدىغان قىلىپ قويدى» دەپ تەنقىد قىلغانىدى. بۇ ئالىملار تارىختىكى «ئورتاقلىق» ئارتۇقچە تەكىتلىنىپ كەتسە، تىلشۇناسلىقتىكى ماداراچىلىق كېلىپ چىقىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلىغا كەلسەك، مالوۋ ئۇنى مۇسۇلمان يادىكارلىقى، دەپ كۆرسىتىدۇ، ئەسەر تىلىنى «ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئىقرار قىلىدۇ ⑫. ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسىدە «بۇغراخان تىلىنىچە» دېيىلگەن سۆز ئەسەرنىڭ شۇ چاغدا قەشقەردە «بۇغراخان» تىلى دەپ ئاتالغان خاقانىيە تىلى بىلەن يېزىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇ چاغلاردا قەشقەردە بۇغراخان ھاكىمىيىتىنى تەشكىل قىلغان ئاساسىي خەلق ئۇيغۇرلار ئىدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماددىي - مەدەنىيىتى ۋە تۈرمۇشقا دائىر مەلۇمات بەرگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بەزى تۈركىي خەلقلەرنىڭ شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقانلىقى، ئۇيغۇر ۋە بەزى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى ئىشلەتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ. بۇنىڭدا مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي خەلق

شىپ چىققان. شۇنىڭ ئۈچۈن بالاساغۇننىڭ ئورنىدىن بەلگىلەش، مەيلى تارىخىي جەھەتتە، مەيلى ئىلمىي جەھەتتە بولسۇن ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن ئالىملار بۇ شەھەرنىڭ ئورنى ھەققىدە ھەر خىل پىكىر يۈرگۈزۈپ كەلدى. بۇ پىكىر-لەرنىڭ تولىسى گۇمانىي بولۇپ، تېخىچە ھېچكىم ئىلمىي نۇقتىدىن بىرەر مۇقىم يەكۈن چىقىرمىدى. دى. بارتولد «بالاساغۇن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر شەھەر، ئۇنىڭ ئورنى نەدە ئىكەنلىكى ئېنىقلانمايدۇ» ⑬ دېگەندى.

XIV ئەسىرنىڭ بىرىنچى ئون يىلىدا «بالاساغۇن» ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى نامى بىلەن ئاتالغان، ئەمىر تۆمۈر (ئاسقاق تۆمۈر) نىڭ ھەربىي يۈرۈشى-لىرى يېزىلغان يازمىلاردا «بالاساغۇن» دېگەن نام ئۇچرىمايدۇ. بەلكىم XIV ئەسىردىن ئىلگىرى ئۆز-لۈكىسىز بولۇپ تۇرغان تەخت تالىشىش كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە بالاساغۇن شەھىرى ۋەيران بولغان بولسا كېرەك ⑭.

1893 — 1894 - يىللىرى، بارتولد تالاس، چۇ ۋادىلىرىغا كېلىپ، ئۇ يەردىكى ۋەيران بولغان كۆپلىگەن ئوتتۇرا ئەسىرگە ئائىت شەھەرلەرنىڭ ئورنىنى كۆردى. لېكىن بالاساغۇننىڭ ئورنىنى ئېنىقلىيالمىدى. پەقەت قىياسەن، بالاساغۇن «ئاق پېشىن بولۇشى مۇمكىن» ⑮ دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ يەنە تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بالاساغۇننى تالاس (تىراز) نىڭ شەرقىي شىمالىدىن، چۇ دەرياسىنىڭ بويىدىن ئىزدەش كېرەك دەپ كۆرسەتكەن ⑯.

بالاساغۇننىڭ ئورنىنى ئىزدەش تاكى كېيىنكى ۋاقىتلارغا قەدەر داۋام قىلدى. چۇ دەريا ۋادىسى بويىدىكى كۆپلىگەن ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى شەھەرلەرنىڭ ئورۇنلىرى ئۈستىدە كۆپ تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى، تارىخشۇناسلىرى بۇ ھەقتە ھەر خىل پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئاتاقلىق شەرقشۇناس پروفېسسور ئا. ن. بېرىنشتام ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقىستان زېمىنىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، يەرلىك خەلقنىڭ تارىخىنى يېزىشقا مۇئەييەن ھەسسە قوشقان تۈركولوگ ئى.

لەر دېگەندە، ئازچىلىقنى بىلدۈرىدىغان «بەزى» سۆزىنى قوشۇپ ئۇيغۇر دېگەن سۆزدىن كېيىن تىلغا ئالدى.

دېمەك، «بۇغراخان تىلىنچە» دېگەن بۇ سۆزدە ئاساسەن ئۇيغۇرلارنى كۆزدە تۇتۇدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بۇ ئەسەر يېزىلىپ مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، «قۇتادغۇبىلىك» تە قوللىنىلغان سۆزلەرنىڭ خېلى قىسمى ھازىرمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستېمالىدا ساقلانماقتا. مەسىلەن، ئۆز - ئۆز (چىرايلىق)، ئۆگۈز - ئەگىز (دەريا)، يىلىك - يىلىك (يالىڭاچ)، ئەش - ئەش (بالا تۇغۇلغاندا چۈشىدىغان بالىنىڭ ھەمراھى)، تۇرا - تۇرا (تۇر - قورغان)، يېمىش - يېمىش (يەل يېمىش)، تۈل - تۈل (تۈل خوتۇن) . . . . قاتارلىقلار.

ئومۇمەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئەسىرى قاراخانىلار دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نەمۇنىسى سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدا يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە.

3

يەتتە سۇ، چۇ، تالاس قاتارلىق جايلار قەدىمىي مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولۇپ كەلگەن. بۇ يەرلەردە ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بىر-مۇنچە شەھەرلەر بەرپا قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە سۇياپ ۋە بالاساغۇن ئەڭ مەشھۇر شەھەرلەردىن بولغان. ئەپسۇسكى، بۇ شەھەرلەرنىڭ ئورنىنى ئېنىقلاش تولىمۇ تەس بولۇپ، كۆپ تالاش - تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. سەۋەبى، بۇ شەھەرلەر بىزگىچە بىرىنچىدىن، ئۆز نامىنى يوقاتقان، ئىككىنچىدىن، قۇم ئاستىدا قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بالاساغۇننىڭ نەگە جايلاشقانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن شەرقشۇناس ئالىملار XIV ئەسىردىن باشلاپ ئىزدىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن، تېخىچە قانائەتلىنەرلىك بىرەر نەتىجە چىقىمىدى.

بالاساغۇن قاراخانىلار دەۋرىدە قاراخانىلار پادىشاھىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ھەم سىياسىي، ئىقتىسادىي ھەم مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. ئۇنىڭدىن كۆپلىگەن ئالىم، يازغۇچى، شائىرلار يېتىد-

دى. ئۇ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش — تەكشۈرۈش جەريانىدا «ئاق پېشىن» بالاساغۇن شۇ دېگەن پىكىرگە كەلگەن. ۋەتەن ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۇ بۇ خىزمەتنى يەنىمۇ داۋاملاشتۇرۇپ ئىلمىي ماقالىلەرنى يازغان، ل. ر. قىزلا سوۋ ئاق پېشىن يۇرتىنى بالاساغۇن شۇ دېگەن ھۆكۈمنى تەكرارلىغان. لېكىن بېرىنچى قېتىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇ، ئۇنىڭ خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ ۋە بىر ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ «ئاق پېشىن» نى بالاساغۇن دېگەن پىكىردىن يېنىۋالغان، ھەتتا ئۇ «ئاق پېشىننىمۇ، بۇرانانىمۇ بالاساغۇن ئەمەس»^⑰ دېگەن.

1950 - يىللىرى قىرغىزىستان ئارخېئولوگىيە پ. ن. كوچىمياكو چۇ ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرىنىڭ ئورۇنلىرى ئۈستىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋە بۇ يۇرتلاردىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسلىنىپ، بۇ يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرىنى ئېنىقلىغان ھەمدە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ سىخې-مىسىنى سىزىپ، بۇرانانا شەھىرىنى تەتقىق قىلغان ۋە بۇرانانا IX ئەسىردە بىنا بولغان، XII ئەسىرگە قەدەر ئۆمۈر سۈرگەن دېگەن نەتىجىنى چىقارغان، يەنى قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە بىنا بولغان شەھەرگە ئوخشايدۇ، شۇ دەۋردىن قالغان مۇنارىلەر ساقلىنغان دەيدۇ. بۇ توغرا ئەمەس، بۇرانانىڭ ئۆز مۇزى سۈرگەن ۋاقتى بالاساغۇنغا توغرا كەلمەيدۇ. تارىخىي ئۇچۇرلاردىن قارىغاندا، بالاساغۇن VIII ئەسىر ئوتتۇرىلىرىدا بىنا بولۇپ، XIII ئەسىرگە قەدەر دەۋر سۈرگەن.

قازاقىستان ئالىمى ۋاقىت شېلبېكىنىڭ قازاق مەملىكەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە تەتقىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئوتتۇرا ئەسىر چۇ ۋادىسىدىكى «ئاق تۈپە» شەھىرىنى بالاساغۇن شۇ دەيدۇ.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى پروفېسسور ئا. ن. كونىنوۋ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسىغا يازغان مۇقەددىمىسىدە «يۈ-سۈپ بالاساغۇننى تۇغۇلغان بۇ شەھەر (قۇز ئوردى) نامى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى قەيەردە

ئىكەنلىكى ھازىرغىچە ئېنىقلانمىدى»^⑱ دېسە، ئۇيغۇر ئالىمى، سوۋېت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىرى ئەزاسى مەرھۇم مۇرات ھەمرايوۋ 1972 - يىلى ئالما ئاتادا نەشر قىلىنغان «دەۋر سەھىپىلىرى» ناملىق كىتابنىڭ 84 - بېتىدە «بالاساغۇن شەھىرىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكى تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا گۇمانلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان ۋە ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان قەشقەردە ئىكەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق گۇمان يوق»^⑲ دەپ يازىدۇ.

مەرھۇم ئۇيغۇر ئالىمى، پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن قەشقەر ئاتۇشنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتىنى تەتقىق قىلىپ، بالاساغۇن «ئا-تۇش»^⑳ رايونى دائىرىسىدە دەيدۇ.

قىرغىزىستان ئالىمى ئۇ. قارايېۋ ئۆزىنىڭ «قىرغىزىستان مەدەنىيىتى» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىسىدە، م. قوجابېكوۋ يەنە شۇ گېزىتتە ئېلان قىلغان «بالاساغۇن كىمىنىڭ؟» دېگەن ماقالىسىدە، بالاساغۇننى ئۆزلىرىگە تارتىپ يازىدۇ. بۇ يەردە مەسىلە بۇ شەھەر (بالاساغۇن) نىڭ ھازىرقى قايىسى مىللەتنىڭ زېمىنىغا جايلاش-قانلىقى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئورنىنى ئىلمىي يول بىلەن ئىسپاتلاش — ئېنىقلاش مەسىلىسى مۇھىم. بالاساغۇن تارىختا كۆپ خاتىرىلەنگەن شەھەر، ئۇنى بولا - بولماس پاكىتلار بىلەنلا بىر يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قىزلا سوۋ ئېيتقاندا، ئاق پېشىننىمۇ، بۇرانانىمۇ بالاساغۇن بولالمايدۇ. سەۋەبى، ھازىرقى ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بۇ شەھەرلەر ياشىغان دەۋرى، ئاسترونومىيەلىك ئورۇنلىشىشى جەھەتتە بالاساغۇنغا ئوخشىمايدۇ.

بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئورنى ھېلىمۇ ھەل بولمىغان مەسىلە قاتارىدا ئالىملارنىڭ ئالدىدا تۇرماقتا. ھازىرچە بالاساغۇننىڭ نەگە جايلاشقانلىقىنى ئىسپاتلىغۇدەك دەلىل - ئىسپاتلار يېتەرسىز. «ئا-تۇش» تارىخىي خاتىرىلەردە بالاساغۇننىڭ ئورنىنى تالاس (تىراز) نىڭ شەرقىي شىمالىدىن، چۇ دەرياسى بويىدىن ئىزدەش كېرەكلىكى خاتىرىلەنگەن^㉑.

ئەسەردە ياشىغان ئەرەب جۇغراپىيە ئالىمى ئەلمۇ-قەدەدەسىي «بالاساغۇن سۈيى مول، خەلقى كۆپ چوڭ شەھەر» ②۴ دەپ يازىدۇ؛ مەھمۇد ئىبن بالى «موڭغۇللار كەلگىچە بالاساغۇن ياخشى ساقلانغان، گۈللەنگەن شەھەر ئىدى. كېيىن خارابىلىشىپ، توزۇپ — ۋەيران بولۇپ كەتكەن» دەيدۇ ۋە ئۇ ئۆزىنىڭ كىتابىنى بەلىخ شەھىرىدە يېزىپ بولغاندا، قەشقەردىن كەلگەن بىر يولۇچى سودىگەرنىڭ ئاغزىدىن بالاساغۇن توغرىسىدا ئاڭلىغانلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان. سودىگەر يولۇچىنىڭ دېيىشىچە، قەشقەرلىقلەر شەرقىي تۈرك (ئۇيغۇر) يېرىدىكى قالماقلارنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، شەرقتىن شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلغان ۋە ئىككى ئايدىن كېيىن بىر ۋەيران بولغان خارابە شەھەرگە يېتىپ بارغان. شەھەرنىڭ ئەتراپى قۇم ئاستىدا قالغان، ئېگىزلىكى بەش زىرە (بىر زىرە 40 - 45 س. م) ئېگىزلىكتە ساقلانغان، چوڭ چوڭ ئۆيلەرنىڭ يانلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. تۆت پەرسەخ (بىر پەرسەخ ئالتە چاقىرىم) يىراقلىقتىن مۇنارىلەر، سارايلار، مەدرىسلەرمۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. مۇشۇ ۋەيرانە قەلئە يېنىدا ئۇلار قالماقلارنى قوغلاپ يېتىپ، ئىككى تەرەپ قاتتىق ئۇرۇشقان، قالماقلار قارا بالتا دەرياسى تەرەپكە قاراپ چېكىنگەن، قەشقەرلىقلەر ئۇلارنى قارا بالتا دەرياسىدىن قايتۇرۇپ يەنە ھېلىقى خارابە شەھەر يېنىغا ئېلىپ كەلگەن ۋە ئەسەر چۈشكەن قالماقلاردىن «بۇ قايسى شەھەر» دەپ سورىغاندا، قالماقلار «بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، بۇ بالاساغۇن شەھىرى» دەپ جاۋاب بەرگەن ۋە «چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە، بۇ شەھەر مانا مۇشۇنداق ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ قۇم ئاستىدا قالغان» دېگەن. يولۇچى سودىگەر سۆزىنى داۋام قىلىپ، «بىز شەھەرنى ئارىلاپ بۇ زۇلغان ئۆيلەر ئىچىدە قازانلار، كاھىشتىن (فار - فۇردىن) ياسالغان ھەر خىل ئىدىشلار، شىشىلەر، پالاز قاتارلىق نەرسىلەرنى كۆردۈق. . . بەزى ئۆيلەردە ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ جەسەتلىرى تاشلىنىپ يېتىپتۇ. . .» دەيدۇ. بۇرۇن ئەڭ ياخشى، ئەڭ چوڭ شەھەرلەردىن بولغان بۇ شەھەر مانا

ئەرەب ئالىملىرى يەتتە سۇ، چۇ، تالاس ۋادىسى لىرىدىكى يىپەك يولى دەپ ئاتالغان قەدىمىي كار-ۋان يولىدىكى بىر مۇنچە چوڭ - چوڭ شەھەرلەرنىڭ ناملىرىنى ئاتاپ ئۆتتۇ. تارىخىي ئۇچۇرلاردىن قارىغاندا، چۇ، تالاس ۋادىسىدا ئۈچ چوڭ شەھەر بولغان. مەسلەن، بالاساغۇن، سوياپ، تالاس. بۇلارنىڭ ئىچىدە بالاساغۇن ئەڭ چوڭ ۋە مەشھۇر شەھەر بولۇپ، IX — XIII ئەسىرلەردە قاراخانلار ۋە قاراقتانلارنىڭ پايتەختى بولغان. ئەينى ۋاقىتتا ئۇ، بۇ ئۆلەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. X ئەسىر ئاخىرلىرى XI ئەسىر باشلىرىدا ئۆتكەن خارەزم ئالىمى ئەبۇرەيھان بىرونىي ئۆزىنىڭ جۇغراپىيەلىك دۇنيا خەرىتىسىدە دە بالاساغۇننى 30' 89° ئۇزۇنلۇقتا، 40' 44° كەڭلىككە جايلاشتۇرغان؛ تالاسنى 50' 89° — 40' 43° ئارىلىقتا جايلاشتۇرغان. XIII ئەسىر ئاخىرى XIV ئەسىر باشلىرىدا ياشىغان ئەرەب جۇغراپىيە ئالىمى ئەبۇل فىدا بالاساغۇننىڭ ئورنىنى 50' 91° ئۇزۇنلۇق 40' 47° كەڭلىككە ئورۇنلاشتۇرىدۇ ھەمدە بۇ شەھەرنىڭ تۈرك (ئۇيغۇر) ئېلىدە 7 - ئىقلىمغا (كىلىماتقا) جايلاشقانلىقىنى ئېيتىدۇ. ②۵ ئۇنىڭ بۇ مەلۇماتى بىروننىڭ مەلۇماتىغا يېقىن كېلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرمۇ ئۆزىنىڭ دائىرە دەپ ئاتالغان خەرىتىسىدە بالاساغۇننىڭ 7 - ئىقلىمىدا (كىلىماتتا)، تالاسنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. ②۶ يۇقىرىقى ئالىملارنىڭ بالاساغۇننى خەرىتىسىدە كۆرسىتىشى ئاساسەن توغرىسىدا كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بالاساغۇن تالاسنىڭ شەرقىدە، چۇ دەرياسى بويىدا ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلمايدۇ. تارىختىن مەلۇمكى، ھازىرقى يىپەك يولى دەپ ئاتالغان قەدىمىي كارۋان يولى بويىدىكى يىرىك شەھەرلەر قۇلان، مېركە، ئاسپارا قاتارلىق شەھەرلەردۇر. بەزى مەلۇماتلاردا مۇشۇ يول بىلەن ماڭغاندا تالاس بىلەن بالاساغۇننىڭ ئارىلىقى 200 — 250 چاقىرىمدىن ئاشمايدىكەن. ئوتتۇرا ئەسىر ئالىملىرى بالاساغۇننىڭ ئورۇنلاشقان ئورنىنىڭ تۇرمۇشقا ئىنتايىن قولاي، باي، سۈيى مول جاي ئىكەنلىكىنى يازغان. X

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىلىم ۋە پەنلەر ئىنستىتۇتى

شۇنداق ۋەيران بولۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ نامىمۇ ئەستىن چىققان²⁵ . پروفېسسور شېلېكېنۋىتنىڭ پىكرىچە، قەشقەرلىقلەر كەلگەن بۇ خارابە شەھەر بالاساغۇن ھازىرقى قازاقىستاندىكى ئاقتۆپىگە ئوخشايدىكەن. قالماقلارنى ياندۇرۇپ كەلگەن قارا بالاتا دەرياسى مانا شۇ ئاقتۆپىنىڭ ئۈستىدىن كېسىپ ئۆتۈپ ئاقسۇ دەرياسىغا قۇيۇلىدىكەن²⁶ .

ئاق پېشىن بىلەن بۇراننىڭ ھەر ئىككىلىسى بالاساغۇن بولالمايدۇ، بۇ ئىككىسى بىرلىشىپ سويپ شەھىرىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇ تارىخىي ئۆزگىرىشلەر چۆللەرگە ئۇيغۇن كېلىدۇ دەپ قارايدۇ. شېلېكېنۋىتنىڭ ئۆز كۆز قارىشىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئەرەب ئالىمى قۇدامىي ئەبدۇلجەغفەرنىڭ «كىتابۇل ئەل خەرەج» ناملىق ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ «سويپ ئىككى كەنتتىن تەشكىل تاپقان. ئۇنىڭ بىرى، كۈبال، يەنە بىرى، ساغۇر كۈبال دەپ ئاتىلىدۇ. ساغۇر كۈبالدىن بارىغانغا، ئۇنىڭ ئۆز تەرىپىدىكى جۇڭگو چېگرىسىغا قەدەر تۆگە بىلەن 15 كۈنلۈك يول...»²⁷ دەيدۇ. ئەبۇرەيھان بىروننىڭ خەرىتىسىدە بارىغان 93° ئۇزۇنلۇق، 46°30' كەڭلىكىگە جايلاشقان. شېلېكېنۋىتنىڭ ئېيتىشىچە، ھازىرقى ئاق پېشىن بۇرۇنقى سويپ بىلەن بارىغاندىن ئانچە يىراق بولمىغان. ئاق پېشىن بىلەن بۇرانا بىر - بىرىگە ناھايىتى يېقىن جايلاشقان بولۇپ، ئۇنى ھازىرمۇ بايقاشقا بولىدىكەن ھەمدە ئاق پېشىندىن ئىسسىق كۆلگە قاراپ ماڭغاندا بارىغان شەھىرنىڭ ئورنىنى كۆرۈشكە بولىدىكەن²⁸. شېلېكېنۋىتنىڭ يەنە قۇدامىي ئەبدۇلجەغفەر سويپ بىلەن بارىغان شەھىرنىڭ ئارىسى ئانچە يىراق ئەمەسلىكىنى كۆرسەتكەن. ئاق پېشىننىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئاددىي كۆز بىلەن بۇ ئىككى شەھەرنىڭ قاتار جايلاشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىلىقى بەش چاقىرىمدىن ئاشمايدۇ. بۇ ئىككى بۆلەك شەھەرنىڭ بىرىسى ئاق پېشىن، يەنى بۇرۇنقى ساغۇر كۈبال بولسا، يەنە بىرىسى، بۇرۇنقى كۈبال بولۇشى چوقۇم. بۇ پىكىر ئىلمىي يوللار بىلەن بۇندىن كېيىن ئېنىقلىنىشى مۇمكىن، پروفېسسور ل. ر. قىزلاسوۋنىڭ ئاق پېشىنمۇ، بۇرانامۇ بالاساغۇن ئەمەس دېگەن پىكىرى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن

دەيدۇ.²⁹ شېلېكېنۋىتنىڭ يەنە ئۆزىنىڭ «قۇم باسقان قاللا» (قۇم ئاستىدا قالغان شەھەر) ناملىق ئەسىرىدىن 116 - بېتىدە مەھمۇت قەشقەرنىڭ «تۈر - كىيىم تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە كەلتۈرۈلگەن بالاساغۇننىڭ ئەتراپىدىكى يەر ناملىرى ئاقتۆپە ئەتراپىدا ھېلىمۇ ساقلانغانلىقىنى ئېيتىدۇ. مەسىلەن، بالا ساغۇن تېغى (ئەۋلىياتاۋ)، يۇنئارق (جۇنئارق، بېلىئارق)، باقىرىلىخ تاغ (باقىرلىق تاغ - مىس تاۋى) ھازىرقى شاتىرقول تاۋى (شا - تىرقول مىس كېنى) قاتارلىقلار. بۇ ناملارنى ئاق پېشىن، بۇرانا ئەتراپىدىن ئۇچراتقىلى بولمايدۇ، دەيدۇ. لېكىن ئاقتۆپىنىڭ قەدىمكى ئاتاقلىق ئۆي - خۇر شەھىرى بالاساغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئۇنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ بۇندىن كېيىنكى مۇھىم مەسىلە.

بالاساغۇن توغرىسىدىكى مەنبەلەر يالغۇز يۇقىرىقىلارلا ئەمەس، بالاساغۇن توغرىسىدىكى بىر قەدەر مۇكەممەل مەنبە جۇڭگو مەنبەسىدۇر. بالاساغۇن جۇڭگونىڭ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە گۈدەننىڭ «يوللار خاتىرىسى» دىن كەلتۈرۈلگەن نەقىلە كۆرۈلىدۇ. گۈدەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنپۇەن يىللىرى (785 - 804) دىكى باش ۋەزىرى، ئۇنىڭ «يوللار خاتىرىسى» (道里志) دە سويپ «دەرياسى ئېغىزىدىن چىقىپ، 80 چاقىرىم ماڭسا بويلاساغۇن شەھىرىگە بارىدۇ، يەنە غەربكە قاراپ 40 چاقىرىم ماڭسا سويپ شەھىرىگە بارىدۇ»³⁰ دېيىلگەن؛ چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭ خان دەۋرىدە «پادىشاھلىق زېمىن غەربىي ئەلنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دا «بويلاساغۇن شەھىرىنىڭ قۇرغۇچىسى كۈل بويلا قاغان، ئۇ سويپ ۋادىسىدا شەھەر بىنا قىلغان. شۇڭا بۇ شەھەر (بويلاساغۇن) دېيىلگەن» دەپ مەلۇمات بېرىلىدۇ.

ھازىرقى ئىلى شەھىرىدىن يەنىمۇ غەربكە ماڭسا، ئوتتۇرا ئاسىياغا بارىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاۋۋال جۇش ئۇرۇپ ئۆز كەشلىپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈش كېرەك. جۇڭگو «جىن» (金) خانلىقى ئەلچىسى ئۇ گۇچۇڭرۇەن ئۆزىنىڭ «شىد

لىك ماتېرىياللار ۋە مەيلى يازما ماتېرىياللاردا بول-
سۇن ئىنكار قىلىنمىغان. بۇ ماتېرىياللارنىڭ ئايد-
تورلىرىنىڭ تولىسى بالاساغۇن شەھىرىگە بارغان
ۋە ئۇ يەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. بۆكۈخان
توغرىسىدا يەنە باشقا كۆپ رىۋايەتلەر بار. قوچۇ
(تۇرپان قاراخوجا) ئەينى ۋاقىتتا مانىي دىنىغا
ئېتىقاد قىلاتتى. مانىي دىنىنى 763 - يىلى بۆكۈ-
خان دۆلەت دىنى قىلىپ قوبۇل قىلغان. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئورخۇن — ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 3 - ئەۋلاد
قاغانى بولغان بۆكۈخاننى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ
ئەجدادى ھېسابلاپ، تىلەكنامىلارنى يېزىپ، «قا-
غان ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تاۋاباتلىرى ۋەزىر - ۋۇزرالى-
رى ئۈچۈن بەخت تىلەپ، دۇئا تىلاۋەت قىلغان»
③۲، ئىسلاھلاشتۇرۇپ ھەر خىل سىرلىق رىۋايەت-
لەرنى توقمىغان. بۇ خىل رىۋايەت يالغۇز مۇڭغۇل
يازمىلىرىدىلا ئۇچراپ قالماستىن، بەلكى ئىران
تارىخچىلىرى ئەسەرلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. بۇلارنىڭ
ھەممىسى ئۇيغۇرلار ئىچىدە توقۇلغان ۋە شۇلاردىن
تارقالغان. مەسىلەن، «تارىخى جاھان كۇشاي»،
«جامىئۇل تەۋارىخ» ۋە «شەجەرە ئى تۈرك» ناملىق
ئەسەرلەردە؛ يەنە خەنزۇچە مەنبەلەردە بۇ رىۋايەت
كۆپ كۆرۈلىدۇ مەسىلەن، «قوچۇ تۆھپىدار خان-
لىرى مەڭگۈ تېشى» (يۈەن سۇلالىسى ماقالىلەر
توپلىمى)، «قوچۇ ئۇيغۇر جەمەتى تەزكىرىسى»
(گۈيجەي ماقالىلەر توپلىمى، 11 - جىلد).
«يۈەن (موڭغۇل) سۇلالىسى تارىخى» (يۈەن
سۇلالىسى مەخپىي تارىخى شەرھىسى، 11 - جىلد)
قاتارلىق ئەسەرلەردە بۆكۈخاننى قەدىمكى تۇران
شاھى ئافراسىياپ بىلەن بىر گەۋدە قىلغان. مەسى-
لەن، تۇرپاندىن تېپىلغان مانىي تېكىستلىرى،
ئىبنۇل ئەسەرنىڭ «كامىئۇل تەۋارىخ»، جۇۋەينىد-
نىڭ «تارىخى جاھان كۇشاي»، دوسسۇننىڭ
«موڭغۇل تارىخى» ناملىق كىتابلىرىدا بۆكۈخان
— ئافراسىياپ بىر - بىرىگە يانداشتۇرۇلىدۇ.
943 - يىلقى مەسئۇددىن كېيىنكى مۇگەللىپلەر-
نىڭ ھەممىسى بىر ئېغىزدىن بۇغراخان سۇلالىسى-
نى ئافراسىياپقا تاقايدۇ ③۳. بارتولد «ئىسلام قامۇ-
سى» غا يازغان «ئىلخانلار» ناملىق ماقالىسىدە قا-
راخانلار ئۆز نەسلىنى «پېرسىيە تارىخىدىكى ئاف-

مالغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە:
«يەنە ئون نەچچە مىڭ چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن
ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلى شەھىرىگە باردى. قاراقد-
تان يالغۇز تاشىن (耶律大石) مانا شۇ ئۇيغۇر-
لار ئىچىدە» دەپ يازىدۇ. بۇ ئىلى شەھىرى «موڭ-
غۇل تارىخى» جۇغراپىيە تەزكىرىسى، قوشۇمچە
غەربىي شىمالىي زېمىن «ناملىق ئەسەردىن قازد-
غاندا، ئەينى ۋاقىتتىكى «ئىلىبالىق» شەھىرى
شۇ. «چىڭ قامۇس خەرىتىسى» دىن قارىغاندا، ئۇ
(ئىلى شەھىرى) ئالمالىق شەھىرىنىڭ غەربىي
جەنۇبىغا جايلاشقان. مانا شۇ يەردە ئىلى دەرياسى-
دىن ئۆتۈپ چۇ ۋادىسىغا بارسا، يالغۇز تاشىن
قۇرغان غەربىي قاراقتان (غەربىي لياۋ) دۆلىتىد-
نىڭ پايتەختى قۇز ئوردۇغا باردى. بۇ پايتەخت
قۇز ئوردۇ (بالاساغۇن) شەھىرى ئەسلى ئۇيغۇرلار
بىنا قىلغان شەھەر بولغانلىقى ئۈچۈن «شىمالغا
ئەلچىلىك خاتىرىسى» دە يەنە: قاراقتانلار «ئۇي-
غۇرلار ئىچىگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ يې-
رىنى (بالاساغۇننى) تارتىۋېلىپ دۆلەت قۇرغان»
دېيىلگەن. ئەرەب ئالىمى ئىبنۇل ئەسەرنىڭ «تا-
رىخى كامىل»، ئىران ئالىمى جۇۋەينىنىڭ «تا-
رىخى جاھان كۇشاي» (جاھان ئىستىلاچىسى تارد-
خى) ناملىق ئەسەرلىرىدە بالاساغۇن شەھىرىنى
ئورخۇن - ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 3 - ئەۋلاد قاغانى
بۆكۈخان (كېيىنكى يۈز يىل كۆزدە تۇتىلىدۇ)
نىڭ بىنا قىلدۇرۇغانلىقىغا دائىر بىر تارىخىي بايان
بېرىلگەن: «بۆكۈخان تۈركىستان چېگرىسىغا بار-
غاندا، ئوت - سۇلىرى ئەلۋەك، ئىنتايىن گۈزەل
بىر تۈزلەڭلىكنى كۆرگەن ۋە شۇ يەردە تۇرۇپ
بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلغان. ھازىر بۇ شەھەر
«قۇبا بالىخ» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە،
ئۇ تەرەپ - تەرەپكە ئەسكەر ماڭدۇرۇپ، 12 - يىل
ئىچىدە بارلىق ئىل زېمىنىنى بويسۇندۇرۇپ، بىرمۇ
قارشى چىققۇچى ۋە بويسۇنمىغۇچىنى قالدۇرمىد-
غان. كېيىن ئۆزىنىڭ تۇرالغۇ جايىغا — ئورخۇنغا
قايتىپ كەتكەن. . . .» ③۱

يۇقىرىقى ماتېرىياللاردىن بىلىنىدۇكى، بالا-
ساغۇن شەھىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چۇ ۋادىسىغا
جايلاشقان. بۇ كۆز قاراش مەيلى ئارخېئولوگىيىد-

راسىياپ جەمەتى بىلەن باغلايدۇ» دەپ يازىدۇ؛ ئايتا كېيىن قاراخانلار ئۆز دۆلىتىنى «ئىد دۆلىتى ئافراسىياپ»، «خاقانىيە» دەپ ئاتىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ، ئۇ يەنە «بۆكۈخان مانا شۇ كىشى (ئافراسىياپ) ئىكەنلىكى خاتا ئەمەس» ③ دەيدۇ. مەھمۇت قەشقەرى بارچۇق، بارمان، قەشقەر، بارىخان قاتارلىق شەھەرلەرنى ئافراسىياپ شەھەرلىرى دەپ زىكىر قىلىدۇ. بىز ئۇيغۇر ئالىمى پروفېسسور مەرھۇم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندا بۇ نەسىلنى ئۇ دەرىجىدە مۇتلەق قىلىش تۈزۈۋەتمەسەكمۇ، بۆكۈخاننىڭ بالاساغۇن شەھەرلىرىنى بىنا قىلدۇرغانلىقىغا ئائىت بۇ مەلۇماتلارنىڭ رىئايەت تۈسى قويۇق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، تارىخىي رېئاللىققا يېقىن. شۇڭا رىئايەت تۈستىدىكى بۇ تارىخىي رېئاللىق كۆپلىگەن شەرق ۋە غەرب ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىرى ئىككى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىياغا قەدەر ھەربىي يۈرۈش قىلغان. بۇنىڭ بىرىسى، بايانچۇر قاغان (747 — 759)، يەنە بىرى، جۇڭگو تارىخىدا خىدا تاۋىي قاغان (保义可汗) دەپ ئاتالغان تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان (808 — 821).

بايانچۇر قاغان 747 - يىلى ئون ئوقلار يېرىگە كەتكەن قارلۇقلارنى تارمار قىلىپ، ئۆز «ھۆكۈم» رانلىقىنى يېنىسەي ۋادىلىرىدىن چۇ، تالاس ھاۋزىلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كرولىنغا قەدەر كېڭەيتىپ كەن» ④ بۇ ھەقتە بايانچۇر مەڭگۈ تېشى 10 - قۇردا: توخۇيىلى (745) دا 11 - قۇردا: ئوچ قارلۇق كۆڭلىدە يامانلىق ئويلاپ قېچىپ كەتتى. غەربتىكى ئون ئوقلار خەلقىگە (غەربىي تۈركلەرگە) قوشۇلدى. توڭگۇز يىلى (747) دا تار - مار قىلىدىم . . . دېيىلىدۇ (خەنزۇچە نۇسخە).

بايانچۇر قاغاننىڭ ئاتىسى كۈل بويلا (骨力 装罗) ئىسمىدىكى «بويلا» سۆزىنىڭ بالاساغۇننىڭ دەسلەپكى شەكلى «بويلاساغۇن» سۆزى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىشى مانا شۇ بايانچۇر قاغاننىڭ «كەڭ كۆلەمدە غەربكە يۈرۈش قىلىپ، قارلۇق ۋە ئون ئوقلارنى بويسۇندۇرۇپ، غەربتە تاكى ماۋارە-

ئۈننەھرىگە قەدەر بېرىپ، بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلىدۇرغان» ⑤ لىقىدىن ئىبارەت مانا شۇنداق بىر تارىخىي پاكىتنىڭ مەۋجۇدلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ ئاتىسى بويلا قاغان شەرىپىگە بۇ شەھەرنى شۇ كەشنىڭ نامى بىلەن «بويلاساغۇن» دەپ ئاتىغان. تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان (808 — 821) قارلۇقلار بىلەن تۇبۇتلارغا قارشى ئۇرۇش قىلغان. ئۇ، تۇبۇتلارنى ئەشمە (于术) ياكى چەرچى (?) دېگەن يەردە قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، قارلۇقلارنى قوغلاپ پەرغانىگە قەدەر بارغان ⑥ توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشىدا مۇشۇ كىشىنىڭ ئىشى - ئىزلىرى بايان قىلىنىدۇ. بۇ زات ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغاندىن كېيىن ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر شەھەرلىرىگە يەنە باشقىدىن تولۇق بەگ - ۋالىلارنى تەيىنلەپ قايتقان.

دېمەك، توققۇز ئۇغۇزلار يەنى ئۇيغۇرلار بىلەن بالاساغۇن ئوتتۇرىسىدا قويۇق ئۇچرىشىش مۇناسىۋىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ۋاقىت جەھەتتە تىنچ قەدىمىي مۇناسىۋەت ⑦ مەۋجۇت ئىدى. بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئېتمولوگىيىسىنى بىرمۇنچە ئالىملار ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدىن ئىزدىدى، بىزنىڭچە، بۇ سۆزنىڭ ئېتمولوگىيىسىنى يەنىلا تۈرك (ئۇيغۇر) تىلىدىن ئىزدەش كېرەك. «تاڭ سۇلالىسى تارىخى. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە بۇ سۆز «斐罗将军城» (بويلاساغۇن شەھىرى) دەپ پۈتۈلگەن. «بويلا» سۆزى (斐罗) پېيىلو، «سانغۇن» سۆزى (将军) جياڭجۇن دەپ يېزىلغان. بۇ خەنزۇچە تۆت خەتنىڭ ئالدىنقى ئىككىسى پېيىلو سۆزى ئۇيغۇرچە «بويلا» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى بولۇپ، بۇ توغرا كېيىنكى ئىككىسى جياڭجۇن سۆزى سەركەردە دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئالىملار ئۇيغۇرچە «سانغۇن» ياكى (سەنگۈن) سۆزى خەنزۇچە جياڭجۇن سۆزىنىڭ ئۇيغۇرچە تەلەپپۇزى، «ساغۇن» سۆزى مانا شۇ «سانغۇن» (ياكى سەنگۈن) سۆزىنىڭ بۇزۇلۇپ ئېيتىلىشى دەپ قارايدۇ. بىزنىڭچە «ساغۇن» سۆزى «سانغۇن» سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولمىسا كېرەك. ئانا قىلىق ئۇيغۇر ئالىمى پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىزاھاتىدىن قارى-

رىغا قويدۇ. ۋەھالەنكى، يۇقىرىدا زىكىر قىلىندىغان غەرب - شەرق ئالىملىرى ھەممىسى دېگىدەك بالاساغۇننى چۇ — تالاس ۋادىسىدا دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ ئالىملارنىڭ مۇتلەق كۆپ-چىلىكى بالاساغۇنغا بارغان ۋە ئۇ يەرنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز دەلىل - ئىسپاتلار تېخى يىتەرلىك بولمىغان شارائىتتا «بالاساغۇن» نى قەشقەر يېنىدىكى ئاتۇشتىن ئىزدەشكە ئالدىراپ كەتمەسلىك كېرەك دەپ قارايمىز.

بەزى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بازىرخان ئۆزى ھايات ۋاقتىدا ئوغلى ساتۇقنى خۇش ھاۋالىق جاي ئاتۇشتا تۇرغۇزغان. ئاتىسى بازىرخان ۋاپات بولغاندا ساتۇق ئانىسى بىلەن ئاتۇشتا تۇرۇۋەرگەن. خانلىق تاغىسى ئوغۇلچاقنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، قەشقەر بالاساغۇنغا نىسبەتەن ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتكەن. ساتۇق بولسا، يەنە شۇ ئاتۇشتا تۇرغان ۋە شۇ يەردە چوڭ بولغان. ئىسلام دىنىنى شۇ يەردە قوبۇل قىلغان ۋە تاغىسى ئوغۇلچاقتىن ھاكىمىيەت-نى تارتىۋالغان.

ھىجرى 382 - يىلى مۇسا بۇغراخان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئىنىسى ھارۇن بۇغراخان تەختكە چىققان. ئۇ سەمەرقەند، بۇخارا شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئاكىسى مۇسا بۇغراخاننىڭ ئوغلى ئىلى تىكىننى غەربىي تۈركىستانغا ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن ۋە ئۇنىڭغا «ئىلىك خان» دەپ نام بېرىپ، سەمەرقەندتە تۇرغۇزغان. مانا مۇشۇ قاراخان دەۋرىدە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئۆلكىلەرنى باشقۇرۇش ئۈچۈن قاراخان سۇلالىسىدىن يەنە بىر تېكىن (شاھزادە) نى ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ، ئۇنىڭغىمۇ «ئىلىك خان» نامىنى بېرىپ، بالاساغۇندا تۇرغۇزغان. بۇ زاتنىڭ ئىسمى مەلۇم ئەمەس. شۇنداق قىلىپ، قاراخانلار سۇلالىسىدا غەربىي ئىلىك خان، شىمالىي ئىلىك خان دەپ ئىككى ئىلىك خان مەيدانغا كەلگەن. بۇنىڭدىن بىلىنىدۇكى، شىمالدىكى ئۆلكىلەرنى باشقۇرۇش ئۈچۈن شىمالىي ئىلىك خاننىڭ قەشقەرنىڭ بېقىندىكى ئاتۇشتا تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇ، شىمالغا جايلاشقان چۇ ۋادىسى بويىدىكى بالاساغۇندا تۇرغان بولۇشى تامامەن ئەقىلگە مۇۋاپىق كېلىدۇ.

خانىدا، «ساغۇن» سۆزى ئۇيغۇرلاردا ئەمەل ۋەقەبىدە - ئاھالە تۈركۈمى نامى سۈپىتىدە تولىمۇ كونا ۋە كەڭ ئىستېمال قىلىنىپ كەلگەن. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن ئۇنىڭغا بىرمۇنچە مىساللارنى كەلتۈرۈپ ئۆتتۈ. مەسىلەن، بەگ ساغۇن (梦索温) ناملىق تۇرپان ئەمەلدارى «سوك سۇلالىسى تارىخى» 490 جىلد 8 - بەتتە تىلغا ئېلىنغان؛ پىل - لىموت «ئۇيغۇرلاردىن تاپقان 3046 ئىندىكس بېرىلگەن تۈركىي تېكىستتە قۇت ساغۇن دېگەن ئىسىم - نىڭ بارلىقى مەلۇم بولغان. پىللىموت قۇت ساغۇننى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1008 - يىلىدىكى ۋەزىرى دەپ ئىزاھلىغان. بۇنىڭغا مەن يەنە شۇنى قوشۇپ قويماقچىمەن، «ساغۇن» سۆزى «ساغان» شەكلىدە يەر نامى قىلىپمۇ قوللىنىلغان. مەن 1965 - يىلى قەشقەر يېڭىسار ناھىيىسى ساغان گۇڭشېسى (كومۇنىسى) غا سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتىگە چۈشكەن. بۇ ئېيتىلىۋاتقان «ساغان» سۆزى ئەنە شۇ بالاساغۇن سۆزىدىكى «ساغۇن» سۆزىنىڭ يەنە بىر خىل تەلەپپۇزى بولۇپ، بۇ يەردە يەر، جاي نامىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى «ساغۇن» ياكى «ساغان» سۆزى خەنزۇچە سەركەردە مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «جياڭجۇن» (将军) سۆزىدىن كېلىپ چىقىمىغان بولۇشى مۇمكىن. بەلكى «جياڭجۇن» سۆزى ئۇيغۇرچە «ساغۇن» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك، چۈنكى ئورخۇن - ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىرىنچى قاغانى بويلا قاغان (كېيىنكى يۈز يىل كۆزدە تۇتۇلدى - دۇ) ئۆزىنى زادىلا «بويلاساغۇن» ياكى «سانگۇن» دەپ ئاتىمىغان، مەڭگۈ ئاتىلاردىمۇ بۇنداق گەپ يوق. ئۇ ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە كۈل قاغان ياكى كۈل بويلا قاغان دەپ ئاتىغان. «بويلا» سۆزى ئۇزۇن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «بالا» تەلەپپۇز قىلىنىپ كەتكەن. لېكىن «ساغۇن» سۆزى ئەينەن ساقلىنىپ كەلگەن.

مەرھۇم ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن «بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە «بالاساغۇن» قەشقەر يېنىدىكى ئاتۇش شۇ دېگەن يېڭى كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

- ① جۇڭگو ساياھەتچىسى شۈنجۈاڭ: «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى».
- ② ن. كونونوۋ: «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە بالاساغۇن» س. ن 1970 - يىلى 4 - سان.
- ③ ئا. جافەر ئوغلى: «تۈرك تىلى تارىخى»، 2 - توم، 55 - بەت، 1964 - يىلى، ئىستانبول.
- ④ ⑤ ليۇبىن: «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق... (ئورتاق تەۋەلىك نەزەرىيىسىگە باھا)، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1990 - يىلى 3 - سان.
- ⑥ ليۇبىن: يۇقىرىقى ماقالە.
- ⑦ ئى. تېنشىۋ: «تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا مۇقەددىمە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1981 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 451 - بەت.
- ⑧ ليۇبىن: يۇقىرىقى ماقالە، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى» ژۇرنىلى 1990 - يىللىق 3 - سان.
- ⑨ ئىوانوۋ: «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ روسچە نەشرىگە كىرىش سۆز» (1983 - يىلى موسكۋا).
- ⑩ ئى. تېنشىۋ: يۇقىرىقى كىتاب 480 - بەت.
- ⑪ ليۇبىن. يۇقىرىقى ماقالە.
- ⑫ مالوۋ: «تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى»، 1951 - يىلى نەشرى.
- ⑬ ⑭ ⑮ ⑯ يارتولد: «بالاساغۇن» 1965 - يىلى نەشرى، 21، 26، 56، 57، 255، 256.
- 357 - بەتلەر.
- ⑰ شېلىكېنۇ: «قۇم ئاستىدا قالغان شەھەر»، قازاق ئۇنىۋېرسىتېتى، 1992 - يىلى نەشرى. 71 - بەت.
- ⑱ ⑲ ⑳ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە» «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1996 - يىلى 1 - سان.
- ㉑ يارتولدنىڭ: «بالاساغۇن» ناملىق ئەسىرىدە بۇ سۆز تەكرار ئېيتىلغان.
- ㉒ ㉓ شېلىكېنۇ: «قۇم ئاستىدا قالغان شەھەر»، 79، 80 - بەتلەر.
- ㉔ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» II توم، تۈركچە نەشرى، 27 - بەت.
- ㉕ ㉖ ㉗ ㉘ شېلىكېنۇ: «قۇم ئاستىدا قالغان شەھەر»، 78 - بەت.
- ㉙ ئابىتاكېنۇ: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتى توغرىسىدا تەتقىقات» خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى 12 - ئاي، 1 - نەشرى، 152 - بەت (يەنە بەزى ماتېرىياللاردا 201 چاقىرىم دېيىلگەن).
- ㉚ ئالا ئۇددىن ئاتا مەلىك جۈۋەينى: «تارىخىي جاھان كۇشاي» 1 - كىتاب، خەنزۇچە نەشرى، 65 - بەت. «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1992 - يىلى 1 - سان، يۇنۇسجان ئېلى: «بالاساغۇن شەھىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە».
- ㉛ ۋ. ۋ. ك. لىكوك «ك. ئا. دې. ۋ. مانىي دىنىغا ئائىت شېئىرلار توپلىمى»، 1913 - يىلى. ياپون ئالىمى ئابىتاكېنۇ: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتى تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات»، خەنزۇچە، 160 - بەت.
- ㉜ گرېنارد: «ئاسىيا ژۇرنىلى»، 1900 - يىلى سانى، 19 - بەت.
- ㉝ ئابىتاكېنۇ: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتى ئۈستىدە تەتقىقات»، 259 - بەت.
- ㉞ ئىبراھىم كافەس: «تۈرك مەدەنىيىتى تارىخى» 1983 - يىلى، تۈركچە نەشرى، 124 - بەت.
- ㉟ شۆزۈڭجىڭنىڭ ئۇيغۇر بىلگە قاغان ماددىسىغا يازغان بايانى («شىنجاڭ تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1985 - يىلى 2 - سان).
- ㊱ فېڭ جياشېڭ: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1958 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 27 - بەت.
- ㊲ ئابىتاكېنۇنىڭ يۇقىرىقى كىتاب خەنزۇچە، 307 - بەت.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىئولوگىيە

نان ۋە تاجىك مەدەنىيىتى

شېرىن قۇربان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تاجىكلارنىڭ نان تۈرلىرى ۋە ھەر بىر نان تۈرىدە ئىپادىلىنىدىغان مەدەنىيەت ئامىللىرى مۇھاكىمىلىك بايان قىلىنىش بىلەن بىرگە ئۇيغۇر نانچىلىقى بىلەن تاجىك نانچىلىقى سېلىشتۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئورتاقلىقى بىلەن پەرقلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

摘要: 本文在叙述塔吉克族馕的种类、每种馕所表现的文化因素的同时,对维吾尔族的馕文化和塔吉克族的馕文化进行对比,指出其异同。

Abstract: This article is about Tajik nan (bread) — its kind and cultural element of each kind. At the same time the auther compares Tajik nan (bread) with Uighur nan (bread) and points out their cultural similarities and differences.

سابلىنىدۇ. بىر ئۆيدە ئاندىن باشقا يېمەكلىكلەر بولمىسا ياكى تۈگەپ كەتكەن بولسا بۇ نورمال ئەھۋال، بەزىدە پادىشاھنىڭ ئۆيىدەمۇ تۈز تۈگەپ كېتىدۇ، دەپ قارايدۇ، ئەمما، شۇ ئۆيدە نان بولمىسا، كىشىلەر ئۇنى ئەيىپ كۆرىدۇ، ھەتتا شۇ ئۆينى ھالاكەتكە قاراپ يۈزلىنىپتۇ دەپ ھېسابلايدۇ. مۇشۇنداق ئاڭ شەكىللەنگەچكە، تاجىكلاردا «نانسىز ئۆي ئۆي ئەمەس»، «ئىسسىق نان ئىمانغا پايدىلىق»، «ناننى دەسسەش كۆپۈرلۈك»، «ناننى خارلاش — ئۆزىنى خارلاش» دېگەندەك ماقال - تەمسىللەر بارلىققا كەلگەن، ئاۋام خەلق ئارىسىدا قولنى نانغا قويۇپ تۇرۇپ قەسەم قىلىدىغان ئادەت - لەر ھازىرمۇ داۋام قىلىپ كەلمەكتە. ناننى خارلى -

نان — شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكلىرىدەن بىرى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا نان شۇ دەرىجىدە ئومۇملىشىپ كەتكەنكى، ھەتتا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا «نان مەدەنىيىتى» شەكىللەنگەن. بۇ ھەقتە كۆپ تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئۈچۈن، مەزكۇر ماقالىدە بۇ توغرىلىق توختالمايمىز. نان تاجىكلارنىڭ تۇرمۇشىدا شۇ دەرىجىدە ئومۇمىيلىشىپ «نانسىز ئۆي ئۆي ئەمەس» دەرد - جىسىگە يېتىپ بارغان، ئۇ تاجىكلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق يېمەكلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھەر كۈنى ئۈچ ۋاقىتقا تاماقتا نان دېگۈدەك تائام قىلىنىدۇ. تاجىكلارنىڭ ئېڭىدا نان مۇقەددەس يېمەكلىك ھې -

* شېرىن قۇربان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكولتېتىنىڭ دوختىپىتى.

ماسلىق، ناننى دەسسەمەسلىك، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن ناننىڭ ئەڭ ئۇششاق پارچىلىرىنىمۇ تېرىپ پاكىز يەرگە قويۇش قاتارلىقلار ئاتا - ئانا ۋە چوڭ - لارنىڭ پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلىشىنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنىدۇر، ناننى ئۇلۇغلاش، ناننىڭ پاك، ساپ ۋە مۇقەددەس ئىكەنلىكى ھەققىدە تاجىكلارنىڭ ئەل ئەدەبىياتىدا خىلمۇ - خىل قىزىقارلىق ئەپسانە - قىسسەلەر، رىۋايەت - ھېكايەتلەر ۋە چۆچەك - تەمسىللەر بار. بۇلار ناھايىتى زور تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

تاجىكلاردا نان ناھايىتى مۇرەككەپ شەكىل - قۇرۇلمىغا، خىلمۇ خىل مەدەنىيەت مەزمۇنىغا ۋە بىر يۈرۈش سان - سېپىرلىق ئىنفورماتسىيىگە ئىگە. ناننىڭ شەكىل - قۇرۇلمىسى ۋە سان - سېپىردىن بىر يۈرۈش ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى بىلگىلى ۋە تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

تاجىكلاردا نان تەييارلاشتا ئاساسەن ئون، تۈز، سۈت، قايماق، ماي، گۆش، پىياز قاتارلىق لار خام ماتېرىيال قىلىنىدۇ. ھەر خىل ناننىڭ خام ماتېرىيالى ئىشپىي پەرقلەندۈرۈلگەن بىلەن يەنە ھەر خىل نان خېمىر يوغۇرۇش تېخنىكىسى، يې - قىش تېخنىكىسى، ساقلاش، قاچىلاش، يەتكۈزۈپ بېرىش، ئۆتكۈزۈش - ئۆتكۈزۈۋېلىش، سورۇن داستىخانغا قويۇش، ئوشۇش - پارچىلاش، يې - يىش ۋە دۇئا - تالاۋەت قىلىش قاتارلىق جەھەتلەر - دە روشەن پەرقلەندۈرۈلگەن.

تاجىكلاردا ناننى خام ئەشياسى، يېقىش تېخ - نىكىسى، پىشۇرۇش شەكلى، سورۇن مەزمۇنى ۋە فۇنكسىيەلىك رولىغا ئاساسەن بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

ناننى ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە رولىغا ئاساسەن، ئۆي نېنى، ئالاھىدە سورۇن نېنى ۋە توقاچ نان دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە، يېقىش ۋە پىشۇرۇش شەكلىنىڭ ئوخشاشمىلىقىغا ئاساسەن، ئوچاق - تونۇر نېنى، قازان نېنى ۋە كۈمەچ نان دەپ ئۈچ تۈزگە، خېمىرتۇرۇچ ئىشلەتكەن ياكى ئىشلەتمە - گەنگە ئاساسەن، ئادەتتىكى نان ۋە پېتىر نان دەپ ئىككى تۈرگە، ئىپادىلەيدىغان بىر يۈرۈش مۇرەك - كەپ ئىجتىمائىي مەزمۇنىغا ئاساسەن توي نېنى،

ھازا نېنى، ھېيتلىق نان، بوۋاق نېنى ۋە سەپەر نېنى دەپ بەش چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ، نان - نىڭ كېيىنكى بەش تۈرى ئالاھىدە سورۇن نېنى كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، تاجىكلارنىڭ توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - چىراق، ھېيت - ئايەم، تۇغۇت ئىشلىرى ۋە يول - سەپەر مەدەنىيىتى بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىدار. شۇڭا، بۇ ئالاھىدە سورۇن نانلىرى قويۇق مىللىي مەدەنىيەت تۈسىگە ئىگە، تا - ھازىرغا قەدەر نان تەتقىقاتىدا، ئۇنىڭ قوساق تويغۇزۇش فۇنكسىيىسى، مېزد - لىك، تەملىك ۋە يېمىشلىك قاتارلىق سۈپەتلىرى كۆپ دېيىلىپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا بىۋاسىتە سەزگۈ ئەزالىرى بىلەن بىلگىلى بولمايدىغان مەدە - نىيەت تۈسى تىلغا ئېلىنمىدى ياكى تەتقىقاتچىلاردىن - مىز مۇشۇ نۇقتىغا كەلگەندە يانداپ ئۆتۈپ كەتتى. ھادىسىنى چۆچەك - ھېكايە كەبى كۆپ سۆزلەش، ماھىيەتكە ئۆتمەسلىك، ئىچكىرىلەپ كىرمەسلىك، بۇ تەتقىقاتتا ئۇزۇندىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بىر مەسىلە. بۇ مەسىلە ھەل بولمىسا، تەتقىقاتتا ماھىيەتلىك ئىلگىرىلەش بولمايدۇ.

تۆۋەندە تاجىكلارنىڭ ئالاھىدە سورۇن نانلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

توي نېنى: مۇبارەك نامىدىن مەلۇمكى، توي نېنى توي - تۆكۈن مەرىكسىدە ئىشلىتىلىدىغان ناننى كۆرسىتىدۇ، تاجىكلاردا توي باشلىنىشىدىن ئاخىرلىشىشقىچە ھەپتەلەپ داۋام قىلىدۇ. ئۇ بىر قاتار جەريان، باسقۇچ ۋە قائىدە - يوسۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. توي نېنىڭ ھەر بىر ھالقىلىرىدىكى قائىدە - رەسمىيەتلەرنىڭ ھەممىسىدە نان رەسمىيىتى بار. ئادەتتە توي نېنى ئۆز ئىچىدىن مۇبارەك باد نېنى، مېھماندارچىلىق نېنى، پۇرا نېنى، كېلىن - نىڭ يوللۇق نېنى، پەدەر خان نېنى، كېلىن نېنى ۋە كېلىننى يوقلاش نېنى دەپ يەتتە كىچىك تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مۇبارەك باد نېنى توي ئەھلىنىڭ توي ساھىبخانىغا ئېلىپ بارىدىغان تويلىق سوۋغات نېنىنى كۆرسىتىدۇ. تويغا بارغۇچى كىشى (كۆپ - رەك ئاياللار) ئاۋۋال ناننى لېگەن ئۈستىگە قويۇپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ بارغان بىرەر كېيىملىك رەخت ياكى كىيىم - كېچەك قويۇپ،

ئىززەت - ئېھرام بىلەن ئىككى قوللاپ: «قەدرى بەلەند، دەستى كۈت» (مەنىسى: ھۆرمىتىڭىز چوڭ، لېكىن قوللىرىڭىز قىسقا) دەپ ساھىبخانغا ئۈزۈلۈپ بېرىدۇ. ساھىبخانمۇ: «خۇداغا شۇكىرى، كۆپ كايىپسىز» دەپ ئىككى قوللاپ قوبۇل قىلىپ، ئۈزۈلۈش رەھمەت - تەشەككۈرىنى ئېيتىدۇ. مۇبارەك باد نېنى ئالاھىدە چوڭ ۋە كۆركەم بولىدۇ. ئۇ خېلىلا يۇقىرى ماھارەت ۋە تېخنىكا بەدەلىگە بارلىققا كېلىدۇ، توي ئادەتتە جۈپلىشىش خاراكتېرىنى ئالغاچقا، يەنە كېلىپ ئۇ بىر خىل «كارى خەير» (خەيرلىك ئىش) بولغاچقا، مۇبارەك باد نېنىمۇ مۇناسىپ ھالدا جۈپ بولۇش شەرت قىلىنىدۇ. ئادەتتە كىشىلەر ئەڭ ئاز دېگەندە تۆت نان، ئەڭ كۆپ بولغاندا سەككىز نان ئېلىپ بارىدۇ. مېھماندارچىلىق نېنى ئادەتتە توي ساھىبخانىنىڭ توي ئەھلىگە بېرىدىغان توي نېنىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نانمۇ ئالاھىدە چوڭ ۋە چىرايلىق بولىدۇ. ئۇ دوست - دۈشمەن ئالدىغا قويۇلىدىغان بولغاچقا، توي ئىگىسى بۇ ناننى تەييارلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. شۇڭا، توي ھارپىسىدە خۇلۇم - قوشنا، ئۇرۇق - تۇغقانلار چاقىرىلىپ، ئۇستات ئايالنىڭ رىياسەتچىلىكىدە توي نېنى پىشۇرۇلۇپ ھازىرلىنىدۇ. توي كۈنى جامائەت، بولۇپمۇ ئايال - لار بىر تەرەپتىن، نانغا ئېغىز تەگكەچ، بىر تەرەپتىن، شۇ ناننىڭ ياخشى - يامان سۈپىتىنى قىلىدۇ. پۇرا نېنى يىگىت تەرەپتىن كۆچۈرۈشكە بارىدىغان چاغدا كېلىن تەرەپكە ئېلىپ بارىدىغان ناننى كۆرسىتىدۇ. قىز كۆچۈرۈش پەيتى قۇدىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئەڭ ئازۇك چېغى ھېسابلىنىدۇ. ئورۇنسىز سەنلىشىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، يىگىت تەرەپ يۈرتتىكى ئەڭ ئۈستات ئايالنى تەكلىپ قىلىپ، پۇراناننى ھازىرلايدۇ، بۇ نانمۇ ھەم چوڭ، ھەم سۈپەتلىك ھەم يېپىشلىك بولىدۇ، قىز كۆچۈرۈشكە بارغاندا، ئاۋال يىگىت تەرەپنىڭ بىرقانچە مۇسەپپىتى - ئاقساقال ۋە دىنىي زات ۋەكىللىرى ئۆيگە كىرىپ، داستىخان ئۈستىدىكى ئىككى لېگەنگە تۆتىن ناننى، ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستىگە كېلىنگە ئېلىپ كېلىنكىگە كىيىم - كېچەكلەرنى قويىدۇ، باشقىچە

پىكىرلەر چىقىمسا، دىنىي زات ئاق ئۇندىن ئازراق ئېلىپ، نان ۋە كىيىم - كېچەكلەرنىڭ ئۈستىگە سېپىپ، قۇتلۇق ئىشنى مۇبارەكلەيدۇ، ئاندىن دۇئا ئوقۇپ، ئېلىپ كېلىنگەن نان ۋە توي كىيىمىنى ئىككى قوللاپ ساھىبخان تەرەپنىڭ ۋەكىلىگە بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يىگىتنىڭ كىرىشىگە ئىجازەت بېرىلىدۇ، نىكاھ باشلىنىدۇ، ئارقىسىدىن داستىخان سېلىنىپ، پۇرا نېنى جامائەتكە توي ئېشى بىلەن بىرلىكتە قويۇلىدۇ، كېلىننىڭ يوللۇق نان قىز كۆچۈرۈلگەن چاغدا كېلىن تەرەپ قىزىغا ئاتا قىلغان يوللۇق ناننى كۆرسىتىدۇ، قۇدىلار ئارىسىدا ۋە جامائەت ئەھلى ئىچىدە سۆز - چۆچەككە قالماسلىق ئۈچۈن، قىز تەرەپ بۇ ناننى ئالاھىدە ماھارەت بىلەن تەييارلايدۇ، بۇ نانمۇ پۇرا ناننىڭ ئوخشاش ھەم چوڭ ھەم سۈپەتلىك بولىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، يىگىت تەرەپنىڭ پۇرا نېنى بىلەن قىز تەرەپنىڭ يوللۇق نېنى ماھىيەتتە قۇدىلار ئارىسىدىكى نان سەنئىتى بېيگىسىدۇر. قىز كۆچۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، قىزنىڭ يوللۇق نېنى جامائەتكە قويۇلىدۇ. كىشىلەر مەزە قىلغاچ، ناننىڭ سۈپىتىنى قىلىشىدۇ، بۇ نانمۇ ئادەتتە سەككىز بولىدۇ.

پەدەر خان نېنى كېلىنگە نىكاھ ئاتىسى بولغان (تاجىك تىلىدا بۇ «پەدەر خان» دەپ ئاتىلىدۇ، مەنىسى خان ئاتا دېگەنلىك بولىدۇ) پەدەر خاننىڭ كېلىن قىزىنىڭ يۈزىدىكى چۈمبەلنى ئېلىش رەسمىيىتىنى بېجىرگەن چاغدا ئېلىپ بارغان نېنىنى كۆرسىتىدۇ. تاجىكلارنىڭ توي ئادىتىدە كېلىن تەرەپنىڭ كېڭىشىپ بېكىتىشى ھەمدە ئۇنى يىگىت تەرەپكە ئۇقتۇرۇشى بىلەن قىز - يىگىتنىڭ نىكاھىغا گۇۋاھ بولىدىغان «پەدەر خان» تەيىنلىنىدۇ. شۇڭا بۇ مەنىدە «پەدەر خان» نى نىكاھ گۇۋاھچىسى ياكى نىكاھ ۋەكىلى دەپ چۈشۈنۈشكە بولىدۇ. پەدەر خان نىكاھ ۋاقتىدا خەلىپىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ، يۈتۈن نىكاھ جەريانغا قاتنىشىدۇ. نىكاھ مەھەللىسىدە بولغاندىن كېيىن، پەدەر خان خەلىپىنىڭ قولىدىكى نىكاھ سۈپىتىنى ئېلىپ يىگىت بىلەن قىزغا ئىچكۈزىدۇ. شۇڭا، تاجىك جەمئىيىتىدە پەدەر خان قانۇنىي ئاتا سۈپىتىدە، قىز - يىگىتنىڭ

لىق شادلىق پائالىيەتلىرىدە كىشىلەر ئاق ئۇن ئار- قىلىق بىر - بىرىنى قۇتلۇقلايدۇ. ئادەت بويىچە، شاۋگۈنى بولغان كىشى بىرىنچى بولۇپ ھېيتلىق ناننى ئاۋۋال پارچىلاپ، بىر توگرامنى «بىسىمىلا» دەپ ئاغزىغا سالىدۇ. ئاندىن باشقا تا ئاملارغا ئېغىز تېگىدۇ. مۇشۇ مەنىدە، «شاۋگۈن نېنى» شاۋگۈن باھارنىڭ سىمۋولى ۋە بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەنە ئۇنىڭ قانداق يۈزىدە، پارسچە باش ھەرپ «س» بىلەن باشلىنىدىغان يەتتە تۈرلۈك ھېيتلىق يېغى تا ئام ھازىرلىنىدۇ. بۇ تاجىك تىلىدا «ھەفت سىن» دەپ ئاتىلىدۇ، ھېيتلىق شاۋگۈن نېنى «ھەفت سىن» نىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا قويۇلىدۇ. دېمەك، ھېيت تا ئاملرى ئىچىدە شاۋگۈن نېنى يادرو بولۇپ، «ھەفت سىن» (يەتتە تۈرلۈك غىزىزا) ئاشۇ يادرونى چۆرىدەپ تۇرىدۇ، ھېيت كۈنى يەنە قىز - كېلىنلەر ئەتىگەندە ئاتا - ئانىسى ۋە ئەڭ يېقىن تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە ئالدىن ھازىرلىغان ھېيتلىق توقاچ ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى مۇبارەك- لەيدۇ ھەمدە ئۇلارغا بەخت - سائادەت، سالامەت- لىك، ئامانلىق ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيدۇ، ئۇششاق بالىلار ئەرلەر بىلەن بىرلىكتە چىقىپ ھېيتلايدۇ، ئۇلار ھەربىر ئۆيدە بىردىن ھېيتلىق توقاچ ئېلىپ ئۆيلىرىگە يىغىپ ئاپىرىدۇ. ئۈچ كۈن داۋاملىشىد- دىغان شاۋگۈن باھار ھېيتىدا پۈتكۈل يۈرت مە- مۇرچىلىققا، كۈللى خەلق شاد - خۇراملىققا چۈم- دۇ.

ئوتتىن ئۇلۇغلاش، ئوت ئارقىلىق بەخت - سا- ئادەت تىلەشنى مەركىزىي ئىدىيە قىلغان تاجىكلار- نىڭ «پىلىك ھېيتى»، جۈملىدىن باشقا ھېيت - ئايەملىرىدە «چەپەتى نان» دەپ ئاتىلىدىغان ھېيت- لىق نان بار، بۇ ناننىڭ خېمىرى خېمىر تۇرۇچ- سىز سۈت بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، چوڭ ئەمما ئېپىز قىلىپ يېقىلىدۇ. ئۇ ھېيت داستىخاندا خىلمۇ خىل تا ئام ۋە نازۇ - نېمەتلەر ئوتتۇرىسىدا «شاھى نان» كەبىي تۇرۇپ، كىشىگە ھېيت تۇيغۇسىنى بېغىشلايدۇ.

«زۇۋۇر ھېيت» تاجىك تىلىدا «سۇ باشلاش ھېيتى» دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ھېيت كېلىشنىڭ ئالدىنقى كۈنى ھەربىر ئائىلىدە ئۈچ چوڭ ھېيتلىق

نېنى جەزمەن تاق بولۇش شەرت قىلىنىدۇ، چۈنكى ئۆلگۈچى يەك تەن، يەك جان، ئادەتتە ئۈچ، بەش نان ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئاندىكى بۇ خىل سان - سېپىرلار ناھايىتى نازۇكلۇققا ئىگە.

ھېيت - ئايەم نېنى: تاجىكلاردا ھېيت - ئايەملەر بىر قەدەر كۆپ، بەكرەك دەپدەبىلىك ئۆت- كۈزۈلىدىغان ھېيت - ئايەملەردىن دىنىي ھېيت قۇربان ھېيت، رۇزى ھېيت؛ مىللىي ھېيتلاردىن شاۋگۈن باھار ھېيتى (باھار بايرىمى ياكى نەۋرۇز ھېيتى)، پىلىك ھېيت، زۇۋۇر ھېيت (سۇ باش- لاش ھېيتى)، تېغىم زۇۋاست ھېيتى (تېرىلغۇ ياكى ئۇرۇق چىقىرىش ھېيتى) ۋە كۈز مەۋسۈمىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان «مېھىر گەنج ھېيتى» (مول - ھوسۇل ئايىمى) قاتارلىقلار بار. بۇ ھېيتلارنىڭ ھەممىسىدە خىلمۇ خىل نازۇ - نېمەتلەر ۋە ھەر خىل تا ئاملار تەييارلىنىشتىن باشقا، يەنە رەڭگا رەڭ ھېيتلىق نانلار ۋە توقاچلار ھازىرلىنىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە شاۋگۈن باھار ئايىمىنىڭ «شاۋ- گۈن نېنى»، پىلىك ھېيتىنىڭ «چەپەتى نېنى» ۋە زۇۋۇر ھېيتىنىڭ «زۇۋۇر نېنى» ئەڭ كۆركەم ۋە چېلىقارلىقتۇر.

تاجىكلارنىڭ تەبىئەت قارىشىدا، كۈن - تۈن تەڭلەشكەن كۈنى ئۇلۇغ باھارستاننىڭ تۇغۇلغان كۈنى، ئەڭ بەختلىك ۋە قۇتلۇق كۈنلەرنىڭ مۇقەد- دىمىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ كۈن «شاۋگۈن باھار» دەپ ئاتىلىپ، دەپدەبىلىك تەبرىكلىنىدۇ. ھېيت ھارپىسىدا ھەربىر ئائىلىدە بىردىن چوڭ ھېيتلىق نان — «شاۋگۈن نېنى» ھازىرلىنىدۇ. رەسمىي ھېيت كۈنى كىشىلەر بىردەك ئېتىراپ قىلغان «شاۋگۈن» (بىر توپ كىشىنى باشلاپ، ئۆيۈمۈ ئۆي ھېيتلىغۇچى ياكى ھېيت باشلىغۇچى- سى) نىڭ باشلامچىلىقىدا، ئۆيۈمۈ ئۆي كىرىپ: «مۇبارەكى شاۋگۈن باھار» دەپ يېغى باھارنى مۇ- بارەكلەيدۇ. ساھىبخان: «بەرۋى شۇما» (دېگىنىد- ئىزىدەك بولغاي) دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ ھەم شاۋ- گۈندىن باشلاپ ھېيتلىغۇچىلارنىڭ مۇرىسىگە ئۈن چېچىپ، ئۇلارغا بەخت تىلەيدۇ. تاجىكلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا، ئۇن ئەڭ پاك ۋە ساپ بو- لۇپ، بەخت ۋە شادلىقنىڭ سىمۋولى. شۇڭا بار-

كۆمەچ نان يېقىلىپ تەييارلىنىدۇ، قائىدە بويىچە بۇ ئۈچ كۆمەچ ناندىن بىرى ئۆيدە قالىدۇ، ئىككىسى سۇ ياشلاش ئورنىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھېيت كۈنى كەنتتىكى چوڭ - كىچىك كىشىلەر «مىردە - ئاب» (سۇ سۇلتانى) نىڭ باشلامچىلىقىدا ئات - ئولاقلىرىنى مىنىپ، سۇ باشلىنىدىغان نۇقتىغا بېرىپ، مۇز چوقۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى راۋانلاشتۇرۇش ئەمگىكىگە قاتنىشىدۇ. سۇ رەسمىي ئۆستەڭگە باشلانغاندىن كېيىن، كۆپچىلىك بىر يەرگە جەم بولۇپ، ئېلىپ كەلگەن ھېيتلىق كۆمەچ نانلىرىنى بىرلىكتە يەيدۇ. كىچىك بالىلار بىر - بىرىگە سۇ چېچىپ، ئويۇن - تاماشا قىلىشىدۇ، نان يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر بىرلىكتە دۇئا قىلىپ، ھاۋانىڭ ئوبدان بولۇشىنى، شۇ يىلنىڭ مول ھوسۇل يىلى بولۇشىنى تىلەيدۇ. ئارقىدىنلا سۇ ياشلاش ھېيتىنى تەبرىكلەپ داغدۇغىلىق ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر بىر - بىرىنى ھېيتلاپ مۇبارەكلەيدۇ.

تۇغۇت ۋە بوۋاق نېنى: بىر ئايال تۇغسا، خولۇم - قوشنا ۋە يېقىن - يىراق توغقان ئاياللار ئىككى جۈپ نان ۋە سىمۋول خاراكتېرلىك بىر كىچىك توقاچ ئېتىپ، تۇغۇتلۇق ئايالنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. ئۇلار ئازراق ئاق ئۇنى ئۆيىنىڭ تېمىغا سېپىپ، تۇغۇتلۇق ئايالنىڭ تۇغۇتنىڭ ئوڭۇشلۇق بولغانلىقىنى، يېڭى بوۋاقنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەيدۇ، ئاندىن ئېلىپ بارغان تۇغۇت ۋە بوۋاق نېنىنى لېگەنگە سېلىپ، ساھىبخانغا ئىككى قوللاپ سۈنۈپ بېرىدۇ، تۇغۇتلۇق ئايال ئادەتتە قىرىق كۈن يېتىپ ئارام ئالىدۇ. ئۇنىڭ قىرىق كۈنلۈك ئارام ۋاقتى توشقاندىن كېيىن، ئاياللار يەنە ئالاھىدە نان ئېتىپ بېرىپ، ئۇنىڭ قىرىق كۈنلۈك ئارامىنىڭ توشقانلىقىنى تەبرىكلەيدۇ، بۇ ئادەتتە تاجىك تىلىدا «قىرىق نان» دەپ ئاتىلىدۇ. تۇغۇت جىمى ئايالنىڭ بېشىغا كېلىدىغانلىقى، ئۇ ھەم ئايال كىشىنىڭ بۈيۈك بۇرچى، بەخت - تەلىپى ۋە ئەجلى دەپ قارىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاياللار تۇغۇت ۋە بوۋاق نېنىغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ.

سەپەر نېنى: سەپەر ئىنسانلار تۇرمۇشىدا دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. تاجىكلاردا بىر كىشى سەپەرگە چىقسا، ھارپا كۈنى ئۇنىڭغا تۈرلۈك سەپەر غىزالىرى قاتارىدا سەپەر نېنى ھازىرلىنىدۇ. سەپەر نېنى ئۇن، سۇ، تۇز، ماي ۋە سۈت قاتارلىق لارنى ماتېرىيال قىلىدۇ. ئۇنىڭ شەكلى ئۇيغۇرلارنىڭ گىردە نېنىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، بۇ خىل نان ئاسانلىقچە قېتىپ قالماسلىق، كۆكرىپ قالمايلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بۇ نان تەملىك بولغاچقا، سەپەرچى سەپەر ئۈستىدە بىر ياكى بىرقانچە كۈن تاماق يېمىسىمۇ، ھېچنېمە بولمايدۇ، ئادەتتە بۇ نان خورچۇنغا قاچىلىنىدۇ. سەپەر نېنى قاتارىدا يەنە يوللۇق نانمۇ بار. سەپەرچى بارار مەنزىلىگە يېتىپ بارغاندا، بۇ ناننى سالام - سەھەتكە كەلگەنلەرگە قويىدۇ، كىشىلەر مازار باسقان نان دەپ ئۇنىڭغا ئېغىز تېگىدۇ. ئەگەر سەپەر يولىدا مۇقەددەس قەدەمگاھلار ۋە مازارلار بولسا، سەپەرچى ئات - ئۇلىقىدىن چۈشۈپ، دۇئا - تالاۋەت ئوقۇپ، سەپەر ياكى يوللۇق نېنىدىن بىر قانچىسىنى چىقىرىپ، سەدىقە ئۈچۈن قويىدۇ.

باشقا نانلار: ئادەتتىكى ۋە ئالاھىدە نانلاردىن باشقا، تاجىكلارنىڭ تۇرمۇشىدا يەنە دائىم ئۇچرايدىغان ناندان كۆمەچ نان (بۇ كۈل كۆمەچ نېنى ۋە كۆمەچدان كۆمەچ نېنى دەپ ئىككى خىل بولىدۇ)، پېتىر نان (خېمىرتۇرۇچسىز ئەتكەن خېمىردا ياققان نان تاجىكلاردا پېتىر نان دەپ ئاتىلىدۇ) بار، پېتىر نان تاجىكلارنىڭ تېز تاغامى جۈملىسىگە كىرىدۇ. بۇ نان توستاتىن كېلىپ تېز قايتىدىغان مېھمانغا، ئالدىراشلىقتا نان تۈگەپ قوساق ئالدىراتقاندا، بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە كۆچكەندە ئېتىلىدۇ. ئەگەر بۇ نان ماي ياكى قايماقتا ئېتىلسە، كىشىگە بەكرەك تېتىيدۇ.

بىز كۆزىتىش، سېلىشتۇرۇش، تەھلىل قىلىش ۋە ئومۇمىيلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، تاجىكلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى نان ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇر قېتىدا يوشۇرۇنغان، ئەمما تىزگىنلەش رولىنى ئوينايدىغان مەدەنىيەت ئىنفورماتسىيىلىرىگە ئالاھىدە دىققەت قىلدۇق، بۇ جەرياندا شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇقكى، نان نوقۇل ھالدا قوساق تويغۇ-

رۇن ۋە فونكسىيىسىگە، تەملىك بولۇش، مەنزىلىك بولۇش ۋە يېيىشلىك بولۇش سۈپەتلىرىگە ئىگە بو- لۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تاجىكلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش كاتېگورىيىسىدىن ھالقىپ، ئۇلارنىڭ مەنئىي تۇرمۇش كاتېگورىيىسىدىنمۇ چوڭقۇر ۋە كەڭ ئورۇن ئالغان، ئاندىن ئۇ تاجىكلارنىڭ تۇرمۇشىدا قاچان پەيدا بولغانلىقى، ئۇ مۇشۇ مىللەتنىڭ ئۆز ئىجادىيىتىمۇ ياكى باشقا مىللەتلەردىن قوبۇل قىلغانمۇ، بۇ ھەقتە بىز ھازىرچە كەسكىن بىر نېمە دېيەلمەيمىز، ئەمما، تاجىكلارنىڭ نانچىلىق سەنئىتىنىڭ ئۇزاقلىقىنى، ئۇنىڭ تاجىكلارنىڭ تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن تەدرىجىي مۇكەممەللەشكەنلىكىنى، ئاندىن ئۇنىڭ تاجىكلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادىتى، قائىدە - يوسۇنى ۋە مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكىنى، تاجىكلارنىڭ ئان قارىشىنىڭ قاتلىمدا ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ۋە ئاشلىق قارىشىنىڭ يوشۇرۇنغانلىقى ۋە ئاستىرتتىن تىزگىنلەش رولىنى ئوينىغانلىقىنى ئوبدان بىلىمىز، مۇشۇ مەۋقەدە ئانغا قارىتا، بىز مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن كۆزىتىش ئېلىپ بېرىشىمىز، ئۇ ھەقتە يۈزەكى ئەمەس، بەلكى ئەتراپلىق، ھادىسىلىك ئەمەس، بەلكى ماھىيەتلىك، ھېكايە - چۆچەك سۆزلەش تەرىزىدە ئەمەس، بەلكى ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئىزدىنىشىمىز لازىم.

بىز بۇ ماقالىنى يېزىش جەريانىدا تاجىكلارنىڭ ئان مەدەنىيىتى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئان مەدەنىيىتىنى بىر قۇر سېلىشتۇرۇپ كۆردۈك. سېلىشتۈرۈش ئارقىلىق بىز بۇ ئىككى مىللەت خەلقىنىڭ ئان مەدەنىيىتىدە ھەم نۇرغۇن ئورتاقلىق - ئوخشاشلىقلارنىڭ بارلىقىنى، ھەم يەنە نۇرغۇن پەرقلەرنىڭ بارلىقىنى تېپىپ چىقتۇق. ئورتاقلىق ۋە ئوخشاشلىق تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچىدىن، بۇ ئىككى مىللەتنىڭ نانچىلىق تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، نانچىلىق ماھارىتى ۋە سەنئىتى تەدرىجىي شەكىللىنىپ، مۇكەممەللەشپ بارغان، ئىككىنچىدىن، ئان بۇ ئىككى مىللەتنىڭ ماددىي ۋە مەنئىي تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

رۇن ۋە فونكسىيىسىگە ئىگە. ئۈچىنچىدىن، بۇ ئىككى مىللەت خەلقىنىڭ ئان قارىشى ۋە ئۇنىڭدا يوشۇرۇنغان دېھقانچىلىق - ئاشلىق قارىشى ئاساسەن ئوخشاش، تۆتىنچىدىن، بۇ ئىككى مىللەتتە، ئاندىن ئاننى تەييارلاش تېخنىكىسى، نانچىلىق ئەسۋابلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش، بەشىنچىدىن، بۇ ئىككى مىللەتتە ئاندا مۇكەممەللەشكەن مەدەنىيەت ئامىللىرى جۈزىي جەھەتلەردە ئوخشاشىپ كېتىدۇ. ھەر ئىككى مىللەتتە تەبىئىي - تۆكۈن نېنى، ھېيت - ئايەم نېنى، سەپەر نېنى دېگەنلەر بار ۋە باشقىلار. بۇ ئىككى مىللەتتە ئاندىكى پەرقلەر تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ: بىرىنچىدىن، ئاننىڭ تۈرلىرى ۋە شەكىللىرىدە قىسمەن پەرقلەر بار. ئۇيغۇرلاردا گىردە ئان ئومۇملىشىپ كەتكەن. گىردە ئان تېخنىكىسىمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە. تاجىكلاردا گىردە ئان يوق دېيەلىك، بولغاندىمۇ ئۇيغۇرلاردىن قوبۇل قىلغان. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلاردا ئان ئاللىبۇرۇن ئۆيىدىن بازارغا يۈزلەنگەن بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا ھەم ئىستېمال قىلىنىشىغا، ھەم بازار قىممىتىگە ئايلانغان. ئان بازار ئىگىلىكى تەركىبىگە كىرگەنلىكى سەۋەبلىك، ئۇيغۇرلاردا نانچىلىق ماھارىتى رىقابىتى شەكىللىنىپ، نانچىلىق سۈپىتى ۋە دەرىجىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. چۈنكى رىقابەت سۈپەت ئۆتكىلىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. تاجىكلار بولسا، بۇ جەھەتتە ئۇيغۇرلاردىن ناھايىتى ئارقىدا قالغان. تاجىك نېنى ئۆيىدىن تېخى بازارغا چىقىمىغان. شۇنداق ئىكەن، تاجىكلاردا نانچىلىق رىقابىتى شەكىللەنمىگەن. تەبىئىيىكى، تاجىكلارنىڭ نانچىلىق ماھارىتى ۋە تېخنىكىسى ئۇيغۇرلاردىن تۆۋەن تۇرىدۇ. ئاپتورنىڭ بۇ قارىشىنى تاجىكلار ھېسسىيات جەھەتتە قوبۇل قىلالماسلىقى مۇمكىن. لېكىن رېئاللىق - رەھىمسىز، پاكىت مۇنازىرىدىن ھامان ئۈستۈن. ئارقىدا قالغانلىقىنى ئېيتىپ قىلماسلىقنىڭ ئۆزى نادانلىق، ئۇ ئىلگىرىدە ئاننىڭ دۈشمىنى. ئۈچىنچىدىن، تاجىكلاردا ئاندا بىر يۈرۈش سان - سېپىرلار بار. بۇ سان - سېپىرلار روشەن سىمۋوللۇق ۋە ئۇچۇرلۇققا ئىگە. ئاندىكى «جۈپ» لۈك شاد - خۇراملىقنىڭ سىگىنىدۇ.

بۇنىڭدىن ئۇنىڭغا، ئۇنىڭدىن بۇنىڭغا ئۆتۈپ تەتقىق قىلغىنىمىزدىلا، ئاندىن ماھىيەتلىك نەرسىلەرگە ئېرىشەلەيمىز، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى خەلققە توغرا، ئەينەن ۋە ماھىيەتلىك چۈشەندۈرەلەيمىز. كىشىلەر شىنجاڭنى «ئىتتىپاقىيە مۇزېيى» دەپ تەرىپلەيدۇ، بۇنىڭ چىنىلىقىدا گەپ يوق، ئەمما بىز بۇ چىرايلىق گەپ بىلەن مەس بولۇپ يۈرۈۋەرسەك بولمايدۇ. بىز ئەڭ ياخشى تەتقىقات ساپا ۋە مېتودىمىزنى ياخشىلاپ، شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ «ئىتتىپاقىيە مۇزېيى» نى ئوبدان تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭدىكى قانۇنىيەتلىك ۋە ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى خەلقى ئالەمگە نامايان قىلىشىمىز لازىم.

لى، «تاق» لىق بولسا، قايغۇ - ھەسرەت ۋە خاپىلىقنىڭ بەلگىسى، ناننىڭ شەكىللىرىدىمۇ بەلگىلىك ئۆچۈر - مەلۇماتلار بار. نان ئارقىلىق قەسەم قىلىش، نان بىلەن تاۋاب قىلىشتىن تاجىكلارنىڭ ئېتىقادىنى تەسەۋۋۇر قىلىغىلى بولسا، توي ئېنى، ھازا ئېنى، ھېيت - ئايەم ئېنى، تۇغۇت - بوۋاق ئېنى، سەپەر ئېنى ۋە مېھماندارچىلىق ئېنىدىن نان بىلەن تاجىك مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلگىلى بولىدۇ، ناندىكى بۇ خىل مەدەنىيەت ئىنفورماتسىيىلىرى ئۇيغۇرلاردىمۇ بار، لېكىن تاجىكلارنىڭ ئىچكىدەك روشەنلىككە، ئېنىقلىققا ۋە نازۇكلۇققا ئىگە ئەمەس. بۇ ئىككى مىللەتنىڭ نانچىلىق مەدەنىيىتىدە يەنە باشقا پەرقلەرمۇ بولۇش مۇمكىن. شىنجاڭ رايونىدا سېلىشتۇرما نانچىلىق تەتقىقاتىنى ئېلىپ بېرىش ناھايىتى مۇھىم، چۈنكى بىز

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. مەدەلىخان، رەھمانقۇل: «تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
2. «جۇڭگو تاجىكلىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىلى ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە نەشرى.
3. «جۇڭگو تاجىك مەدەنىيىتى» (ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
4. رەھمانقۇل: «تاجىك خەلقىنىڭ ئۆرپ - ئادەت ۋە قائىدە - يوسۇنلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىلى 2 - سان.
5. ئاپتونوم تاجىكلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي ھېيت - ئايەملىرى توغرىسىدا، «تاجىكلارنىڭ قەبرىچىلىك مەدەنىيىتى»، «پىلىك ھېيت»، «مۇبارەكى شاۋگۇن باھار» ناملىق ماقالىلىرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرىنسا مۇھەممەتھاجى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ توققۇزىنچى تۈپلەم يىگىرمە تۆتىنچى بۆلىكى ھەققىدە

تۇرسۇن ئايۇپ*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «ئالتۇن يارۇق» نىڭ تېپىلىش جەريانى، ئۇنىڭ مەزمۇنى، تارقىلىش دائىرىسى ھەم مەزمۇنى تەتقىق قىلىنىش بىلەن بىرگە پايدىلىنىش مەقسىتىدە بىر باب تونۇشتۇرۇلدى.

摘要: 本文介绍《金光明经》的发现过程、内容、传播、及研究情况并介绍其中的一节供参考。

Abstract: This article relates the discovery of "Altun Yaruq" in old Uighur, its content and the disseminated region. It also introduces Part 24, volume 9 as a reference.

«ئالتۇن يارۇق» قەدىمدە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇددىستلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان زور ھەجىملىك بۇددا نومی. مەزمۇن جەھەتتىن ئۇ بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا uluo k̄l̄üŋü - چوڭ ھارۋا - دېيىلىدۇ) مەزھىپىگە ئائىت ئەسەر. «ئالتۇن يارۇق» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تولۇق ئاتىلىشى altun ŋng l̄ü yaruq yaltr̄k̄l̄o q̄opta k̄θtr̄üml̄x nom ili k̄latlo nom brik ئاتىلىق نوم پۈتۈك — بولۇپ، «ئالتۇن يارۇق» ئۇنىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشىدۇر.

«ئالتۇن يارۇق» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى نۇسخىسىنى روسىيە ئالىمى س. مالۇق 1910 - يىلى ئېلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسى جىۈچۈەن رايونىغا قاراشلىق (يۈگۈر سېرىق ئۇيغۇر) لار ئولتۇراقلاشقان ۋېنشۈيگۇ دېگەن جايدىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. بۇ نۇسخا ھازىر روسىيىدىكى سان - پېتىربورگ پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ قول يازمىلار بۆلۈمىدە ساقلانماقتا. «ئالتۇن يارۇق» نىڭ ھازىر سان - پېتىربورگتا ساقلانغان نۇسخىسى چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1687 - يىلى) ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىگە قاراشلىق دۇنخۇاڭ شەھىرىدە بىلگە ئالۋى شابى، راتناۋاچىر شابى، چاخشاپت ماڭگال توپىن، چاخشاپت ماڭگال ئىسداۋرى توپىن،

* تۇرسۇن ئايۇپ: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

سۇۋاستى تويىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن «ئالتۇن يارۇق» نىڭ تېخىمۇ كونا نۇسخىسىدىن كۆپەيتىپ كۆچۈرۈلگەن.

1913 — 1914 - يىللىرى روسىيە ئالىمى رادلوڧ بىلەن مالوف «ئالتۇن يارۇق» نىڭ سان - يېتىرىپورگتا ساقلانغان نۇسخىسىغا ئاساسەن، ئۇنى قوغۇشۇن مەتبەئەدە كۆپەيتىپ باستۇرغان.

«ئالتۇن يارۇق» تا بۇددا دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى، قانۇن - قائىدىلىرى، پەرھىز - تۈزۈملىرى بايان قىلىنغاندىن باشقا، يەنە قانۇن - قائىدىنى ھىمايە قىلىش، ئەل - يۇرتنى قوغداش، خەلقى ئالەمنى بالايى ئاپەت، ئاغرىق - سىلاق، خىيىمخەتەردىن قۇتۇلدۇرۇش، يوقسۇللارنى يۆلەش، يېتىم - يېسىرلەرگە خەير - خاھلىق قىلىش، باي بولۇپ روناق تېپىش يوللىرىنى كۆرسىتىش قاتارلىق مەزمۇنلارمۇ ھېكايە شەكلىدە ھەرىكەتچان ۋەقە، كۈنكەرت ئوبرازلار ئارقىلىق جانلىق بايان قىلىنغاچقا، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ مەيلى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن بولسۇن، مەيلى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار تەرىپىدىن بولسۇن، سۆيۈنۈپ ئوقۇلدىغان، قۇلاق سېلىپ ئاڭلايدىغان، سادىقلىق بىلەن چوققىنىدىغان مۇھىم بۇددا نومی بولۇپ قالغان. شۇڭا ئۇ بۇددىستلار تەرىپىدىن «ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادىشاھى» دەپ ئاتالغان. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن بۇ نوم قەدىمىلا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇيغۇر، خەنزۇ، زاڭزۇ، موڭغۇل، مانجۇ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئېلىمىز ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە گۈللەپ ياشناشتەك يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەمگەكچان، بىلىم سۆيەر ئەجدادلىرىمىز بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى يىغىش، توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش، نەشر قىلىش ساھەسىدىمۇ ناھايىتى زور ئۇتۇقلار قولغا كەلدى. بۇ ئۇتۇق - نەتىجىلەر قاتارىدا «ئالتۇن يارۇق» نىڭ مۇناسىۋەتلىك تۈپلەم - بۆلەكلىرىنىڭ تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلىنىشىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان ئەمگەكلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، «ئالتۇن يارۇق» نىڭ باشتىن بوي تولۇق رەتلىنىپ نەشر قىلىنمىغانلىقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە بىر بوشلۇق بولۇپ كەلگەندى. بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇپ، خەلقنىڭ يادكارلىقلىرىدىن خەلقنى بەھرىمەن قىلىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، 1987 - يىلى 2 - ئايدا شۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپا ئىشخانىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نى رەتلەپ تەتقىق قىلىش ۋە نەشرگە تەييارلاش ۋەزىپىسىنى بىزگە ھاۋالە قىلغانىدى. بىز بۇ شەرەپلىك ۋە مۇشكۈل ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئۈچۈن، شۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپا ئىشخانىسىنىڭ مەنئى جەھەتتىن قوللىشى، ماددىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشى، شۇنداقلا مۇناسىۋەتلىك كەسىپداشلارنىڭ قىزغىن ئىلھام بېرىشى ئارقىسىدا، بەش يىل جاپالىق ئەمگەك سەرپ قىلىپ، 1992 - يىلى 3 - ئايدا «ئالتۇن يارۇق» نى مۇقەددىمە، ترانسكرىپسىيە، تەرجىمە، ئىزاھ، ئومۇمىي سۆزلۈكتىن ئىبارەت بەش قىسىم بويىچە ئىشلەپ تاپشۇرغانىدۇق. لېكىن نەشر خىراجىتى تۈپەيلىدىن تا ھازىرغىچە نەشرىدىن چىقالماي قالدى.

«ئالتۇن يارۇق» قا دائىر ئومۇمىي مەلۇمات، يەنى ئەسەرنىڭ تېپىلىشى، مەزمۇنى، تىل - يېزىق ئالاھىدىلىكى، تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتى، ئىلمىي قىممىتى، ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات ئەھۋالى، ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تەرجىمە ئاپتورى سىڭقۇ سەلى ۋە ئۇنىڭ ھاياتى، ئەسەرنى ترانسكرىپسىيە ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغاندا ھۆرمەت قىلىنغان پىرىنسىپ قاتارلىق مەسىلىلەر بىز نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا تەپسىلىي ئىزاھلانغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە يەنە تەكرارلاپ ئولتۇرمىدۇق.

بۇ يەردە كەڭ كىتابخانلارغا تونۇشتۇرماقچى بولغىنىمىز «ئالتۇن يارۇق» نىڭ توققۇزىنچى تۈپلەم يىگىرمە تۆتىنچى بۆلۈكىدۇر. بۇ بۆلەكنىڭ باش تەرىپى كەمتۈك بولغاچقا، بۆلەكنىڭ ئۇيغۇرچە ماۋزۇسى بىزگە نامەلۇم. ئەسەرنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىدۇر بۆلەكنىڭ تېمىسى 金光明最胜王经 除病品第二十四

ئالتۇن ئوڭلۇك يورۇق يالتراقلىق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادشاھى ئاتلىق نوم پۈتۈكنىڭ ئاغرىق - سىلاقتىن قۇتقۇزماق ئاتلىق يىگىرمە تۆتىنچى بۆلۈكى — دەپ ئېلىنغان. بۇ بۆلەكتە دىۋاندىن ئاپ رابى ئاتلىق بىر ئىلىك خاننىڭ ئېلىدە ئاغرىق - سىلاق تارقىلىپ خەلقى ئالەمنىڭ بۇنىڭدىن ئازابلاخايدى. قى، ھەسرەت چەككەنلىكى، بۇ چاغدا بۇ ئەلدە ئۇداكاتاتى ئىسىملىك بىر ئاقساقال بولۇپ، ئۇ گەرچە داۋا - شىپاغا دائىر شاستىر (كىتاب، دەستۇر) لارنى پىششىق بىلىشىمۇ، داۋا - شىپاغا ئۇستا بولسىمۇ، لېكىن يېشىغا يېتىپ ھالسىراپ قالغانلىقى ئۈچۈن، يۇرتىمۇ يۇرت كېزىپ، ئۆيىمۇ ئۆي كېرىپ كېسەلگە داۋا - شىپا قىلىشقا كۈچ - مادارى يەتمەيدۇ. بۇ ئاقساقالنىڭ تۈرلۈك گۈزەل ئەخلاققا تولغان، نوم - شاستىرلارنى پۇختا بىلىدىغان، زېرەك، ئوچۇق - يورۇق، ئەل - يۇرت سۆيەر بىر ئوغلى بولغان. بۇ ئۇدانىشانتى ئاتلىق ئوغۇل ئەل - يۇرتنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئازاب - تارتقۇلۇقنى تۈگىتىپ، ئەلنى تىنچ - خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن، دادىسى تۈۋەنچىنى داۋا - شىپاغا دائىر شاستىرلارنى پىششىق ئۆگىتىپ، ئاندىن ئەل - يۇرت كېزىپ، ئاغرىق - سىناقلىرىنى داۋالاپ، ئەلنى تىنچ - ئاسايىش قىلغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ.

toqzunq bir otuz

585. 1) nom iyitlinip bəlgü noml qaltuqta

- 2) Өtrü, ol oç urta diwaindir-
- 3) aprabi atləy ilik qan yirtinü—
- 4) də bəlgürüp ,imərigmə qamaç qara
- 5) bodunuč kltl Өgi qangl oç lln qlz-
- 6) İn igitürqə kƏni nomqə
- 7) tƏrürqə oz baxlatl ol Өdün ol
- 8) ilik bəgning ilintə bir
- 9) udakatati atləy amanq ymə ot
- 10) əm xastrlarln Өtkürü uqmlx,səbiz
- 11) türlüg isig Өz yƏrüntəgin bilmək
- 12) uqmaq ərdəmig angslz kəd
- 13) bilmix ərti nəqə iglig kəmlig
- 14) aç rklöləy tikiglig angar yaqln
- 15) kəlsərlər,ularnl barqa igintin
- 16) aç rklntln ozəyurur Өngəttürür
- 17) ərti, ol amanqnlng yana qop
- 18) türlüg kƏrkkə mƏngizgə tükəl—
- 19) lig qamaç kixilərkə səwitmix
- 20) titig otqurax yruk yaxuq qamaç
- 21) xəstir bitiklərig pütürü bilmix
- 22) sən saqlx ədrəmingə barqaç a

586. 1) Өtmix-udakanixanti atləy oç ll

- 2) ərti, bir oç urta diwain dir-

- 3) aprabi atloq ilik bəgning il-
- 4) intə uluxlnta ig. kəgən bolup
- 5) bodunü qarasl qöduru əmgənti. anl
- 6) kərup, ol ilik bəg ərtinğü
- 7) busantl qaə rultl. Ətrü ol Ədün
- 8) udakanixanti atloq url bu qamaə
- 9) bodunnlğ qarantlğ əmgəkin toloq aqln
- 10) kərup, ularnl üzə uluə yarllqangu-
- 11) ql kəngül turə urup inqə tip saqlntl:
- 12) kim bu qamaə qara bodun munl
- 13) munqulayu ig aə rllq əmgək üzə
- 14) slqlmllx tangllmllxlar ol. inqip
- 15) yana məning atam bəg amanq alqu
- 16) ot əm xastirlarln otkürü uqup
- 17) səkiz türllğ isig Əz yƏrüntəgin
- 18) bilmək uqmaq ədrəmig
- 19) angsilz kəd uqmıx ərsər, ymə
- 20) inqip yaxqa slxqa təgmix
- 21) küqi küsüni kəyilmix küqsirəmıx
- 22) ərür. nəng inqip ballq ulux sayu
- 23) barlp əw əw sayu kəzə yorlp

toquzunq iki otuz

587. 1) ot əm qlloqall udaql ərməz, tük
- 2) tünən kixilərləng aə rllqqa
- 3) basltlp umuə suz lnacə slz yatur-
- 4) lar, anl n əmti mn atam bəg-
- 5) kə barlp ot əm xastrnlğ
- 6) Əsən krgəklig tğünin ig
- 7) aə rllq əmgənmək uzanmaqln ayltayln
- 8) Ətünəyin. anta kin ballq ulux sayu
- 9) kəzə yorlp tlnlə larlnğ iglərln
- 10) aə rllqlarln otayln əmləyin. uzun
- 11) Ədün ularnl inq mənğilig
- 12) bolo uluq lx tətüküg qllayln tip
- 13) munqulayu saqlnlp, Ətrü ol baya-
- 14) ə ut oə ll atasl udakatati
- 15) amanq tapa barlp yükünməktə

- 16) ulatı yniqkə tsi tərülər üz-
  - 17) ə aqır ayacı qılıp birtin ylnqax
  - 18) turup,θtrü xlok taqxut-
  - 19) İn inqə tip θtünti:
  - 20) ay,yrllıqanquql kəngüllüg atam
  - 21) qanglm uluq bəgə,irinq-
  - 22) kəmək kəngül θritsün,kθsux-
  - 23) üm təginür məniq tlnləy larləy
588. 1) əmləgülik,θtünürmn ayltu
- 2) ot əm xastrlar yθrugin,nə
  - 3) tlltaqln bu ət'əz kəyilip küqsirəp
  - 4) artayur,mahabutlar quwraqı nəgüluq
  - 5) axllur θstəlür,qayu θd qolular-
  - 6) nlnq iqintə kəsinlərninq sapınta
  - 7) qayu qayu ig aqır lıq nətəg yanglləy tərqi-
  - 8) yür,nətəg yanglləy axasar ax
  - 9) suwsuzlar tatləy İn bətur,θtrü tlnləy lar inq
  - 10) mənqilig boləy all uyur,yana qlləy all
  - 11) bu oq tlltaqln ət'əztə blxurdaqləy,ax
  - 12) ootln θqürməkli isməkli yalanguk
  - 13) ət'əzintə tərümix tθrt uluq iglər-
  - 14) in. yiilig sarləy ləy lisipig yumqln
  - 15) təbrəmix sanıpatləy əmləgəli kəəsərsər,
  - 16) ədgü kəngüllüq kixilər nətəglədi əm-
  - 17) ləgü ol muntaqə yanglləy ig toqə aqır. qayu
  - 18) θdün təbrəyür yiil tθzllg ig
  - 19) ət,θztə,qayu θdün buləy ayur sarləy
  - 20) tθzlüq ig aqır lıq,qayu θdün tərqiyyür
  - 21) lisip tθzlüq tumluq ig,qayu θd-
  - 22) də tururlar sanıpat atləy qatləy lləy
  - 23) ig tip tidi. ol θdün ol amanq kntü
- toquzunq uq otuz**
589. 1) oqlınlıq bu muntaqə θtügin əxitip,
- 2) θtrü θzi ymə xlok taqxutln
  - 3) oqlılnqa inqə tip kiginq birti:
  - 4) nm əmti inqip taylnlp səki arz-
  - 5) llar bilikingə ig aqır lıqln əmləgü
  - 6) xastrtaql yθruggə iyin
  - 7) kəzikqə adrltləy θtrü kθrkıtü səz-

- 8) ləyin, ədgüti əxitip kəngül kərip tınloq -
  - 9) larloq ozəq urəq ll, üq aylar ərür yaz-
  - 10) kıl ət tip, üq aylar titir yay
  - 11) ətələr tip, üq aylar atanur
  - 12) küz ətələr tip, üq aylar bolur
  - 13) kılxkıl ətələr tip, munqulayu yangın
  - 14) tutmaqın bir yil sanı iqintə üqər
  - 15) üqər aylarləq adlrmaq üzə ət
  - 16) bolur. ikirər ikirər aylarləq birk-
  - 17) kərtmək üzə kəsin tltir. ətür
  - 18) pütər bir yllta altı kəsinlər
  - 19) saqlxl, ram ayll ikinti ay kua-
  - 20) lləq. qəqəklig ət ərür. üqünq ayll
  - 21) tətünq ay isig ətünqg ülüxi
  - 22) ol, bixinq ayll altıq ay yaəq mur-
  - 23) luəq ət atanur, yiting ayll
590. 1) səkizing ay ülüxi ərür küz ət-
- 2) nüng. toqzusunq ayll onunq ay
  - 3) tumluəq ət tip titmix ol. kinki
  - 4) iki aylar qawlxlp qarlləq buzluəq
  - 5) ət bolur. muni munqulay adlrtaq
  - 6) kəsinlərninq adlrtaq birmix
  - 7) krgək otların saxurmatın kəzikin.
  - 8) bu ətələrninq iqintə yarəq lnqa yonlnqa
  - 9) itip tüzüp uz qatlp əxləq iqqüg
  - 10) suwsusuəq kigürmix krgək qarlna
  - 11) singürü blxuru ətinqə. ətür kamaəq ig.
  - 12) toəq a təprəyü tərqiüy umazlar. kəsin-
  - 13) lərninq saplna təgxilməktin.
  - 14) ət qolu tət uluəqlar idixip
  - 15) təgxilürlər ət iyin. bu ətələr-
  - 16) tə otaql yiməməsər ot əmig
  - 17) otqurak siziksiz təbrəyür əqlk
  - 18) tikig ig toəq a. adra bilsər
  - 19) otaql tət ətələrninq adlr-
  - 20) tln ymə ək bilsər anqulayu altı
  - 21) kəsinlərninq ülüxin uqsar, birk
  - 22) bəlgülük yiti oəq uxuəq ət'əzdə
  - 23) saxurmatın ixlətür. oəq ux ərsər

- toqzusunq ayll
- 1) səkizing ay ülüxi ərür küz ət-
  - 2) nüng. toqzusunq ayll onunq ay
  - 3) tumluəq ət tip titmix ol. kinki
  - 4) iki aylar qawlxlp qarlləq buzluəq
  - 5) ət bolur. muni munqulay adlrtaq
  - 6) kəsinlərninq adlrtaq birmix
  - 7) krgək otların saxurmatın kəzikin.
  - 8) bu ətələrninq iqintə yarəq lnqa yonlnqa
  - 9) itip tüzüp uz qatlp əxləq iqqüg
  - 10) suwsusuəq kigürmix krgək qarlna
  - 11) singürü blxuru ətinqə. ətür kamaəq ig.
  - 12) toəq a təprəyü tərqiüy umazlar. kəsin-
  - 13) lərninq saplna təgxilməktin.
  - 14) ət qolu tət uluəqlar idixip
  - 15) təgxilürlər ət iyin. bu ətələr-
  - 16) tə otaql yiməməsər ot əmig
  - 17) otqurak siziksiz təbrəyür əqlk
  - 18) tikig ig toəq a. adra bilsər
  - 19) otaql tət ətələrninq adlr-
  - 20) tln ymə ək bilsər anqulayu altı
  - 21) kəsinlərninq ülüxin uqsar, birk
  - 22) bəlgülük yiti oəq uxuəq ət'əzdə
  - 23) saxurmatın ixlətür. oəq ux ərsər

to'kuzunq t'ort otuz

591. 1) et'ozda et qan tatloq uq arur,
  - 2) yinli s'ngukli bix bolur, yilikli
  - 3) ulukll bolur yiti. kirsar biruk
  - 4) ig aq rlik bu tldloq birtaqi oq ux-
  - 5) larta bilmix krgak otaql am-
  - 6) lagali bularnl t'ort turlugin
  - 7) adrlilmix ig aq rlik tip titirlar.
  - 8) inqa kltl yiil sarloq lisip t'ozlug
  - 9) (aq) rlik ig sanlpat atloq, birgeru
  - 10) katloq lloq ig birle bolur t'ort. bilmix
  - 11) krgak bularnlng t'orqugu t'abrugu o-
  - 12) larin. yazkl otlar iqintu yiil
  - 13) t'ozlug ig t'orqiur, kuz bu o-
  - 14) da kuqarur isig t'ozlug sarloq
  - 15) (ig), klx otlarda buloq anur sanlpat
  - 16) atloq katloq lloq ig. yaykl otda
  - 17) axanoq u ol irik k'oyurugli isig ax-
  - 18) loq yay ylsulnar xor aqloq isig
  - 19) yaoq lloq ax iqgu. kuzki odu
  - 20) axanoq u ol soq loq yaoq lloq suqug ax,
  - 21) klx yisunlar qlwsakun irik suqig
  - 22) yaoq lloq ax. inqip munta munqulayu
  - 23) t'ort otlarda aymlxqa ot-
592. 1) ta kllsar ulatl axloq iqgu
  - 2) (adlsar) axloq tatklm t'agxurmadin
  - 3) bln t'oruqa yidursar, anta taql
  - 4) boltukmaz ig t'orqiguluk tlltaqlar.
  - 5) ax yimixta kin inqip t'abrayer
  - 6) lisip t'ozlug ig aq rlik, ax
  - 7) singar erk'en t'abrayer sarloq t'ozlug
  - 8) isig ig, ax singmixta kin
  - 9) t'abr'nur yiil tlltaqlloq ig tooq a.
  - 10) odlm b'lgusin bilmix krgak iglar
  - 11) qaqa bilu tukatsar bu iglarning
  - 12) t'ozlerin, igga yaraxl yonlqa
  - 13) kllmlix krgak ot amig kltl
  - 14) igning b'lgusin adrlitloq adlr(a)
  - 15) adrlitlap anta kin amlagu ol t'ozin

- 16) tuta baxlaqIn. yiil igliggə iqürgü
  - 17) ol qayInturmIx yaq larloq ,sarloq iglig-
  - 18) gə iqürgü ol səkitkölüg ət-
  - 19) lərig,lisip tölzlug igliggə
  - 20) qoxItku əmlər yaraxur,sanİpat töz-
  - 21) lüg igliggə bu üq əmlər bərqə
  - 22) yaraxur,bir bolmIx arasInta yiil
  - 23) sarloq lisip üqərgü ötrü anİng
- tokuzunq bix otuz**
- 593. 1) atİ ərür sanİpat ig tip. oq rayu
  - 2) bilsər ymə igləring tərqiğölük
  - 3) ödlərin,kərmix krgək ularnİng
  - 4) nətəg tölzlug ərtükIn. munqulayu adİ-
  - 5) rttloq bilmixtə kin otaql ol oq
  - 6) ödləring yonİnqa otIn
  - 7) birip əmləsun,axİn iqgün ot əm-
  - 8) in saxurmatIn ödinqə. munung atİ
  - 9) kəkölür kəd otaql tip,səkiz
  - 10) türlüg ədrəmig bilmix krgək otaql
  - 11) qamaoq ot əm usanmaql üzə birgərü
  - 12) tutulmIx bilikig bularnİ. birük ot
  - 13) kərməsər yruq yaxuq topulu,ötrü
  - 14) uyur əmləgəli igin kəmlərin tInloq-
  - 15) larnİng,ular yana bu titir:yingnə
  - 16) İtmaq,bax yarmaq,ət'özİg əmləmək
  - 17) aq uqmIxlarIn əmləmək,oq lan
  - 18) anqulayu oq qarllarloq yigit
  - 19) qİlmaq,uluoq uoq kiqigig östəmək
  - 20) öngrə kərgü ol ularnİng bodIn sInIn
  - 21) qrtIxIn sawIn səzIn ulatİ töz-
  - 22) in ərikin ymə anqulayu oq antada
  - 23) kin ayItku ol tuxəmix tül bəlgüsIn.
- 594. 1) bilgəli bolur adİrtloq ,yiil arloq lisip
  - 2) adİrtIn,baxInta saq az ərip toruoq
  - 3) ərsər ət'özi,kəngülü biliki qİllk-
  - 4) İ ti ornaqlloq ərməsər,öküx saw
  - 5) səzlədəqi ərip,tülIntə uqar tux-

(1) 593. 1) atİ ərür sanİpat ig tip. oq rayu
 2) bilsər ymə igləring tərqiğölük
 3) ödlərin,kərmix krgək ularnİng
 4) nətəg tölzlug ərtükIn. munqulayu adİ-
 5) rttloq bilmixtə kin otaql ol oq
 6) ödləring yonİnqa otIn
 7) birip əmləsun,axİn iqgün ot əm-
 8) in saxurmatIn ödinqə. munung atİ
 9) kəkölür kəd otaql tip,səkiz
 10) türlüg ədrəmig bilmix krgək otaql
 11) qamaoq ot əm usanmaql üzə birgərü
 12) tutulmIx bilikig bularnİ. birük ot
 13) kərməsər yruq yaxuq topulu,ötrü
 14) uyur əmləgəli igin kəmlərin tInloq-
 15) larnİng,ular yana bu titir:yingnə
 16) İtmaq,bax yarmaq,ət'özİg əmləmək
 17) aq uqmIxlarIn əmləmək,oq lan
 18) anqulayu oq qarllarloq yigit
 19) qİlmaq,uluoq uoq kiqigig östəmək
 20) öngrə kərgü ol ularnİng bodIn sInIn
 21) qrtIxIn sawIn səzIn ulatİ töz-
 22) in ərikin ymə anqulayu oq antada
 23) kin ayItku ol tuxəmix tül bəlgüsIn.

(2) 594. 1) bilgəli bolur adİrtloq ,yiil arloq lisip
 2) adİrtIn,baxInta saq az ərip toruoq
 3) ərsər ət'özi,kəngülü biliki qİllk-
 4) İ ti ornaqlloq ərməsər,öküx saw
 5) səzlədəqi ərip,tülIntə uqar tux-

(1) 593. 1) bilgəli bolur adİrtloq ,yiil arloq lisip
 2) adİrtIn,baxInta saq az ərip toruoq
 3) ərsər ət'özi,kəngülü biliki qİllk-
 4) İ ti ornaqlloq ərməsər,öküx saw
 5) səzlədəqi ərip,tülIntə uqar tux-

- 6) əsər, muntaç, oçuxluç, kixi-
- 7) lərig yuil tölzög tip bilsünlər.
- 8) kixig yigit yaxlnta saql baxl
- 9) yörüngərsər, öküx tərıtıtip öwkəqi
- 10) ərsər, artıç raç yruç yaxuç titkərip
- 11) tülıntə yana oot kərsər, bilmix
- 12) krgək ol kixig sarıç, tölzög ərür
- 13) tip, kəngüli biliki ornaklıç, ət'özi
- 14) tüzdam itiglig ərip yinqürü adıra
- 15) bilteqi ərip, yaç slxtaqı ərsər baxln-
- 16) ta, tülıntə kərsər açar suw
- 17) yörüng önglög ədlərig, ötrü bilgü
- 18) ol ol kixig lisip tölzög ərür tip,
- 19) sanıpat tölzög kixining barqa bolur
- 20) birgərü azu ymə bolur ikəgü, azu
- 21) bolur uq, barqa qayusl ərsər, biri-
- 22) si artuç küqlög bolmaçtln bilmix
- 23) kərgk ol kixig antaç, tölzög ərür tip.

toquzunq altı otuz

595. 1) qaçan bilsər munqulayu öz tölzərin
- 2) adrlılç iggə yəraxl təzinçə
- 3) birmix krgək ot əmig. slnamlx
- 4) təg bilsərlər ölməgüsin bəlgülög
- 5) timin ök anlıg atı bolur tırgür-
- 6) təqi ərür tip. kimning birük
- 7) qaçlqlarlı tətrü yangluç atqansar,
- 8) yig otaql baçxl üzə yinig
- 9) kəngül turqursar, ədgü ögligə
- 10) yanturu öwkələnsər, qaçılsar bilmix
- 11) krgək munl üzə ölüm bəlgüsi
- 12) ərür tip. sol kəzining yörüng
- 13) qaraklı öngl kırlıxl təgxılsər,
- 14) tili açılzı ymə qarayıp burunl
- 15) üwixip kəkitsər, kulçaklı tilgən-
- 16) i itigi öngi bolsar, öngrekidə
- 17) altln irini box bolup qodl sallnsar
- 18) ymə ölü. bir yalanguz arlı-
- 19) da altı tatlı tükəl ol, alqu
- 20) iglərig öngəttürtəqi iggü ot-

...yürüpi əppilgi ilig, nıçılaxad erur (21)
 ...yığı yələsə yələsə yələsə xırtırtırtı lo (22)
 ...ne güllünlüde lo yığılı çy (23)
 ...yığılı yığılı. qıal, gıvı (24)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (25)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (26)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (27)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (28)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (29)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (30)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (31)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (32)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (33)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (34)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (35)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (36)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (37)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (38)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (39)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (40)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (41)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (42)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (43)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (44)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (45)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (46)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (47)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (48)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (49)
 ...yığılı yığılı yığılı yığılı yığılı (50)

- 21) larni ng iliki ol. uq tuxlar
- 22) ulatl uq kuyuruklilar yma birgeru
- 23) qamaoq otlarta uquz buloq uluk titir-
596. 1) lar. ingak yaol I sut birle mirli
- 2) panltil ikagu bolar oq rayu ami
- 3) arur qamaoq igge bir yangiloq bular-
- 4) ta adln naga arsar, iqugu otlar quwraq-
- 5) I igig ktrup oz tazinga yaraxl.
- 6) turqurmlx krgak axnuqa yarllkan-
- 7) quql kngulug, tilamagu ol khsamagu
- 8) ol ad tawarlloq bulunloq szlayu
- 9) tukettim mn sanga ot em xastr-
- 10) nng krgekin tngttrup igliglarning
- 11) ulgusuz buyan aloq uluk tip tidi.
- 12) thrü tngri tngri burkan budl
- 13) shgut tngri tngri inqo tip yrllkadl.
- 14) tuzun tngri qlzlya. ol thdn
- 15) ol bayaoq ut oq ll udakanixanti
- 16) url kntu ataslnln bu muntaoq yangiloq
- 17) sekiz turlug isig. oz ytruntagin
- 18) bilmak bilge bilikning tazin
- 19) tupin tort thdlarning alti
- 20) kasinlarning adlrtn thdurtln
- 21) qlloq uluk emlarning yigulug iqugulug
- 22) tatllklarning thd iyin ixlatku-
- 23) luk thrusin axitip adguti

toquzunq yiti otuz

597. 1) kngul kerti, qlnkaru bilti. tana kntu
- 2) thzunung yma munta bilge bilik
- 3) uza igliglorig emlep tngttrugali
- 4) uoq ulukln tanglanlp, thrü ballq
- 5) ulux sayu barlp tuk tumen igliglar-
- 6) ka tegip adgu yaol loq yumxak
- 7) sawln thdlap engilap, mn arsar
- 8) otaqlmn, mn arsar otaqlmn,
- 9) otuoq emig yma ked thkuru bilir
- 10) mn, uqar mn tngttrugali
- 11) tip tidi. anta thrü ol qamaoq
- 12) igliglar bu sawloq axitip artingu

- 13) Өgirtilər səwintilər. ol Өgrünq
  - 14) səwinqləri tıltaqınta igləri
  - 15) əmgəkləri ymə tarlıqıp kitip bınqlı
  - 16) tæg küqlüg küsünlög boltllar
  - 17) ularta qayu igləri ao rıqlırlı
  - 18) ao İr alp əmləgülük igliglər
  - 19) ərtilər ərsər, yumqlı ol bayao ut
  - 20) oo İl tapa barlıp kntü kntü iglərin
  - 21) ao rıqların əmləgəli Өgəttürgəli
  - 22) Өtüntilər. Өtrü ol bayao ut
  - 23) o İl url ymə ularnıng iglərin
- 598 1) kə yaraxl Өngi Өngi türlüg
- 2) ot əm birip barqanl bir yangll
- 3) inq kıtlı. yüz ming tümən
- 4) kolti tınl lar iglig əmgəkin—
- 5) tin ozıllar kıtruktllar.

توققۇزىنچى (تۈپلەم) ☆ ① يىگىرمە بىرىنچى (ياپراق) ئا

- 585. 1) نومی ① يۈتۈپ، نوم بەلگە — نشانى قالغاندىن
- 2) كېيىنكى شۇ چاغدا دىۋائىندىرا.
- 3) پىرابى ② ئاتلىق ئىلىك خان يەر يۈزىدە
- 4) بەيدا بولۇپ، ئۆز ئەتراپىغا ئويۇشقان بارلىق يۇقرا
- 5) ۋە خەلقلەرنى خۇددى ئانىسى، دادىسى، ئوغلى، قىزد.
- 6) نى بېقىپ تەربىيىلىگەندەك توغرا نوم ۋە
- 7) قانۇن - قائىدە بويىچە ئۆزى باشلاپ ماڭدى. بۇ چاغدا
- 8) بۇ ئىلىك بەگنىڭ ئېلىدە بىر
- 9) ئۇداكاتاتى ③ ئاتلىق ئاقساقال بولۇپ، ئۇ داۋا.
- 10) شىپاغا (دائىر) شاستىرلارنى ④ پىششىق بىلەتتى،
- 11) سەككىز تۈرلۈك ئىسسىق ئۆزىنىڭ ⑤ داۋا - شىپاسىنى بىلمەك
- 12) ئۇقماق ئەردەم - پەزىلەتلىرىنى ⑥ تولۇق پۇختا
- 13) بىلەتتى. ھەرقانداق ئاغرىق - سىلاققا گىرىپتار
- 14) بولغانلار ئۇنىڭ يېنىغا بارسا، ئۇ
- 15) ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئاغرىقتىن قۇتقۇزۇپ،
- 16) كېسىلىنى ساقايتاتتى.
- 17) ئۇ ئاقساقالنىڭ يەنە كۆپ خىل
- 18) گۈزەللىككە، ھۆسۈنگە تۈگەللىك،
- 19) بارلىق كىشىلەرنى سۆيۈندۈرىدىغان،
- 20) ئەقىللىق، زېرەك، ئوچۇق - يورۇق، بارلىق

① تەرجىمىدە يالاڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سۆزلەر تېكىست تەرجىمىسىنى توغرا ۋە راۋان ئىپادىلەش ئۈچۈن قوشۇلغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ.

- 21) شاستىر - پۈتۈكلەرنى تولۇق بىلىدىغان
- 22) تۈرلۈك ئەردەم - پەزىلەتلەرنىڭ ھەممىسىگە

ب

- 586. 1) توشقان ئۇداكانىشانتى ⑦ ئاتلىق بىر
- 2) ئوغلى بار ئىدى. بىر چاغدا ئۇ دىۋاندىن ئايرىلىپ
- 3) ئاتلىق ئىلىك بەگنىڭ ئەل -
- 4) يۇرتىدا ئاغرىق - سىلاق تارقىلىپ
- 5) خەلقى ئالەمنىڭ ھەممىسى بۇنىڭدىن ئازابلاندى. بۇنى
- 6) كۆرۈپ، ئۇ ئىلىك بەگ ئىنتايىن
- 7) ھەسرەتلەندى، ئازابلاندى. ئاندىن كېيىن بۇ چاغدا
- 8) ئۇداكانىشانتى ئاتلىق ئوغۇل بۇ بارلىق
- 9) خەلقنىڭ، پۇقرانىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى
- 10) كۆرۈپ، ئۇلارغا ئۇلۇغ مېھرىبانلىق قىلغۇچى
- 11) كۆڭۈل تۇرغۇزۇپ، مۇنداق دەپ ئويلىدى:
- 12) نېمە ئۈچۈن بارلىق پۇقرا - خەلق ئاغرىق -
- 13) سىلاق ئازابىدىن مۇنداق
- 14) قىيىنلىدۇ، سىقىلىدۇ؟ شۇنداق قىلىپ
- 15) مېنىڭ ئاتام - بەگ ئاقساقال گەرچە
- 16) داۋا - شىپاغا (داكتر) بارلىق شاستىرلارنى
- 17) پىششىق بىلىسمۇ، سەككىز تۈرلۈك ئىستىق ئۆزىنىڭ
- 18) داۋا - شىپاسىنى بىلمەك، ئۇقماق ئەردەم - پەزىلەتلىرىنى
- 19) تولۇق، ئوبدان ئۇقسىمۇ، لېكىن
- 20) شۇنداق قىلىپ يېشىغا يېتىپ قېرىپ، كۈچ -
- 21) مادارى ئاجىزلىشىپ، قۇۋۋەتتىن كەتكەنلىكى
- 22) ئۈچۈن ئەل - يۇرتلارنى كېزىپ
- 23) ئۆيۈم ئۆي كىرىپ
- توققۇزىنچى (تۈپلەم) يىگىرمە ئىككىنچى (ياپراق) ئاسارى
- 587. 1) داۋا - شىپا قىلغىلى مۇۋەپپەقىيەت بولالمايۋاتىدۇ.
- 2) بۇنىڭ بىلەن تۈمەنلىگەن ⑧ كىشىلەرنى ئاغرىق - سىلاق
- 3) بېسىپ، ئۇلار يار - يۆلەكسىز، ئۈمىد - ئىشەنچسىز
- 4) ياتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئەمدى ئاتام بەگ -
- 5) نىڭ يېنىغا بېرىپ، داۋا - شىپاغا (داكتر) شاستىرنىڭ
- 6) سىرىنى، كېرەكلىك تۈگۈنلىرىنى، ئاغرىق -
- 7) سىلاق ئازابلىرىنىڭ ئۇزاققىچە سوزۇلۇشىنىڭ (سەۋەبىنى)
- 8) سوراي، ئۆتۈنەي، ئاندىن كېيىن ئەل - يۇرتلارنى
- 9) كېزىپ يۈرۈپ، تىنىقلىقلارنىڭ ئاغرىق -
- 10) سىلاقلارنى داۋالاي، ئەمەي. ئۇلار
- 11) ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە تىنىچ - خاتىرجەم،
- 12) شاد - خورام بولىدىغان ئىش - ۋەجىلەرنى قىلماي دەپ

- 13) مۇشۇنداق ئويلاپ، ئاندىن ئۇ بايا-بىياندا ئىشلىتىشنى بىلىش (15)
- 14) غۇت ئوغلى ئاتىسى ئۇداكاتتىسىمەن ئىشلىتىشنى بىلىش (15)
- 15) ئاقساقالنىڭ يېنىغا بېرىپ يۈكۈندى ۋە (15)
- 16) سىلىق - سىپايلىق بىلەن باش ئۇرۇپ ⑨ (15)
- 17) ئالىي ھۈرمەت - ئېھتىرام بىلدۈرۈپ، (15)
- 18) ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ شلوك - تاقشۇت ⑩ (15)
- 19) تەرىزىدە مۇنداق دەپ ئۆتۈندى: (15)
- 20) ھەي، مېھرىبان كۆڭۈللۈك ئاتام — (15)
- 21) ئۇلۇغ ئىلىك بەگ، باشقىلارغا ئىچكىزنى (15)
- 22) ئاغرىتىدىغان كۆڭۈل تۇرغۇزۇڭ، مەندە (15)
- 23) تىنىقلىقنى داۋالاي دەيدىغان بىر (15)

ب

588. 1) ئارزۇ - ئارمان بار، مەن ئۆتۈنمەنكى، سىز ماڭا (15)
  - 2) داۋا - شىپاغا (دائىر) شاستىرنىڭ مەنە مېغىزىنى ئېيتىپ (15)
  - 3) بېرىڭ، نېمە ئۈچۈن بۇ ئەتتۇز ⑪ ئاجىزلاپ كۈچسىرەپ (15)
  - 4) زەئىپلىشىدۇ؟ ماخابۇتلار ⑫ تويى نېمە ئۈچۈن (15)
  - 5) كۆپىيدۇ، ئاشىدۇ؟ قايسى ۋاقىت - مەزگىللەر - (15)
  - 6) دە، قايسى پەسىل، كەسنىلەردە ⑬ (15)
  - 7) قانداق ئاغرىق - سىلاقلار قانداق ھالدا كۆپىيدۇ؟ (15)
  - 8) قانداق تاماقلانسا، يېمەك - ئىچ - (15)
  - 9) مەكنىڭ تەم - قۇۋۋىتى بولىدۇ؟ بۇنىڭ بىلەن تىنىقلىق (15)
  - 10) تىنچ - خاتىرجەم، شاد - خوراملىققا ئېرىشىدۇ؟ يەنە (15)
  - 11) قانداق سەۋەب - ۋەجە قىلغاندا ئەتتۇزنى قۇۋۋەتلەندۈرگىلى، (15)
  - 12) ئىنسانلار ئەتتۇزىدە بولىدىغان (15)
  - 13) تۆت چوڭ كېسەلنىڭ ⑭ ئوتىنى ئۆچۈرگىلى، ئېشىنى چىقارغىلى (15)
  - 14) بولىدۇ؟ ئەگەر يەللىك، سېرىقلىق، لىسىپ ⑮ ۋە ھەممىسى (15)
  - 15) بىرلىكتە قوزغىلىدىغان سانىيات ⑯ (خاراكتېرلىك) كېسەلنى داۋا - (15)
  - 16) لاشنى ئارزۇ قىلسا، ياخشى نىيەتلىك كىشىلەر ئۇلارنى (15)
  - 17) قانداق داۋالاشى كېرەك؟ مۇنداق كېسەللەر قايسى (15)
  - 18) ۋاقىتتا قوزغىلىدۇ، يەل خاراكتېرلىك كېسەللەر (15)
  - 19) ئەتتۇز دە قايسى ۋاقىتتا قوزغىلىدۇ، سېرىق (15)
  - 20) خاراكتېرلىك قايسى مەزگىلدە كۈچىنىدۇ، (15)
  - 21) لىسىپ خاراكتېرلىك سوغۇقتىن بولىدىغان كېسەللەر (15)
  - 22) قايسى سېزۇندا قوزغىلىدۇ، سانىيات خاراكتېرلىك ئارىلاشما (15)
  - 23) كېسەللەر قايسى مەزگىلدە قوزغىلىدۇ؟ دېدى. بۇ چاغدا ئۇ (15)
- توققۇزىنچى (تۈپلەم) يىگىرمە ئۈچىنچى (ياپراق) ئا
589. 1) ئاقساقال ئۆز ئوغلىنىڭ بۇ ئۆتۈنۈشلىرىنى ئاڭلاپ، (15)
  - 2) ئاندىن ئۆزىمۇ شلوك - تاقشۇت تەرىزىدە (15)
  - 3) ئوغلىغا مۇنداق دەپ جاۋاب بەردى: (15)

- 4) مەن ئەمدى ئۇنى ئىلگىرىكى ئەۋلىيالارنىڭ بىلىملىرىگە ئىشىنىشقا باشلىدىم (101)
  - 5) ئاساسەن، ئاغرىق - سىلاقلارنى داۋالاشقا (دائىر) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (102)
  - 6) شاستىرلاردىكى ئىزاھلارغا تايىنىپ، ئىشلىتىشقا باشلىدىم (103)
  - 7) رەت - رەت بويىچە ئىدىتىلىق قىلىپ كۆرسىتىپ، ئىشلىتىشقا باشلىدىم (104)
  - 8) سۆزلەي، كۆڭۈل قويۇپ ياخشى ئاڭلاپ تىنلىق قىلىشقا باشلىدىم (105)
  - 9) لارنى قۇتقازغىن، ئۈچ ئاي ئەتىياز پەسلى (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (106)
  - 10) دەپ ئاتىلىدۇ، ئۈچ ئاي ياز پەسلى (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (107)
  - 11) دېيىلىدۇ، ئۈچ ئاي كۈز (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (108)
  - 12) پەسلىنى ھاسىل قىلىدۇ، ئۈچ ئاي (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (109)
  - 13) قىش پەسلى ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇنداق قىلىپ، ئىشلىتىشقا باشلىدىم (110)
  - 14) يوسۇندا بىر يىلدىكى ھەر ئۈچ ئايدىن بېشى (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (111)
  - 15) بىر پەسلى ھاسىل بولىدۇ. ئىشلىتىشقا باشلىدىم (112)
  - 16) ھەر ئىككى ئاينى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق، ئىشلىتىشقا باشلىدىم (113)
  - 17) ئايرىلغىنى كەسكىن دېيىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىشلىتىشقا باشلىدىم (114)
  - 18) بىر يىل ئالتە كەسكىندە توشىدۇ. ئىشلىتىشقا باشلىدىم (115)
  - 19) بىرىنچى ئاي (17) بىلەن ئىككىنچى ئاي كۈل. ئىشلىتىشقا باشلىدىم (116)
  - 20) چېچەكلىك سېزىندۇر. ئۈچىنچى ئاي بىلەن ئىشلىتىشقا باشلىدىم (117)
  - 21) تۆتىنچى ئاي ئىسسىق مەزگىل بولىدۇ. ئىشلىتىشقا باشلىدىم (118)
  - 22) بەشىنچى ئاي بىلەن ئالتىنچى ئاي يامغۇرلۇق. ئىشلىتىشقا باشلىدىم (119)
  - 23) مەزگىل دەپ ئاتىلىدۇ. يەتتىنچى ئاي بىلەن، ئىشلىتىشقا باشلىدىم (120)
- ب
1. 590) سەككىزىنچى ئاي كۈز مەزگىلىگە تەۋەدۇر. ئىشلىتىشقا باشلىدىم (121)
  - 2) توققۇزىنچى ئاي بىلەن ئونىنچى ئاي (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (122)
  - 3) سوغۇق مەزگىل دېيىلىدۇ. كېيىنكى (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (123)
  - 4) ئىككى ئاي قوشۇلۇپ قارلىق، مۇزلۇق (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (124)
  - 5) مەزگىلنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇلارنى مۇشۇنداق پەرقلەندۈرۈپ، ئىشلىتىشقا باشلىدىم (125)
  - 6) كەسكىنلەرنىڭ پەرقى بويىچە دورىلارنى ئىشلىتىشقا باشلىدىم (126)
  - 7) كېچىكتۈرمەي ئۆز ۋاقتى - پەيتىدە بېرىش (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (127)
  - 8) كېرەك. بۇ مەزگىللەردە پەسلىلەرگە ماسلاشتۇرۇپ، ئىشلىتىشقا باشلىدىم (128)
  - 9) ئاش - تاماق ۋە ئىچىملىكلەرنى ئوبدان تەڭشەپ، ئىشلىتىشقا باشلىدىم (129)
  - 10) قورساققا ئۆتۈشلۈك ۋە سىڭىشلىق قىلىپ ۋاقتى - شارائىتى ئىشلىتىشقا باشلىدىم (130)
  - 11) بويىچە تاماقلىنىش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا، ئاندىن سىڭىشلىق ئىشلىتىشقا باشلىدىم (131)
  - 12) بارلىق ئاغرىق - سىلاقلار قوزغالمايدۇ، كۈچەيمەيدۇ. كەسكىنلىك ئىشلىتىشقا باشلىدىم (132)
  - 13) لەرنىڭ رەت - نۆۋىتى بويىچە، ۋاقتى - مەزگىلىنىڭ (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (133)
  - 14) ئۆزگىرىشىگە قاراپ تۆت چوڭ بىر-بىرلەپ ئىشلىتىشقا باشلىدىم (134)
  - 15) قوزغىلىدۇ، ۋاقتىغا قاراپ ئۆزگىرىدۇ. بۇ چاغلاردا (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (135)
  - 16) تىۋىپ داۋا - شىپالىق دورىلارنى يىڭىزۇپ بەرمىسە، (18) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (136)
  - 17) شۈبھىسىزكى، چوقۇم ئاغرىق - سىلاق، تومۇ - يۇشاقلا، ئىشلىتىشقا باشلىدىم (137)
  - 18) قوزغىلىدۇ. ئەگەر تىۋىپ تۆت پەسلىنىڭ (پەسلى) ئىشلىتىشقا باشلىدىم (138)

- 19) ئالاھىدىلىكلىرىنى پەرقلەندۈرۈپ بېلىسە، شۇنداقلا بىر قانچە رايوندا ئۆسۈش ۋە
  - 20) داقلا ئالتە كەسىمنىڭ خاسىيەتلىرىنى ئاڭلاپ، رايونلارنىڭ خاسىيەتلىرىنى بىلىش
  - 21) ئالاھىدىلىكىنى بىلىسە، ئۇقسا، بىر قانچە رايونلارنىڭ خاسىيەتلىرىنى بىلىش
  - 22) ئەتتۇزدىكى يەتتە ئەزا - ئورۇننى 19) سىلىق قوزغىلىدىغان كېسەلنىڭ خاسىيەتلىرىنى بىلىش
  - 23) توختاۋسىز ئىشقا سالغىلى بولىدۇ. ئەزا - ئورۇن دېگەن مۇنۇلارنى بىلىش
- توققۇزىنچى (تۈپلەم) يىگىرمە تۆتىنچى (ياپراق) ئا
- 591 1) ئەتتۇزدىكى ئەت، قان، تەم سەزگۈ ئەزا 20) بۇ ئۇچىگە بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 2) تېرە بىلەن سۆڭەكنى قوشسا بەش بولىدۇ، بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 3) يىلىك بىلەن ئۇۋۇلۇقنى قوشقاندا يەتتە بولىدۇ. بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 4) ئەگەر ئاغرىق - سىلاق بۇ توسالغۇ پەيدا قىلىدىغان كېسەلنىڭ خاسىيەتلىرىنى بىلىش
  - 5) ئەزا - ئورۇنلاردىن كىرسە، تىۋىپ بۇلارنى بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 6) تۆت تۈرلۈك ئاغرىق - سىلاققا بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 7) ئايرىپ داۋالاشنى بىلىشى كېرەك. بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 8) شۇنداق قىلىپ يەللىك، سېرىقلىق، لىشىپ خاراكتېرلىك بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 9) كېسەلگە سانپات ئاتلىق ھەممىسى بىرگە بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 10) ئارىلىشىپ كەلگەن كېسەل قوشۇلسا تۆت بولىدۇ. بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 11) بۇ كېسەللەرنىڭ قوزغىلىدىغان، كۈچىيىدىغان ۋاقىت - يەرلىرىنى بىلىش
  - 12) مەگىلىنى بىلىش كېرەك. ئەتىياز پەسلىدە يەل سەپىسىدە بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 13) خاراكتېرلىك كېسەللەر قوزغىلىدۇ. كۈز پەسلىدە بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 14) ئىسسىق خاراكتېرلىك سېرىقلىق بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 15) كېسەل كۈچىيىدۇ. قىش پەسلىدە سانپات ئاتلىق بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 16) ئارىلاشما كېسەللىكلەر قوزغىلىدۇ. ئەتىياز پەسلىدە بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 17) قۇۋۋەتلىك، ئاچچىق، قىزىق تاڭام يېيىش بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 18) كېرەك. يازدا تۇزلۇق، ئاچچىق، ئىسسىق بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 19) مايلىق تاڭاملارنى يېيىش كېرەك. كۈز پەسلىدە بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 20) سوغاق، مايلىق، چۈچۈك تاڭام يېيىش كېرەك. يەل سەپىسىدە بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 21) قىشتا چۈچۈمەل، قۇۋۋەتلىك، تاتلىق، چۈچۈك تاڭام يېيىش بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 22) مايلىق تاڭاملارنى يېيىش كېرەك. شۇنداق قىلىپ بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
  - 23) مۇشۇنداق تۆت پەسلىدە يۇقىرىدا ئېيتقانداك داۋالارنى بىر قانچە رايونلارنى بىلىش

ب

- 592 1) قىلىش ۋە ئاش - تاماقنى پەرقلەندۈرۈش بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
- 2) دۈرۈپ، تاماقنىڭ تەم - تۈرى بويىچە ئۈزۈل - تۈپىلەش بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
- 3) دۈرمەي بۇ 2) قائىدە - يوسۇن بويىچە داۋاملىق بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
- 4) يىگۈزۈپ بەرسە، ئاندىن كېسەلنىڭ قوزغىلىش سەۋەبلىرىنى بىلىش
- 5) توسۇلىدۇ. تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
- 6) لىشىپ خاراكتېرلىك ئاغرىق - سىلاق قوزغىلىدۇ. تاماق بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
- 7) سىڭىش جەريانىدا سېرىق خاراكتېرلىك بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
- 8) ئىسسىقتىن بولىدىغان كېسەللەر قوزغىلىدۇ. تاماق سىڭ - بىر قانچە رايونلارنى بىلىش
- 9) گەندىن كېيىن، يەل سەۋەبىدىن بولىدىغان كېسەللەر قوزغىلىدۇ. بىر قانچە رايونلارنى بىلىش

- 10) كېسەلنىڭ (قوزغىلىدىغان) ۋاقت - سائىتىنى ۋە بەلگە - ئىپادىسىنى بىلىش
  - 11) كېرەك... كېسەلنىڭ خاراكتېرىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، مەزمۇنى (1) 498
  - 12) ئاندىن رەت - نۆۋىتى بويىچە كېسەلگە يارىشا... ئىپادىسىنى (2)
  - 13) داۋا - شىپا قىلىش كېرەك. كېسەلنىڭ... ئىپادىسىنى (3)
  - 14) بەلگە - ئىپادىسىنى ئىدىتلىق قىلىپ ئېنىقلاپ،... ئىپادىسىنى (4)
  - 15) ئاندىن كېيىن ئالدى بىلەن كېسەلنىڭ قوزغىلىش سەۋەبىنى... ئىپادىسىنى (5)
  - 16) تۇتۇپ داۋالاش كېرەك. يەل خاراكتېرلىك كېسەللەرگە قاينىد... ئىپادىسىنى (6)
  - 17) تىلغان ماي ئىچۈرۈش كېرەك. سېرىق خاراكتېرلىك... ئىپادىسىنى (7)
  - 18) كېسەلگە تېز ھەزىم بولىدىغان ئەت يىگۈزۈش... ئىپادىسىنى (8)
  - 19) كېرەك، لىسىپ خاراكتېرلىك كېسەللەرگە... ئىپادىسىنى (9)
  - 20) ئارىلاشما داۋا - شىپا يارىشىدۇ. سانىيات خا... ئىپادىسىنى (10)
  - 21) راکتېرلىك كېسەللەرگە يۇقىرىقى ئۈچ خىل داۋا - شىپانىڭ... ئىپادىسىنى (11)
  - 22) ھەممىسى پايدا قىلىدۇ. ئەگەر يەل خاراكتېرلىك،... ئىپادىسىنى (12)
  - 23) سېرىق خاراكتېرلىق، لىسىپ خاراكتېرلىق بۇ ئۈچ كېسەل... ئىپادىسىنى (13)
- توققۇزىنچى (تۈپلەم) يىگىرمە بەشىنچى (ياپراق) ئالدى
593. 1) بىرلىكتە كۆرۈلسە، ئۇ سانىيات خاراكتېرلىك كېسەل (دېيىلىدۇ). (1)
  - 2) كېسەللەرنىڭ قوزغىلىدىغان ۋاقت - مەزگىلىنى بىلىپ... ئىپادىسىنى (2)
  - 3) بولغاندىن كېيىن، بۇلارنىڭ قانداق خاراكتېرلىك كېسەل... ئىپادىسىنى (3)
  - 4) ئىكەنلىكىنى بىلىش كېرەك. مۇشۇنداق پەرقلەندۈرۈپ... ئىپادىسىنى (4)
  - 5) بىلىۋالغاندىن كېيىن، پەسىللەرگە قاراپ، داۋا - شىپا... ئىپادىسىنى (5)
  - 6) قىلىپ داۋالاش كېرەك. يېمەك - ئىچمەك،... ئىپادىسىنى (6)
  - 7) داۋا - شىپانى دەل جايدا، ۋاقت - مەزگىلى بويىچە... ئىپادىسىنى (7)
  - 8) يىگۈزۈش ۋە قىلىش كېرەك. مۇشۇنداق قىلالايدىغانلار... ئىپادىسىنى (8)
  - 9) ياخشى تىۋىپ دەپ نامى كۆتۈرۈلىدۇ. تىۋىپلار سەككىز... ئىپادىسىنى (9)
  - 10) تۈرلۈك ئەردەم - پەزىلەتنى بىلىشى كېرەك. بارلىق داۋا... ئىپادىسىنى (10)
  - 11) شىپالارنى بىلىش بىلەن تەڭ. (ئۆزى) قىزىقىدىغان (باشقا)... ئىپادىسىنى (11) 598
  - 12) بىلىملىرىنىمۇ بىلىشى كېرەك. ئەگەر ئوت - دورىلار... ئىپادىسىنى (12)
  - 13) بىلەن داۋالاشنى پىششىق ۋە ئېنىق بىلىمىسە،... ئىپادىسىنى (13)
  - 14) يەنە تىنىقلىقنىڭ كېسەللىرىنى (باشقىچە) ... ئىپادىسىنى (14)
  - 15) داۋالاشقىمۇ بولىدۇ. ئۇلار يەنە مۇنۇلار: يىڭنە... ئىپادىسىنى (15)
  - 16) سانجىماق، جاراھەتلەرنى يارماق، ئەتتۈزنى ئەملىمەك،... ئىپادىسىنى (16)
  - 17) زەھەرلىنىشنى داۋالماق، ئوغۇل - قىزلارنى (داۋالماق)،... ئىپادىسىنى (17)
  - 18) شۇنداقلا قېرىلارنى يىگىت قىلماق،... ئىپادىسىنى (18)
  - 19) چوڭلارنى ۋە كىچىكلەرنى قۇۋۋەتلەندۈرمەك. ... ئىپادىسىنى (19)
  - 20) بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ بوي - بەدىنى،... ئىپادىسىنى (20)
  - 21) رەڭگى روھىنى كۆرۈش، گەپ - سۆزىنى ئاڭلاش، شۇنداقلا... ئىپادىسىنى (21)
  - 22) مىجەز - خۇلقىنى ئوقۇش، ئاندىن كېيىن... ئىپادىسىنى (22)
  - 23) ئۇلارنىڭ كۆرگەن چۈشىدىكى ئالامەتلەرنى سوراڭ. كېرەك... ئىپادىسىنى (23)

- قىلىپ بولسا، ئۇنىڭ ئىشلىتىش ھۆكۈمىنى ئىشلىتىش ھۆكۈمىگە قىلىشىمىز (11)
- 594 (1) بۇلاردىن ئۇلارنىڭ يەل، سىڭىزلىق، لىپىنىڭ خاراكتېرلىكىنىڭ (11)
- (2) قايسىسىغا (تەۋە ئىكەنلىكىنى) پەزىلەندۈرۈۋالغىلى بولىدۇ. بېشىدا چىچى
- (3) ئاز بولۇپ ئەتتۈزى ئورۇق بولسا، ئوي - پىكرى تۇراقسىز، قىلىقى (11)
- (4) ئالدىراغۇ بولسا، كۆپ گەپ قىلىدىغان بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (5) چۈشىدە ئۇچۇپ يۈرۈپ چۈشىسە، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (6) مۇنداق مەجەز - خۇلۇقلۇق كىشىلەرنى ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (7) يەل خاراكتېرلىق كىشىلەر دەپ بىلىش كېرەك. ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (8) كىچىك بالىلارنىڭ كىچىكىدىلا چىچى ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (9) ئاقىرىپ كەتكەن بولسا، كۆپ تەرلەيدىغان بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (10) ئاچچىقى (ئىتتىك) كېلىدىغان بولسا، تولىمۇ ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (11) ئەقىللىق، ئىزبەك بولسا، چۈشىدە يەنە ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (12) ئوت چۈشىسە، مۇنداقلارنى سېتىق بولسا، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (13) خاراكتېرلىك ئادەم دەپ بىلىش كېرەك. ئوي - پىكرى ئامۇقىم، يەنە (11)
- (14) قىلىقى ئېغىر - بېسىق، ئەتتۈزى تۇپتۇز، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (15) (نەرسىلەرنى) ئىنچىكىلەپ پەزىلەندۈرىدىغان، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (16) باش چىچى مايلىق بولسا، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (17) چۈشىدە كەلكۈن - سۇ ۋە ئاق زەڭلىك نەرسىلەرنى ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (18) چۈشىسە، ئۇنداق كىشىلەرنى لىپىنىڭ خاراكتېرلىك كىشىلەرگە (11)
- (19) دەپ بىلىش كېرەك. سانىپات خاراكتېرلىك كىشىلەردە يۇقىرىقى (11)
- (20) (ئالامەتلەر) تولۇق بولىدۇ، ياكى شۇنىڭ ئىچىدە بىرى، ياكى ئىككىسى، (11)
- (21) ياكى ئۇچى بولىدۇ ھەممە (ئالامەتلەر) بولۇپ، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (22) لېكىن بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرەر ئالامەت گەۋدىلىك بولسا، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (23) ئۇنداق كىشىلەرنى شۇ خاراكتېرلىك دەپ بىلىش كېرەك. ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- توققۇزىنچى (تۈپلەم) يىگىرمە ئالتىنچى (ياپراق) (11)
- 595 (1) (كىشىلەرنىڭ) مەجەز - خاراكتېرىنى مۇشۇنداق پەزىلەندۈرۈپ بولىدۇ (11)
- (2) بىلىپ بولغاندىن كېيىن، كېسەلگە قاراپ، خاراكتېرىگە باب بولسا، (11)
- (3) كېلىدىغان دورىلارنى بېرىش كېرەك. ئادەمنىڭ ئۆلمەيدىغانلىقىنى (11)
- (4) بەلگە - ئالامەتلەرگە قاراپ سىناپ بىلەلەيدىغانلارنى ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (5) ئادەمنى تىرىلدۈرگۈچىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەمنى ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (6) ئەگەر كىمنىڭ سەزگۈ ئەزالىرى ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (7) توسالغۇغا ئۇچرىغاندەك سەزگۈسىنى ئاجىزلاشتۇرغان (11)
- (8) بولسا، بىخەستەلىك قىلىپ ياخشى تۇتۇپ باقىشلارغا (11)
- (9) كۆرۈنمىسە، ئۇلارغا ياخشى نىيەت باغلاشنىڭ (11)
- (10) ئورنىغا ئاچچىقلانسا، ئۇلارنى قاغسا، بۇنى ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (11) ئۆلۈمنىڭ بەلگىسى دەپ بىلىش كېرەك. نىيەت ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (12) سول كۆزى ئېقىنىڭ رەڭگى ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (13) ئۇخى ئۆزگەرگەن بولسا، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، ئىسسىق بولسا، (11)
- (14) تىلى ۋە كالىپۇكلىرى قارىيىپ، بۇرنى (11)

- 15) قىيسىپ قىغىرلىغان بولسا، قۇلاقتىڭ
  - 16) گىجىكى ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ كەتكەن بولسا،
  - 17) پىشانىسى بوشىشىپ ئولتۇرۇشۇپ
  - 18) كەتكەن بولسا، بۇمۇ ئۆلۈمنىڭ بەلگىسىدۇر. ئارىرىدىلا 22)
  - 19) ئالتە خىل تەم 23) تۈگەل بولۇپ، ئۇ بارلىق كېسەلنى
  - 20) ساقايتىش ئۈچۈن ئىچكۈزۈشكە بولىدىغان
  - 21) دورىلارنىڭ پادىشاھىدۇر. ئۈچ نەتىجە 24)
  - 22) بىلەن ئۈچ خىل ئاچچىق 25) (تەم) گە ھەممە
  - 23) ئوت دورىلاردىن ئاسان ئېرىشكىلى بولىدۇ دېيىلىدۇ.
- 596 1. سېرىق ماي 26) بىلەن سۈتنى ھەسەل بىلەن
- 2) شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇپ بەرگەندە،
  - 3) بارلىق كېسەللەرگە بىر خىل تۈردە داۋا بولىدۇ.
  - 4) بۇلاردىن باشقا دورا - دەرەمەكلەرنى
  - 5) كېسەلنى كۆرۈپ، ئاندىن شۇ كېسەلنىڭ خاراكتېرىگە
  - 6) قاراپ مۇناسىپ ھالدا بېرىش كېرەك. ئالدى بىلەن مېھرىد
  - 7) بانلىق قىلغۇچى كۆڭۈل تۇرغۇزۇش كېرەك، مال - دۇنيا،
  - 8) پايدا - مەنپەئەتنى تىلىمەسلىك، كۆزلىمەسلىك كېرەك. مەن
  - 9) ساڭا داۋا - شىپاغا (دائىر) شاستىرلارنىڭ لازىملىق
  - 10) (جايلىرىنى) سۆزلەپ تۈگەتتىم، كېسەللەرنى
  - 11) داۋالاپ ساقايتىپ، چەكسىز بۇيان - ساۋاپقا ئېرىشكىن دېدى.
  - 12) ئاندىن تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان بۇدى دەرەخ 27)
  - 13) تەڭرىسىگە مۇنداق دەپ يارلىق قىلدى:
  - 14) ئېسىل تەڭرى قىزى! بۇ چاغدا ئۇ
  - 15) باياغۇت ئوغلى ئۇداكانىشانتى
  - 16) ئۆز ئاتىسىدىن مۇشۇنداق يوسۇندا
  - 17) سەككىز تۈرلۈك ئىسسىق ئەتتۈزنى (داۋالاشنىڭ) چارىسىنى
  - 18) بىلمەكتەك بىلگە بىلىمنىڭ تۈپ ئاساسلىرىنى،
  - 19) تۆت پەسىل، ئالتە كەسەننى
  - 20) پەرقلىنىدۇرۇپ قىلىشقا تېگىشلىك
  - 21) داۋا - شىپالارنى، بەيدىغان، ئىچىدىغان
  - 22) تاڭاملارنىڭ ۋاقتى - مەزگىلىنى، ئىشلىتىش
  - 23) قائىدىلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى
- توققۇزىنچى (تۈپلەم) يىگىرمە يەتتىنچى (ياپراق) ئا
- 597 1. ئەھمىيەت بەردى، ئۇلارنى ھەقىقىي تۈردە بىلىۋالدى. يەنە
  - 2) شەخسەن ئۆزىنىڭ مۇنداق بىلگە بىلىم بىلەن
  - 3) كېسەللەرنى داۋالاپ ساقايتىشقا
  - 4) قادىر بولغانلىقىدىن مەنۇنلاندى. ئاندىن ئەل -
  - 5) يۇرتلارنى كېزىپ، تۈمەنلىگەن كېسەللەرنىڭ
  - 6) يېنىغا بېرىپ، ياخشى، سىلىق، يۇمشاق

- (7) سۆزلەر بىلەن ئۇلارغا تەسەللىي بېرىپ، مەن بولسام،
- (8) تىۋىپ، مەن تىۋىپ بولمىمەن،
- (9) داۋا - شىپالارنى بەك پىششىق بىلىمەن،
- (10) ئۇقىمەن، (كېسەللەرنى) ساقايتىمەن
- (11) دېدى. ئاندىن كېيىن بارلىق
- (12) كېسەللەر بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، بەك
- (13) خۇشال بولدى، سۆيۈندى. بۇ خۇشاللىق
- (14) ۋە سۆيۈنۈش سەۋەبىدىن كېسەللىرى،
- (15) تارتقان جاپالىرى تارقىلىپ يوقاپ ئىلگىرىكىدەك
- (16) كۈچ - قۇۋۋەتلىك بولدى.
- (17) كىمكى ئېغىر ئاغرىپ كېسەل
- (18) بولسا، داۋا - شىپا قىلىشقا ھاجىتى
- (19) چۈشسە، ئۇ باياغۇت
- (20) ئوغلىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭدىن تۈزلۈك كېسەل ۋە
- (21) ئاغرىقلىرىنى داۋالاپ قويۇشنى ئۇتۇندىغان
- (22) بولدى. شۇندىن كېيىن ئۇ باياغۇت
- (23) ئوغلى ئۇلارنىڭ كېسەل-

ب

- 598 (1) لىزىگە يارىشا ھەر تۈزلۈك
- (2) دورا - دەرەمەكلەرنى بېرىپ، ھەممىسىنى ئوخشاشلا
- (3) خاتىرجەم قىلدى. يۈزىڭ، تۈمەن
- (4) كۈلتى ۋە تىنىقلىقلار ئاغرىق - سىلاق ئازابىدىن
- (5) قۇتۇلدى، ئازاد بولدى.

ئىزاھلار

«ئىزاھ» تا ئەسەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىنى چۈشىنىش ئاساس قىلىنىپ ئىزاھ بېرىلدى. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، كەڭ كىتابخانلارغا تازا تونۇشلۇق بولمىغان بۇددا دىنى ئاتالغۇلىرىغا، باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئىچىدە مەنە ۋە مەنبە جەھەتتىن ئىزاھلاش زۆرۈر بولغان سۆزلەرگە، تەرجىمىگە دائىر بەزى تېخنىكىلىق مەسىلىلەرگە، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆز بولسىمۇ لېكىن مەنە ياكى قۇرۇلمىسى ئالاھىدە بولغان سۆزلەرگە ئىزاھ بېرىلدى.

① نوم: بۇددا ئاتالغۇسى، سوغدى تىلىدىكى [nwm]-nom سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى بۇددا تېكىستلىرىدە بۇددىزىم كىتابى؛ بۇددىزىم قانۇنى؛ قائىدە - يوسۇن؛ ئەقىدە قاتارلىق مەنىلەردە كۆرۈلدى. تەرجىمىدە بىز كۆپىنچە «نوم» دەپ ئەينەن ئالدۇق.

② دىۋاندىراپرابى: ئىلىك خان نامى. ئەسلى تېكىستتە diwaindiraprabى دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇ سانىكىرىت تىلىدىكى devandraprabha دىن كەلگەن. ئەسەرنىڭ خەنزۇچىسىدا بۇ سۆز 天自在光 دەپ ئېلىنغان.

③ ئۇداكاتاتى: خاس ئىسىم، سانىكىرىت تىلىدىكى uttaratati دېگەن سۆزدىن كەلگەن، ئەسەرنىڭ خەنزۇچىسىدا بۇ سۆز 持水 (سۇ تۇتۇپ تۇرغۇچى) دەپ ئېلىنغان.

① شاستىر: بۇددا ئاتالغۇسى، سانسكرىت تىلىدىكى śāstra دىن كەلگەن بولۇپ، بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «سۇترا - نوم» نىڭ تەپسىرىنى كۆرسىتىدۇ.

⑤ ئىسىق ئۆز: ئەسلى تېكىستتە isig θz دەپ يېزىلغان بۇ بىرىكمە isig - ئىسىق - ۋە θz ئۆز، بەدەن، ۋۇجۇد - دېگەن ئىككى سۆزنىڭ ئېنىقلاش، ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدە ياسالغان بىرىكمە سۆز بولۇپ، «جان» دېگەن مەنىدە. تەرجىمىدە بىز ئەسلىدىكى بويىچە ئالدۇق.

⑥ ئەردەم - پەزىلەت: ئەسلى تېكىستتە ərdəm دەپ يېزىلغان. ərdəm نىڭ يەنە ədrəm شەكلىمۇ بار، ئۇ مەنبە جەھەتتىن ər (ئەر) دېگەن ئىسىمغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىمدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە -dəm نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، كۆپىنچە «ئەخلاق، پەزىلەت» مەنىسىدە، بەزىدە «ئارتۇقچىلىق، ئالاھىدىلىك، خاسلىق، ئىقتىدارلىق» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. تەرجىمىدە بىز «ئەردەم - پەزىلەت» دەپ ئالدۇق.

⑦ ئۇداكانىشاتى: خاس ئىسىم، ئەسلى تېكىستتە udakanixanti دەپ يېزىلغان، بۇ سۆز سانسكرىت تىلىدىكى — udakanisyanada سۇ ئاقتۇرىدىغان — دېگەن سۆزدىن كەلگەن. بۇ سۆز ئەسەرنىڭ خەنزۇچە - سىدا 流水 دەپ ئېلىنغان.

⑧ تۈمەنلىگەن: بۇ سۆز ئەسلى تېكىستتە tük tūmən دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇ tük - تۈمەن - بىلەن tūmən - تۈمەن - سۆزىنىڭ مەنىداشلىق مۇناسىۋەتتە تەڭداش بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، تەرجىمىدە «تۈمەنلىگەن» دەپ بىر تەرەپ قىلدۇق.

⑨ باش ئۇر -: ئەسلى تېكىستتە tsi دەپ يېزىلغان. tsi خەنزۇ تىلىدىكى 稽 (qi) نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى. 稽 قەدىمكى زاماندىكى ھۆرمەت - تازىنىڭ بىر خىلى بولۇپ، يۈكۈنۈپ تۇرۇپ ئىككى قول ۋە پىشانىسىنى يەرگە تەككۈزۈپ تۇرۇپ تازىم قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. تەرجىمىدە «باش ئۇرماق» دەپ بىر تەرەپ قىلدۇق.

⑩ شلوك - تاقشۇت: جۈپ سۆز بولۇپ، سانسكرىت تىلىدىكى sloka - شېئىر، بېيىت، نەزمە - دېگەن سۆز بىلەن ئۇيغۇرچە taqxut - بېيىت، شېئىر، نەزمە - سۆزىنىڭ مەنىداشلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. تەرجىمىدە بىز ئەينەن ئالدۇق.

⑪ ئەتئۆز: ئەسلى تېكىستتە ət'θz دەپ يېزىلغان. بۇ سۆز ət - ئەت، گۆش - بىلەن θz - ئۆز، بەدەن، ۋۇجۇد — دېگەن ئىككى سۆزنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ياسالغان. تەرجىمىدە بىز ئەينەن ئالدۇق.

⑫ ماخابۇت: بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، سانسكرىت تىلىدىكى mahābhūta دىن كەلگەن، ئۇ يەر، سۇ، ئوت، شامالدىن ئىبارەت تۆت مەۋجۇدىيەتنى كۆرسىتىدۇ. بۇددا دىنىدا دۇنيادىكى ھەممە نەرسە مۇشۇ تۆت مەۋجۇدىيەتتىن كېلىدۇ دەپ قارىلىدۇ.

⑬ كەسەن: قەدىمدە بىر يىل تۆت پەسلىگە بۆلۈنگەندىن سىرت، يەنە ھەر ئىككى ئاي بىر بىرلىك قىلىنىپ ئالتە بۆلەككە بۆلۈنەتتى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئايرىلغان ۋاقىت بىرلىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا kəsin دەپ ئاتالغان.

⑭ تۆت چوڭ كېسەل: ئەسلى تېكىستتە tōrt uluq'ig دەپ يېزىلغان، ئۇ يەللىك، ئىسسىقلىق، بەلغەملىك ۋە ئارىلاشما خاراكتېرلىكتىن ئىبارەت تۆت خىل كېسەلنى كۆرسىتىدۇ.

⑮ لىسپ: كېسەل نامى، تۇخار تىلىدىكى lesp - بەلغەم، لەش، ھۆللۈك — دېگەن مەنىدىكى سۆزدىن كەلگەن.

⑯ سانپات: كېسەل نامى، ئەسلى تېكىستتە sanipat دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇ سانسكرىت تىلىدىكى samnipata دىن كەلگەن. sanipat يەللىك، ئىسسىقلىق، لىسپ خاراكتېرلىك كېسەللەرنىڭ ئارىلاشمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

مپ
نى
ۋر
مۇ
نۇر
مق
پ،
ەپ
لىڭ

17) بىرىنچى ئاي: ئەسلى تېكىستتە ram ay دەپ يېزىلغان. ram سوغدى تىلىدىكى r'm - بىرىنچى ئاي - دىن كەلگەن.

18) يىگۈزۈپ بەرمىسە: ئەسلى تېكىستتە yiməməsər دەپ يېزىلغان. بۇ سۆز شەكلىنىڭ يىلتىزى - yi (يىمەك)، mə - پېئىلنىڭ يوقلۇق شەكلى قوشۇمچىسى، sar - پېئىلنىڭ شەرت راي قوشۇمچىسى. بۇ ئىككى قوشۇمچە ئارىلىقىدىكى mə -، بىزچە ئوشۇق قوشۇلۇپ قالغان. شۇڭا تەرجىمىدە «يىگۈزۈپ بەرمىسە» دەپ بىر تەرەپ قىلدۇق.

19) ئەزا - ئورۇن: ئەسلى تېكىستتە ooyux دەپ يېزىلغان. ooyux قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇرۇق، قەبىلە، نەسىل، پۇشت» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ. بۇ تېكىستتە ooyux سۆزى «ئەزا، ئورگان، ئورۇن» دېگەن مەنىدە كەلگەن. شۇڭا تەرجىمىدە «ئەزا - ئورۇن» دەپ بىر تەرەپ قىلدۇق.

20) تەم سەزگۈ ئەزا: ئەسلى تېكىستتە «tatiy - تەم، تاتلىق» دەپ يېزىلغان. ئەسەرنىڭ خەنزۇچە - سىدا 味界 دەپ ئېلىنغان. بىز كوتتېكىستقا ئاساسەن «تەم سەزگۈ ئەزا» دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. 21) بۇ: ئەسلى تېكىستتە bln دەپ يېزىلغان. بىز bln نى خەنزۇ تىلىدىكى 本 دىن كەلگەن دەپ قاراپ، تەرجىمىدە «بۇ» دەپ بىر تەرەپ قىلدۇق.

22) ئارىرى: دورا ئۆسۈملۈكىنىڭ نامى، سانسكرىت تىلىدىكى Haritaki دىن كەلگەن. ئېيتىلىشىچە ئۇ كۆپ خىل كېسەلگە داۋا بولۇش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە ئىكەن.

23) ئالتە خىل تەم: ئەسلى تېكىستتە «atī ratī - دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇ ئاچچىق، تاتلىق، چۈچۈمەل، قاغىسىق، تۈزلۈك ۋە تۈزسىز تەملەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئاتالغۇ ئەسەرنىڭ خەنزۇچىسىدا 六味 دەپ ئېلىنغان.

24) ئۈچ نەتىجە: بۇددا ئاتالغۇسى، بۇددا ھىنايانا مەزھىپىدە تەكىتلىنىدىغان تۆت نەتىجە (خەنزۇچە 四果) نىڭ ئۈچىنچىسى بولۇپ سانسكرىتچە angāmi، خەنزۇچە 三果 ياكى 阿那含果 دېيىلىدۇ. بۇددا دىنىدا ئۈچ نەتىجە تىنلىقلارنى ئارزۇ - تامالاردىن خالى قىلىپ، قايتا ھاياتلىققا ئېرىشتۈرىدۇ دېيىلىدۇ.

25) ئۈچ ئاچچىق تەم: ئەسلى تېكىستتە üq kəyürük دەپ يېزىلغان، ئۇ ئاچچىق، قاغىسىق، قىرئاقىتىن ئىبارەت ئاچچىققا ياتىدىغان ئۈچ خىل تەمنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئاتالغۇ ئەسەرنىڭ خەنزۇچىسىدا 三辛 دەپ ئېلىنغان.

26) سېرىق ماي: ئەسلى تېكىستتە «ingək yaoyī - كالا يېغى - دەپ ئېلىنغان، بۇ سۆز ئەسەرنىڭ خەنزۇچىسىدىكى 酥 غا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا بىز ئەسەرنىڭ خەنزۇچىسىغا ۋە كوتتېكىستقا ئاساسەن «سېرىق ماي» دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق.

27) بۇدى دەرەخ: بۇددا ئاتالغۇسى، ئەسلى تېكىستتە budī səgüt دەپ يېزىلغان. بۇ بىرىكىمىدىكى budi سۆزى ئەسەرنىڭ خەنزۇچىسىدىكى 菩提 سانسكرىت تىلىدىكى bodhi (تۇيۇنماق، ئويغانماق) سۆزى - نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر. səgüt قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «دەرەخ» دېگەن مەنىدە. بۇددا دىنىنىڭ ئىجادچىسى ساكيامۇنى بۇرخان بولۇشتىن ئىلگىرى پىپالا دەرەخى تۈۋىدە «ئۇلۇغ تۇيۇنماق، ئويغانماق» قا ئېرىشكەن. شۇڭا كېيىن پىپالا دەرەخى «ئۇلۇغ تۇيۇنماق، ئويغانماق» نىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە «ماخابۇ - تى» دەپ ئاتالغان. بۇ ئاتالغۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا تېكىستلىرىدە بەزىدە «ماخابۇتى»، بەزىدە «بۇدى دەرەخ» دەپ قوللىنىلغان.

28) كولىتى: ساناق سان، سانسكرىت تىلىدىكى [kotī] - ئون مىليون — دېگەن سۆزدىن كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا تېكىستلىرىدە بۇ سۆز كۆپىنچە «سانسىز، چەكسىز» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

(پوچتا نومۇرى: 100081)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھۇشۇر ئىدىقۇتى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمىلار توغرىسىدا

تاش رەھمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېما (مەنىلىك بۆلەك) لارنىڭ خاراكتېرى، ئۇلارنى تۈرگە بۆلۈش پىرىنسىپى ۋە ئۇلارنىڭ تۈرگە بۆلۈنىشى؛ شۇنىڭدەك مورفېمىلارنى پەرق-لەندۈرۈشتە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىلەر شەرھىلىنىدۇ.

摘要: 本文阐述了现代维吾尔语语素的性质、分类原则、归类以及分辨语素时应注意的问题。

Abstract: A discussion on the nature of morphemes in modern Uighur language, the principles to classify them and their classification and some important points to be paid attention in distinguishing morphemes.

شىنەلمەي، ئوي - پىكىرنىڭ توغرا ئىپادىلىنىشىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان ئەھۋاللار ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. مەسىلەن، ئون نەچچە يىللىق ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەشق ۋە تاپشۇرۇقلىرىنى كۆرۈش جەريانىدا چېلىققان بەزى مەسىلىلەر بۇنى ئىسپاتلايدۇ. بەزى ئوقۇغۇچىلار «ئەمگەك، ساندۇق» دېگەن سۆزلەرنى ياسالما سۆز دەپ قاراپ، «ئەمگەك» دېگەن سۆز «ئەم» (ئېمىش دېگەن پېئىل) دېگەن باش مورفېما بىلەن «گەك» دېگەن ياسىغۇچى مورفېمىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولسا، «ساندۇق» سۆزى «سان» (سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرى) نىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ) دېگەن باش مورفېمىغا ياسىغۇچى مورفېما «دۇق» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان دەپ، بۇ ئىككى سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك

ھەرقانداق بىر تىلدا مورفېما، سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىدىن ئىبارەت تۆت خىل گرامماتىكىلىق بىرلىك بولىدۇ. مورفېما بىر خىل گرامماتىكىلىق بىرلىك بولۇش سۈپىتى بىلەن گرامماتىكا تەتقىقاتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. چۈنكى مۇئەييەن بىر تىلنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىقىش ھەم چۈشىنىشتە مورفېما مەھەققىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تىلنىڭ ئاساسىي بىرلىكى بولغان مورفېما ھەققىدىكى تونۇش ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات دېگەندەك چوڭقۇرلىشىپ كېتەلمىدى. شۇ سەۋەبتىن كۆنكى رېپىت تىل ئەمەلىيىتىدە مورفېما بىلەن باشقا تىل بىرلىكلىرىنى بىر بىرىدىن پەرقلەندۈرەلمەيدىغان ياكى ھادىسىگە قاراپلا مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنى چۈ-

* تاش رەھمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ لېكتورى.

ئالدى بىلەن مورفېمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ھەم ئۇنىڭ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى ئايدىڭ-لاشتۇرۇۋېلىش زۆرۈر. مورفېما دېگىنىمىز، سۆزنى مەنە جەھەتتىن تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ كىچىك بىرلىك. مەسىلەن: «تۆمۈرچىلىك» دېگەن سۆز «تۆمۈر + چى + لىك» تىن ئىبارەت ئۈچ مورفېمىدىن تۈزۈلگەن. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، مورفېما سۆز تەركىبىدىن ئاجراتقاندا بارلىققا كېلىدىغان بىرلىك بولماستىن، بەلكى سۆزنى مەنە جەھەتتىن تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ كىچىك گرامما-تىكىلىق بىرلىكتۇر:

ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا مورفېمىلارنى تۈرگە بۆلۈشتە ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت. خەمىت تۆمۈر ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» (مورفولوگىيە) دېگەن كىتابىدا مورفېمىلارنى مۇستەقىل مورفېما، سۆز ياسىغۇچى مورفېما ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلگەن. «قىسقىچە تىلشۇناسلىق لۇغىتى» نىڭ تۈزگۈچىلىرى تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوۋ بىلەن مۇھەممەت رېھىم سايتىلار ھەم «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (ئالىي مەكتەپ دەرسلىكى) نىڭ ئاپتورلىرىدىن پروفېسسور تۈردى ئەخمەت، ئەنسەر دىن موسا، نەسرۇللا يولبولىلارنىڭ مورفېمىلارنى تۈرگە بۆلۈشى خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ بۆلۈشى بىلەن ئوخشاش. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ھەسەن ئەمەت بىلەن پۈچۈن «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىلى 4 - سانىدا ئېلان قىلغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمىلارنىڭ تۈرى ھەققىدىكى بەزى قاراشلىرىمىز» دېگەن ماقالىسىدە مورفېمىلارنى باش مورفېما، ئەگەشمە مورفېما (بۇ ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە ياردەمچى مورفېما دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلگەن. بۇلارنىڭ بۆلۈشىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى سۆزلەر (باغ-لىغۇچى، تىرەلمە ۋە ئۇلانما) نى مورفېمىنىڭ بىر تۈرى يەنى ياردەمچى مورفېما دەپ ئايرىغان ھەم

قۇرۇلمىسىنى خاتا تەھلىل قىلغان. ناھايىتى ئېنىقكى، ماسالغا ئېلىنغان ئىككى سۆزنىڭ ھەر بىرى ئىككى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن ياسالما سۆز. لەر بولماستىن، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بىرلا باش مورفېمىدىن تۈزۈلگەن تۈپ سۆزلەر بولۇپ، مورفېما ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەنىۋى مۇناسىۋەت ھەققىدىكى بىلىش يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن يۇقىرىقىدەك مەسىلىلەر كۆرۈلگەن؛ يەنە بەزى ئوقۇغۇچىلار «پىچاق» دېگەن سۆزدىكى «پىچ» كېلىشىش دېگەن مەنىدە، «باق» بولسا بىر خىل رەڭنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ ئىككى باش مورفېمىدىن تۈزۈلگەن بىرىككەن سۆز دەپ قارىغان. بۇنىڭدا نۇقۇل ھالدا مورفېمىنىڭ شەكلىگە قاراپلا باش مورفېما بىلەن ئەگەشمە مورفېمىنى پەرقلىنىدۇرەلمەسلىكتەك ئەھۋال سادىر بولغان.

مەلۇم بىر ناھىيىگە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئىشى بىلەن بارغىنىمىزدا، مېنىڭ ئالىي مەكتەپنىڭ تىل ئوقۇتقۇچىسى ئىكەنلىكىمدىن خەۋەر تاپقان ناھىيەلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئىككى نەپەر تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى ئىزدەپ كېلىپ ئىلمىي سۆھبەت ئۆتكۈزدى. مەلۇم بولدىكى، ئۇلارمۇ مورفېمىدىن ئىبارەت مۇشۇ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار «ئاچقۇچلۇق، ئۆيلەرگە، تۈزسىز» قاتارلىق سۆزلەرنى مىسال قىلىپ، بۇ سۆزلەر «ئاچ + قۇچ + لۇق»، «ئۆي + لەر + گە»، «تۈز + سىز» دېگەن مورفېمىلاردىن تۈزۈلگەن، بۇ سۆزلەرنىڭ بوغۇم چېكى مورفېمىلارنىڭ چېكى بىلەن ئوخشاش ئىكەن، شۇنىڭدىن قارىغاندا بوغۇم بىلەن مورفېما بىر نەرسىمۇ قانداق؟ دېگەن سوئالنى قويۇشتى. ئۇلار يۇقىرىقىدەك بىر قىسىم سۆزلەردىكى بوغۇملارنىڭ چېگرىسى بىلەن مورفېمىلارنىڭ چېگرىسىنىڭ ئوخشاشلىق ھادىسىسىگە قاراپلا بوغۇم بىلەن مورفېما بىر نەرسىمۇ قانداق دېگەن بىر تەرەپلىمە گۇماننى قاراشتا بولغان. مانا مۇشۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مورفېما ھەققىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

مورفېما ۋە ئۇنىڭ تۈرى

مورفېمىلارنى توغرا پەرقلىنىدۇرۇش ئۈچۈن

ئۇلار ياردەمچى سۆزلەر مورفېمىنىڭ بىر تۈرى دەپ قاراشتا ئۆز پىكرىنى مۇنداق ئاساسلىغان: «ھەر قانداق سۆز مورفېمىلاردىن تۈزۈلىدۇ. ئۇنداق بولغانىكەن، ياردەمچى سۆزلەر، يەنى ئارقا ياردەمچىلەر، باغلىغۇچىلار، ئۈندەش سۆزلەر، يۈكلىمىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گەرچە بۇ ياردەمچى سۆزلەر بىر ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق مورفېمىلاردىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما باش مورفېمى (مۇستەقىل مورفېمىلار) ۋە ئەگەشمە مورفېمىلار بىلەن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا ياردەمچى سۆزلەرنىمۇ

ئەركىن مورفېمىلار مۇستەقىل سۆزلەر ياردەمچى سۆزلەر

مورفېمىلار

مەرھۇملىشىشقا قاراپ ماڭغان مورفېمىلار

يېپىشقاق مورفېمىلار

ئېفىكىس - سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار سۆز ئالدى ئېفىكىس

سۆز ئارقا ئېفىكىس

ھېسسىياتنى ئىپادە قىلغۇچى مورفېمىلار - مۇ. نۇ. قۇ

گرامماتىكىلىق بىرلىكنى ئىپادە قىلغۇچى مورفېمىلار - تۈرلىگۈچىلەر

مورفېمىلارنىڭ بىر تۈرى، يەنى ياردەمچى مورفېمى دەپ ئوتتۇرىغا قويماقچىمىز. «ئابدۇشۈكۈر ھە. سەن بىلەن گاۋلىچىڭ «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىللىق 9 - ساندا ئېلان قىلغان «ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمىلار توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدە، ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمىلارنى ئەر-كىن مورفېمى، يېپىشقاق مورفېمى ۋە مەرھۇملى-شىشقا قاراپ ماڭغان مورفېمىلار دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلگەن ھەم ئۇنى مۇنداق سىخىما ئارقىلىق كۆرسەت-كەن:

مورفېمىسىمان ئېفىكىس - سۆز ياسىغۇچىلار

مورفېمىسىمان ئېنىقلىغۇچى - گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادە قىلغۇچىلار

مەنىسى، راي مەنىسى قاتارلىق گرامماتىكىلىق مە-نلەرنى تولۇقلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان مور-فېمىلار ئىكەنلىكىنى ھەم ياردەمچى يېمىلارنىڭ ھەممىسى تولۇقلىغۇچى مورفېمى بولىدىغانلىقى، تولۇقلىغۇچى مورفېمىنىڭ پەقەت تۈرلىگۈچى مور-فېمىلار بىلەن بىرىكىپ، ياسىغۇچى مورفېمىلار بىلەن بىرىكمەيدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. شۇنىڭ-دەك، ھېچقانداق مورفېمى بىلەن بىرىكمەيدىغان بىرلىكنىڭ سۆز بولىدىغانلىقىنى، ئەمما مورفېمى بولالمايدىغانلىقىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن باغلىغۇچىلار، تىرەكلىمىلەر، يۈكلىمىلەر ۋە ئۈندەشلەرنىڭ مور-فېمى ئەمەسلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ-كى، مورفېمىلارنى تۈرگە بۆلۈشتە تا ھازىرغىچە بىرلىككە كەلگەن پىكرىنىڭ بولماسلىقى، مورفې-مىدىن ئىبارەت بۇ گرامماتىكىلىق بىرلىكنى تېخى-مۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆر-سىتىدۇ.

مورفېمىلارنى توغرا تۈرگە ئايرىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن قانداق بىرلىكنىڭ مورفېمى ھېساب-لىنىدىغانلىقى، قانداق بىرلىكنىڭ مورفېمى ھېساب-

جىن شاڭشى «تىل ۋە تەرجىمە» (ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقىغا بېغىشلانغان مەخسۇس سان) ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان «ھازىر-قى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمىلارنىڭ تۈرلى-رى ۋە سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدە، مورفېمىلارنى سۆز يىلتىزى، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە، ئۆزگەرتكۈچى قوشۇمچە ۋە تۈرلىگۈچى قوشۇمچە دېگەندەك تۆت تۈرگە بۆلۈن-دۇ، دەپ كۆرسەتكەن. پروفېسسور راززاق مەنتى-ياز «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمى-لارنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇلارنىڭ بىرىكىش تەرتىپى» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1994 - يىل 4 - سان) دېگەن ماقالىسىدە، مورفېمىلارنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ مۇستەقىل مورفېمى ۋە ياردەمچى مورفېمى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى، ياردەمچى مورفې-مىلارنىڭ يەنە سۆز ياسىغۇچى مورفېمى، سۆز تۈر-لىگۈچى مورفېمى، تولۇقلىغۇچى مورفېمى دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدىغانلىقى، بۇنىڭدىكى تولۇق-لىغۇچى مورفېمىنىڭ مەلۇم بىر سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، سۆزنىڭ تۈس

خۇچى مورفېما بىر فونېمىدىن تۈزۈلگەن. دەل مانا مۇشۇنداق بىرلا فونېمىدىن تۈزۈلگەن مورفېمىلارغا قاراپلا، مورفېما بىلەن فونېما بىر نەرسە ئىكەن دېسەك توغرا بولماي قالىدۇ. گەرچە فونېما بىلەن مورفېما سۆزنى شەكىللەندۈرىدىغان ئېلىمېنتلار بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ سۆزنى تەشكىل قىلىشتىكى رولى ئوخشىمايدۇ. يەنى فونېما سۆزنى شەكىل جەھەتتىن تەشكىل قىلغۇچى فونېتىكىلىق ئېلىمېنت مېنت بولسا، مورفېما سۆزنى مەنە جەھەتتىن تەشكىل قىلىپ تۇرىدىغان سېمانتىكىلىق ئېلىمېنت تۇر. تىلدىكى ھەرقانداق بىر تەركىب تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىمىسى بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇقەررەر ھالدىكى باغلىنىش يوق. شۇڭا بىر سۆزنىڭ تەركىبىدە بىر مورفېمىلىق رول ئوينىغان فونېمىنى يەنە بىر سۆزدىمۇ ئوخشاش رول ئوينىدايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. (2) بوغۇم بىلەن مورفېما بىر نەرسە ئەمەس. كۆپ مورفېمىدىن تۈزۈلگەن بەزى سۆزلەردىكى مورفېمىلارنىڭ چېكى بىلەن كۆپ بوغۇملۇق بەزى سۆزلەردىكى بوغۇملارنىڭ چېگرىسى ئوخشاش بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: «گۈلزارلىق-تا»، «سالچىلار» دېگەن سۆزلەر «گۈل + زار + لىق + تا»، «سال + چى + لار» دېگەن مورفېمىلاردىن تۈزۈلگەن. ئەمدى يۇقىرىقى بۇ ئىككى سۆزنىڭ تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، بوغۇملارنىڭ چېكى مورفېمىلارنىڭ چېكى بىلەن ئۆپمۇ ئوخشاش. بۇنداق ئايرىم ھادىسىگىلا قاراپ بوغۇم بىلەن مورفېما بىر - بىرىدىن پەرقلىنمەيدىغان ئوخشاش تىل بىرلىكلىرى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى بوغۇم سۆزلەر تەلەپپۇز قىلىنغاندا تەبىئىي ھالدا بۆلۈنۈپ ئېيتىلىدىغان فونېتىكىلىق قۇرۇلما بىرلىكى بولۇپ، سۆزنى شەكىل جەھەتتىن تەشكىللىگۈچى ئامىل. يەنە بىر جەھەتتىن قارىغاندا، تىلىمىزدىكى بارلىق كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ كۆپ مورفېمىدىن تۈزۈلگەن بولۇشى ھەم ھەممە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر بىلەن كۆپ مورفېمىلىق سۆزلەردىكى چەك ھەر دائىم ئوخشاش بولۇشى ئاتا-يىن. مەسىلەن: «ئادەم، ھايۋان، ئادالەت» دېگەن سۆزلەر كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر بولسىمۇ لېكىن

لانمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ماھىيەتلىك مەسىلىنى ھەل قىلىش كېرەك. بىزنىڭچە، مورفېما مۇنداق ئىككى شەرتنى ھازىرلىغان بولۇشى كېرەك. بىرى، مەنە ئىپادىلىگۈچى ئەڭ كىچىك بىرلىك بولۇشى كېرەك. يەنە بىرى، باشقا مورفېمىلار بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان بولۇشى كېرەك. ئەگەر ئۇ بىرلىكنىڭ مەنە ئىپادىلەش رولى بولۇپ، باشقا مورفېمىلار بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى بولمىسا، ئۇ مورفېما بولماستىن سۆز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا راززاق مەتنىياز ئەپەندىنىڭ مورفېمىلارنى تۈرگە بۆلۈش پرىنسىپى ۋە ئايرىغان تۈرلىرىنى تىلشۇناسلارنىڭ مۇشۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش بىلەن، ئۆزىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولغان توغرا يەكۈن دەپ قاراشقا بولىدۇ. شۇڭا مورفېمىلارنى مۇستەقىل مورفېما، ياسىغۇچى مورفېما، تۈرلىگۈچى مورفېما ۋە تولۇقلىغۇچى مورفېمىدىن ئىبارەت تۆت تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

مورفېمىلارنى پەرقلىنىدۇرۇشتە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىلەر

جۈملە ئىچىدە كەلگەن ھەرقانداق بىر سۆزنىڭ قۇرۇلمىسى ئۈستىدە كونكرېت تەھلىل يۈرگۈزگەندە، دائىم خاراكتېرى ئوخشىمايدىغان بىر مۇنچە قۇرۇلما بىرلىكلىرىنىڭ ئارقا ئۇلىنىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. شۇڭا مورفېمىلار ئوتتۇرىسىدىكى چەك ۋە ئۇلارنىڭ ئۇلىنىش قاتلىمىنى ئېنىقلاش ناھايىتى مۇھىم. شۇڭا مورفېمىلارنى توغرا پەرقلىنىدۇرۇشتە تۆۋەندىكى بىر قانچە مەسىلىگە دىققەت قىلىش كېرەك.

(1) مورفېما بىلەن فونېما بىر نەرسە ئەمەس. بىزگە مەلۇمكى، مورفېمىلارنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى تىل تاۋۇشى (فونېما) بولۇپ، بەزى مورفېمىلار بىر قانچە فونېمىدىن تۈزۈلگەن بولسا، بەزى مورفېمىلار بىر فونېمىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. مەسىلەن: «سوراق» دېگەن سۆز «سورا + ق» دىن ئىبارەت ئىككى مورفېمىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇنىڭدىكى «سورا» دېگەن مۇستەقىل (باش مورفېما تۆت فونېمىدىن، «ق» دېگەن ياسىد.

ئۇلار بىرلا باش مورفېمىدىن تۈزۈلگەن تۈپ سۆز-
لەردۇر. شۇنىڭدەك «ۋەتىنىم» دېگەن سۆز كۆپ
مورفېمىلىق ھەم كۆپ بوغۇملۇق سۆز بولسىمۇ،
ئۇلارنىڭ چېكى پەقەت ئوخشىمايدۇ. يەنى مەزكۇر
سۆز «ۋە+ تى+نم» دىن ئىبارەت ئۈچ بوغۇملۇق
سۆز بولسا، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈش جەھەتتىن
«ۋەتەن + نم» دىن ئىبارەت ئىككى مورفېمىدىن
تۈزۈلگەن. شۇڭا ئايرىم سۆزلەرنىڭ بوغۇم چېكى
بىلەن مورفېملارنىڭ چېكىنىڭ ئوخشاش بولۇش
ھادىسىسىگە قاراپلا بوغۇم بىلەن مورفېما بىر نە-
سە دېگەن چۈشەنچىدە بولماسلىق كېرەك.
(3) مورفېما بىلەن سۆز بىر نەرسە ئەمەس.
بىزگە مەلۇمكى، سۆزلەر مورفېملاردىن تۈزۈل-
دۇ. بەزى سۆزلەر بىرلا باش مورفېمىدىن تۈزۈل-
دۇ. مەسىلەن: ئۆي، يول، ئادىل، ... بۇنداق
سۆزلەر تۈپ سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى سۆزلەر بىر
باش مورفېما بىلەن بىر ياسىغۇچى مورفېمىنىڭ
بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن: ئىش + چان =
ئىشچان، ياز + غۇچى = يازغۇچى، ... بۇنداق
سۆزلەر ياسالما سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بەزى
سۆزلەر بولسا، ئىككى ياكى ئۈچتىن ئارتۇق باش
مورفېمىنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشى-
دىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن: ئاشقازان، كۆزەينەك
... بۇنداق سۆزلەر بىرىككەن سۆز دېيىلىدۇ. يەنە
بەزى سۆزلەر ئىككى باش مورفېمىنىڭ تەڭداش
مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:
ھايات - مامات، قاتار - قاتار ... بۇنداق سۆزلەر
جۈپ سۆز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، يۇقىرى-
قىلارنىڭ ھەممىسى سۆز، ئەمما ئۇلارنىڭ تەركى-
بىدىكى مورفېملارنىڭ سانى، رولى، بىرىكىش
قائىدە - قانۇنىيەتلىرى ئوخشاش ئەمەس. شۇڭا
بۇ سۆزلەر قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن بىر-
بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ يەردە دېمەكچى بولغان
مەسىلە شۇكى، باش مورفېما (مۇستەقىل مورفې-
ما) لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولغاچقا سۆز بىلەن
چېتىشلىق بولىدۇ، يەنى مۇستەقىل مورفېملار
ئەينى ۋاقىتتا سۆز بولالايدۇ (تۈپ سۆز بولىدۇ).
مانا مۇشۇنىڭغا قاراپ مورفېما بىلەن سۆزنى بىر
نەرسە دەپ قارىماسلىق كېرەك.

ئومۇمەن، مورفېملارنىڭ بىرىكىش ئىقتىدا-
رى مورفېملارنى سۆزدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.
خان ئالاھىدە بىر خىل خۇسۇسىيەت بولۇپ ھېساب-
لىنىدۇ. تۈرلىگۈچى مورفېما ۋە تولۇقلىغۇچى
مورفېملار بىلەن بىرىكەلەيدىغان بىرلىك سۆز بو-
لىدۇ. مەسىلەن: «تاشيول»، «ئېتىز - ئېرىق»
دېگەن سۆزلەر ئادەتتە ياسىغۇچى مورفېما بىلەن
بىرىكمەيدۇ، پەقەت تۈرلىگۈچى ۋە تولۇقلىغۇچى
مورفېملار ياكى سۆز بىلەن بىرىكىدۇ. بۇنداق
بولمىسا سۆز بولمايدۇ. بۇ، سۆز بىلەن مورفېمى-
نى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بىرىنچى ئۆلچىمى. ئىككىن-
چىدىن ھېچقانداق مورفېما بىلەن بىرىكمەيدىغان
بىرلىكمۇ سۆز بولىدۇ. شۇڭا، باغلىغۇچىلار،
تەركەلمىلەر، يۈكلىمىلەر ۋە ئۈندەشلەر مورفېما
ئەمەس، سۆز بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار ھەرقانداق بىر
مورفېما بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس،
ئۇلار سۆز ياكى سۆزدىن يۇقىرى قاتلامدىكى بىر-
لىكلەر بىلەن بىرىكىدۇ.

(4) مورفېملارنى پەرقلەندۈرۈشتە نۇقۇل
ھالدا فونېتىكىلىق شەكىلگىلا قارىماسلىق كې-
رەك. چۈنكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ تەركىبىدە بىر
مورفېما بولۇپ كەلگەن بىرلىك يەنە بىر سۆزنىڭ
تەركىبىدە ئىككى ياكى ئۈچتىن ئارتۇق مورفېما
بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: «ئادەمگەر-
چىلىك» دېگەن سۆز «ئادەم + گەرچىلىك» تىن
ئىبارەت ئىككى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن بولسا،
«سودىگەرچىلىك» دېگەن سۆز سودا + گەر + چى-
لىك» تىن ئىبارەت ئۈچ مورفېمىدىن تۈزۈلگەن.
«تۆمۈرچىلىك» دېگەن سۆز «تۆمۈر + چى +
لىك» تىن ئىبارەت ئۈچ مورفېمىدىن تۈزۈلگەن.
كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىرىنچى مىسالدا،
«گەرچىلىك» بىر مورفېما بولغان بولسا، ئىك-
كىنچى مىسالدا، «گەر» بىر، «چىلىك» بىر
مورفېما بولغان. ئۈچىنچى مىسالدا «چى»،
«لىك» لەر يەنە ئايرىم - ئايرىم مورفېما بولۇپ
كەلگەن. شۇڭا، مورفېملارنى پەرقلەندۈرۈشتە
مەلۇم بىر سۆزنىڭ تەركىبىدە بىر مورفېما بولۇپ
كەلگەن بىرلىك باشقا سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىمۇ
چوقۇم بىر مورفېما بولۇپ كېلىدۇ، دەپ قاراشقا

دېگەن سۆزنىڭ ئومۇمىي مەنىسىدىن ھەرگىزمۇ ۱۱ شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكى ئىپادىلەنمەستىن، ناھايىدىكى ئېنىق ۱ شەخس كۆپلۈك مەنىسى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا بۇ سۆزنى يۇقىرىقىدەك تۆت مورفېمدىن تۈزۈلگەن دەپ قارىماستىن، «ۋەتەن + مىز + نىڭ» دىن ئىبارەت ئۈچ مورفېمدىن تۈزۈلگەن دەپ چۈشىنىش كېرەك.

(6) مورفېملارنى پەرقلىنىدۇرۇشتە مورفېمىلار ئوتتۇرىسىدىكى مەنە مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىشكە ماھىر بولۇش كېرەك. چۈنكى كۆپ مورفېمدىن تۈزۈلگەن سۆزلەردىكى مورفېملارنىڭ بىر بىرى بىلەن مەنە جەھەتتە زىچ باغلىنىشى ھەم يېقىنلىقى بولىدۇ. مەنە جەھەتتە باغلىنىشى ھەم يېقىنلىقى بولمىغان مورفېملار بىرىكىپ بىر سۆزنىڭ ئومۇمىي مەنىسىنى شەكىللەندۈرەلمەيدۇ. مەسىلەن: «ئاياق» دېگەن سۆز «ئاي + اق» تىن ئىبارەت ئىككى مۇستەقىل مورفېمدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىكى «ئاي» بىر پىلاتىنىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ، «ئاق» بولسا «ئېقىش» دېگەن مەنىدىكى بۇيرۇق پېئىلى، دەپ تەھلىل قىلىنغان (ئوقۇغۇچىلار مەشقىدىن). ئېنىقكى، بۇ خىل تەھلىلدە ئىككى خىل خاتالىق يۈز بەرگەن. بىرى، يۇقىرىقى «ئاي» ۋە «ئاق» لارنىڭ مەنە جەھەتتە ھېچقانداق باغلىنىشى ۋە يېقىنلىقى يوقلۇقىنى چۈشىنىشكەن. يەنە بىرى، «ئاياق» دېگەن تۈپ سۆزنى بىرىككەن سۆز دەپ قارىغان. بۇمۇ مورفېملارنىڭ مەنە مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىشكەنلىكتىن كېلىپ چىققان خاتالىق.

(7) مورفېملارنى پەرقلىنىدۇرۇشتە سۆزنىڭ ئەسلىدىكى مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىگە دىققەت قىلىش كېرەك. ئەگەر سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىنى توغرا چۈشىنەلمەي ياكى بەزى سۆزلەرنىڭ جانلىق تىلىدىكى شەكىلىنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ، ئۇنىڭ مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىنى توغرا تەھلىل قىلغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: «ئۆگىنىش» دېگەن سۆزنى جانلىق تىلدا «ئۆگىنىش» دەپ تەلەپپۇز قىلىمىز، ئەگەر مۇشۇ سۆزنىڭ جانلىق تىل شەكىلىنى ئاساس قىلىپ تەھلىل يۈرگۈزگەندە، ئۇنىڭدىكى مۇستەقىل مورفېمنىڭ قايسى

بولمايدۇ. چۈنكى، مورفېما سۆزنى شەكىل جەھەتتە تەشكىل قىلغۇچى ئېلېمېنت بولماستىن، مەنە جەھەتتە تەشكىل قىلغۇچى سىماتىكىلىق ئېلېمېنت بولۇپ، مەلۇم بىر سۆزدە ئۆزى يالغۇز مەنە ئىپادىلىگەن بىرلىك يەنە بىر سۆزنىڭ تەركىبىدە يەنە بىر بىرلىك بىلەن بىرىكىپ بىر مورفېما بولۇپ كېلىشى مۇمكىن.

(5) مورفېملارنى پەرقلىنىدۇرۇشتە ئالدى بىلەن بىر پۈتۈن سۆزدە ئىپادىلەنگەن ئومۇمىي مەنىنى توغرا چۈشىنىش كېرەك. چۈنكى، كۆپ مورفېمدىن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى تولۇق ھەم توغرا چۈشەنگەندىلا، ئاندىن ئۇ سۆزنىڭ قانداق مورفېملاردىن تۈزۈلگەنلىكى، ھەر بىر مورفېمنىڭ قانداق مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى باغلىنىشى ھەم مورفېملارنىڭ چېكى قاتارلىق مەسىلىلەرنى چۈشەنگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: «ۋەتەننىمىزنىڭ» دېگەن سۆزنى «ۋەتەن + ى + مىز + نىڭ» دىن ئىبارەت تۆت مورفېمدىن تۈزۈلگەن، دەپ چۈشەندۈرگەن (ئۇ قۇغۇچىلار تاپشۇرۇقىدىن)، ھەم بۇنىڭدىكى «ى» نى ئايرىم بىر مورفېما دەپ قاراشتا، مورفېما سۆزنى مەنە جەھەتتە تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ كىچىك بىرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ مەنە جەھەتتە تىن قايتا پارچىلانمايدىغان بىرلىك بولۇشى كېرەك، چۈنكى يۇقىرىدىكى «ى» ئۆز ئالدىغا ئايرىم مەنە ئىپادىلەيدۇ، يەنى ئۆزى قوشۇلغان ئىسىمنىڭ شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. (ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسىنىڭ ۱۱ شەخس مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىسى — مورفېمىدۇر). شۇڭا، ئۇنى ئايرىم بىر مورفېما دەپ قاراش كېرەك، دېگەن ئاساسلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. دەرۋەقە، مورفېما — سۆزنى مەنە جەھەتتە تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ كىچىك بىرلىك يەنە كېلىپ، ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرگۈچى گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ بىرىسى (۱۱ شەخس قوشۇمچىسى) «ى»: لېكىن، بۇنىڭغا قاراپلا، يۇقىرىقى «ۋەتەننىمىزنىڭ» دېگەن سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «ى» نى ئايرىم بىر مورفېما دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى «ۋەتەننىمىزنىڭ»

ئىكەنلىكى ھەم ئۇنىڭغا ئەگەشمە مورفېما قوشۇل-
 خاندان ئۇنىڭدا قانداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشنىڭ
 بولغانلىقى، بۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ تىلىمىزنىڭ
 فونېتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن ئى-
 كەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ.

(8) مورفېمىلارنى پەرقلىنىدۇرۇشتە ئېتىمىمۇ-
 لوگىيە نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى ھازىرقى ھال-
 تىگە قاراپ باھا بېرىش كېرەك. چۈنكى تىل تە-
 رەققىياتى جەريانىدا، تىلدىكى باشقا تەركىبلەرگە
 ئوخشاش مورفېمىلاردىمۇ ئۆزگىرىش ياكى تەرەق-
 قىيات بولىدۇ. مەلۇم بىر دەۋردە مۇستەقىل مور-
 فېمىلىق رول ئوينىغان تەركىب يەنە بىر دەۋرگە
 كەلگەندە ياسىغۇچى ياكى تۈزلىگۈچى ۋە ياكى تو-
 لۇقلىغۇچى مورفېمىلىق رول ئوينىيدىغان بولۇپ
 قېلىشى؛ شۇنىڭدەك مەلۇم بىر دەۋردە بىر سۆز-
 نىڭ مەنىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئىككى ياكى ئۈ-
 نىڭدىن ئارتۇق مورفېما يەنە بىر دەۋرگە كەلگەندە
 مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۆزگىرىش ياساپ بىر
 مورفېمىغا ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. مۇنداق
 مورفېمىلارنىڭ قەدىمكى ھالىتىگە ئەمەس، بەلكى
 ئۇنىڭ ھازىر شۇ سۆزنىڭ تەركىبىدە قانداق رول
 ئويناۋاتقانلىقىغا قاراش كېرەك. مەسىلەن: ئۇيغۇر
 تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس مەنىسى رەۋىشداشلارغا
 «ئاساسلىقى «پ» لىق رەۋىشداشلارغا ياردەمچى
 پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.
 مۇشۇ قۇرۇلمىدا ياردەمچى مورفېمىلىق رول ئوي-
 نىغان مۇشۇ پېئىللار يېقىنقى دەۋردە ياكى ھازىر-
 قى دەۋردىمۇ ئايرىم قوللىنىلغاندا، لېكىنلىق
 مەنە ئىپادىلەيدىغان تەركىب بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىر
 ئاستا - ئاستا ياردەمچى مورفېمىلىق رول ئوينايدى-
 غان تەركىبكە ئۆزگىرىشى يۇقىرىقى مەسىلىنى
 ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. يەنە بىر مىسال شۇكى،
 «بۈگۈن» دېگەن سۆزنى گەرچە ئېتىمولوگىيىلىك
 تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق «بۈ + كۈن» دېگەن ئىككى
 باش مورفېمىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بى-
 رىككەن سۆز دەپ چۈشىنىشكە بولىمۇ، تىلنىڭ
 تارىخى تەرەققىياتىدا تۈرلۈك مەنىۋى ۋە فونېتى-
 كىلىق ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچراپ، ئۆزلىرىنىڭ
 دەسلەپكى شەكىللىرىدىن يىراقلىشىپ، بۈگۈنكى

كۈندە مورفېمىلارغا بۆلۈنمەيدىغان ھالەتكە كېلىپ
 قالغان. شۇڭا بۇ سۆزنى بىر مۇستەقىل مورفېمى-
 دىن تۈزۈلگەن تۈپ سۆز دەپ قاراش كېرەك.

(9) ئاھاڭداش مورفېمىلارنى پەرقلىنىدۇرۇش
 ناھايىتى مۇھىم. ئاھاڭداش مورفېما دېگەنمىز،
 ئوقۇلۇشى ئوخشاش، ئەمما ئىپادىلىگەن مەنىلىرى
 ئوخشىمايدىغان مورفېمىلاردىن ئىبارەت. سۆزنىڭ
 قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلغاندا، ئاھاڭداش مورفې-
 مىلار پەرقلىنىدۇرۇلمەيدىكەن، بەزى مورفېمىلار-
 نىڭ خاراكتېرىنى ئېنىقلاش ناھايىتى تەسكە توخ-
 تايدۇ. مورفېمىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئاھاڭداشلىق
 تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل بولىدۇ: ①
 مۇستەقىل مورفېما بىلەن مۇستەقىل مورفېما
 ئۆزئارا ئاھاڭداش بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
 چۈش I (چۈش كۆرمەك)، چۈش II
 (چۈشمەك، پېئىل)، چۈش III (چۈش ۋاقتى)
 لەرنىڭ ئوقۇلۇشى ئوخشاش بولۇپ، ئىپادىلىگەن
 مەنىلىرى بىر - بىرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان
 مورفېمىلاردۇر. ② مۇستەقىل مورفېما بىلەن يا-
 سىغۇچى مورفېمىمۇ ئۆزئارا ئاھاڭداش بولۇپ كې-
 لىدۇ. مەسىلەن: «سىز» (شەخسلىك ئالماش)
 دېگەن مۇستەقىل مورفېما بىلەن ئىسىملاردىن سۇ-
 پەت ياسىغۇچى مورفېما «سىز» (سۇ + سىز = سۇ-
 سىز) لارنىڭ ئوقۇلۇشى ئوخشاش بولسىمۇ، لې-
 كىن ئۇلار خاراكتېرى ۋە مەنىسى بىر - بىرىگە
 ئوخشىمايدىغان مورفېمىلاردۇر. ③ مۇستەقىل
 مورفېما بىلەن تۈرلىگۈچى مورفېما ئاھاڭداش بو-
 لۇپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: «دە» (دېمەك
 پېئىلى) بىلەن ئىسىملارنىڭ ئورۇن كېلىش قو-
 شۇمچىسى «دە» (ئۆي + دە = ئۆيدە) لەرمۇ خا-
 راكىتىرى، مەنىسى ئوخشىمايدىغان مورفېمىلار-
 دۇر. ④ ياسىغۇچى مورفېما بىلەن ياسىغۇچى مور-
 فېما ئۆزئارا ئاھاڭداش بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
 ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى مورفېما «لۇق / لۈك
 / لىق / لىك» (قوغۇن + لۇق = قوغۇنلۇق، ...) بى-
 لەن ئىسىمدىن سۈپەت ياسىغۇچى مورفېما «لۇق
 / لۈك / لىق / لىك» (تۈز + لۇق = تۈزلۈك ...) لار
 مەنە جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان ئاھاڭداش مورفېمى-
 لاردۇر. ⑤ ياسىغۇچى مورفېما بىلەن تۈرلىگۈچى

نىڭ ئەسلى تىلىدىكى ھالىتىگە ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشكەندىن كېيىنكى ھالىتىگە قارايدىغان كېرەك. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بىر مۇنچە كۆپ مورفېملىق سۆزلەر ئادەت بويىچە ئۇيغۇرچىدىكى تۈپ سۆزلەر قاتارىغا كىرىدۇ. مەسىلەن: «ئېنتېرئات-سىتونال» دېگەن سۆز ئەسلىدە تۆت مورفېمدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ، تىلىمىزغا تۈپ سۆز شەكلىدە ئۆزلەشكەن. خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن «بەسەي» ئەسلىدىكى ئىككى مورفېملىق «白» ۋە «菜» «دىن ئىبارەت» سۆز بولۇپ، ئۇمۇ تىلىمىزنىڭ فونېتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئۆز-لەشتۈرۈلۈپ تۈپ سۆز شەكلىدە تۇراقلاشقان.

مورفېما ئاھاڭداش بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «توپلا + م = توپلام» دىكى «م» ياسىغۇچى مورفېما بولسا؛ «بالا + م» دىكى «م» تۈرلىگۈچى مورفېما بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەنىسى ۋە خاراكتېرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ⑥ تۈرلىگۈچى مورفېما بىلەن تۈرلىگۈچى مورفېمىمۇ ئاھاڭداشلىق مۇناسىدە ۋەت ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن: پېئىلنىڭ مەج-ھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى «ىل» (يىغىن ئېچىلدى.) بىلەن ئۆزلۈك دەرىجىنىڭ قوشۇمچىسى «ىل» (گۈل ئېچىلدى.) لار گەرچە بىر گرامما-تىكىلىق كاتېگورىيىگە مەنسۇپ مورفېملار بولسىمۇ، ئەمما مەنىسى ئوخشىمايدىغان ئايرىم مورفېملار ھېسابلىنىدۇ. (10) چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردىكى مورفېملارنى يەرقلەندۈرۈشتە، ئۆز-

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. خەمەت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)، مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىلى 6 - ئاي 1 - نەشرى.
2. مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، مۇھەممەت رېھىم سايت: «قىسقىچە تىلشۇناسلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 - يىلى 1 - ئاي 1 - نەشرى.
3. ئابدۇرەئۇپ پولات: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكونولوگىيىسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1994 - يىلى 12 - ئاي 1 - نەشرى.
4. قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇر شۇناسلىق بۆلۈمى تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» قىسىم (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىلى 2 - ئاي 1 - نەشرى.
5. «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1994 - يىللىق 4 - سانى، 1985 - يىللىق 1 - سانى، 1990 - يىللىق 4 - سانى، ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقىغا بېغىشلانغان مەخسۇس سانلاردىكى مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھۇشۇر ئىدىقۇتى

چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر ۋە مۇخبىرلارنىڭ تەپەككۈرىدىكى يېڭىلىنىش

مۇختار مەخسۇت*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئاخبارات خەۋەرچىلىكىمىزدىكى چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇنداقلا مۇخبىرلارنىڭ تەپەككۈر شەكلىدىكى ئۆزگىرىشلەر نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت نۇقتىسىدا تۇرۇپ مۇھاكىمە قىلىندۇ.

摘要: 本文从新闻理论与实践出发, 阐述深度报道形成的历史与社会原因及记者思维方式的变化。

Abstract: This article narrates, in theoretical and practical approach, the history of profound report, its social factors, characteristic's and changes in reporters' thinking in journalism.

ناسۋىتىنى ھەم تەرەققىيات مەنزىرىسىنى ستېرېئو-لۇق رەۋىشتە ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىدىغان يېڭى بىر يۈزلىنىش ۋە جانلىنىشنى ئېلىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاخبارات خەۋەرچىلىكىمىزنىڭ، پىكرىدە گە يېتەكچىلىك قىلىش ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى تەسىر كۈچى زور دەردە جىدە ئېشىش بىلەن بىرگە، خەۋەرچىلىكىمىزنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن باراۋەر تۇرۇپ سۆزلىشىش-تەك دېموكراتىك كەيپىياتى يەنىمۇ قويۇقلاشتى. بۇ ماقالىدە زور تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ۋە تەشەببۇس قىلىش زۆرۈرىيىتىگە ئىگە بولغان بۇ خىل خەۋەر قىلىش شەكلىنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئالاھىدىلىكى ھەمدە ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ئالدىنقى شەرت بولغان مۇخبىرلىرىمىزنىڭ تەپەككۈرىدىكى يېڭىلىنىش ئۈستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىشلىرىدە

چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر ئېلىمىزنىڭ ئىسلاھات ۋە سىرتقا قارىتا ئىشىكىنى ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئاخبارات خەۋەرچىلىكىمىزدە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ۋە ئۈچ-قاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان يېڭىچە بىر خىل خەۋەر قىلىش شەكلى. بۇ خىل خەۋەر قىلىش شەكلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئەنئەنىۋى ئاخبارات خەۋەرچىلىكىمىزدىكى شەيئىلەرنىڭ تۇرغۇن ھالىتىدىكى بىرلا نۇقتا، بىرلا تەكشۈلۈشكە كۆزىتىپ، ئۇنى يەككە، يۈزەكى ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈشتەك قاتلاملىق ھالەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، شەيئىلەرگە ھەر تەرەپلىمە نەزەر ئاغدۇرىدىغان، ئۇنى تەرەققىي قىلىشقا ۋاتقان بىر جەريان دەپ قارايدىغان، ئۇنىڭ ئومۇمىي باغلىنىشىنى ۋە ھەرىكەت ھالىتىنى چوڭقۇرلاپ ئويپراتسىيە قىلىدىغان، سەۋەب - نەتىجە مۇ-

* مۇختار مەخسۇت: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى كاتىبلار باشقارمىسىنىڭ خادىمى، دوتسېنت.

دىنلا فېئوداللىق ئىدىيىنىڭ ئاقىدىلىرىدىن خالا-
س بولالمىغان جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى
يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا
«سولچىل» لىقنىڭ ئاسارىتىگە بەنت قىلىنىپ،
ئۇنىڭ بېكىنىمچىلىك قىلىدىغان، خانغا ۋە ئەمىر-
مەرۇپ، دەستەكلەرگە چوقۇنىدىغان، كۈنلىققا
جېنىنىڭ بېرىچە ئېسىلىۋالدىغان خۇسۇسىيىتى
بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ جان بېقىش پەلسەپىسىگە
ئايلاندى. بۇ، بېكىنىمچىلىك، چوقۇنۇش ۋە قۇل-
لۇق خېلى ئۇزاق ھۆكۈم سۈرگەن ئاخباراتچىلىقىم-
مىزنىڭ پىسخىك ئاساسى بولۇپ قالدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن
كېيىن، جۇڭگو يېپيىڭى بىر دەۋرگە قەدەم
قويدى. نادانلىق، قاشقاقلق ۋە غەپلەتنىڭ چاڭ-
توزاڭلىرىنى ئۈستى - بېشىدىن تولۇق قېقىپ تاش-
لاشقا تېخى ئۈلگۈرمىگەن كىشىلىرىمىز كۆزلىرىد-
نى يوغان ئېچىپ، ئۆز ئەتراپلىرىدا نەچچە مىڭ
يىلدىن بۇيان تۇنجى قېتىم يۈز بېرىۋاتقان ئاجايىپ
ئۆزگىرىش ۋە يېڭىلىقلارنى ھەيرانلىق بىلەن كۆر-
دى. بۇ دەل جۇڭگونىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان
يۈيۈك ئىسلاھات ئېلىپ كەلگەن مۆجىزە ۋە سەلتە-
نەت ئىدى. بۇ رېئاللىق ئالدىدا دەۋرنىڭ ئەينىكى
دەپ ئاتالغان ئاخباراتچىلىقىمىز ئەنئەنىۋى خەۋەر
قىلىش شەكىللىرى ئۈستىدە ئازابلىق ئويلىنىشقا
مەجبۇر بولدى. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، پەقەت
80 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندىلا ئاخبارات-
راتچىلىقىمىزدا چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەردىن ئىبار-
رەت يېڭىچە خەۋەر قىلىش شەكلى بارلىققا كەلدى.
بۇنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە سە-
ۋەب ۋە ئامىللار بىلەن باغلاشقا بولىدۇ.

بىرىنچى، ئىسلاھات جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىق-
قان يېڭى ئەھۋال، يېڭى ھادىسىلەر ئاخباراتچىلىق-
مىزنى ئەنئەنىۋى شەكىللەردىن قول ئۈزۈپ،
دادىل ئىزلىنىشكە، يېڭى سىناقلىرىنى ئېلىپ بې-
رىشقا مەجبۇر قىلدى. يەنى ئىسلاھات كونا، قات-
مال رامكا ۋە ئەندىزىلەرنى چېقىپ تاشلاپ، بىر-
مۇنچە كونا كۆز قاراشلارغا زەربە بەردى، بىر قى-
سىم كىشىلەرنىڭ مەنپەئىتى دەخلى تەرزىگە ئۆچ-
رىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى ۋە

مىزنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

1

ئاخبارات يېقىندا يۈز بەرگەن، بايقالغان ۋە
ئۆزگىرىۋاتقان پاكىتنىڭ خەۋەر قىلىنىشى، ئۇرۇپ-
ئال تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن تېز ئەكس ئەتتۈرۈپ
بېرىدۇ. دېمەك، ئاخبارات خەۋەرچىلىكى رېئال-
لىقلىقى، دەۋر خاراكتېرى ئىنتايىن كۈچلۈك بول-
غان بىر كەسىپ، ھەرقانداق يېڭىچە ئاخبارات
شەكلىنىڭ بارلىققا كېلىشى، گۈللىنىشى ياكى يو-
قىلىشى ئاشۇ دەۋردىكى سىياسىي، ئىقتىساد، مە-
دەنىيەت ۋە ئاڭ فورماتسىيە قاتارلىق جەھەتلەردىكى
ئۆزگىرىشنى ئۆزىگە مەنبە قىلىدۇ. دەۋر ئالاھىدىد-
لىكى بىلەن ئاخبارات خەۋەرچىلىكىدىكى ئۆزگى-
رىش نۇقتىرى تومۇرداشتۇر. بىز ئاخبارات خە-
ۋەرچىلىكىمىزنىڭ ئالدىنقى 30 نەچچە يىللىق مۇ-
ساپىسىگە نەزەر سالدىغان بولساق، ئۇنىڭ رېئال
تۇرمۇشنىڭ تۇرغۇن ۋە تەكشى ھالىتىنى مېخانىك
تۈستە قاتمال، يۈزەكى خاتىرىلەش بىلەنلا چەكلى-
نىپ كەلگەنلىكىنىڭ يىلتىزىنى كۆرۈۋېلىشىمىز
ئانچە قىيىنغا چۈشمەيدۇ.

ئالايلىق، ھوقۇق يۈكسەك دەرىجىدە مەركەز-
لەشتۈرۈلگەن سىياسىي تۈزۈلمە ئاخبارات ۋاسىتى-
لىرىنى ئوقۇل تەشۋىقات قورالىغا ئايلاندۇرۇپ
قويدى، ئۆزىگە پايدىلىق نەرسىلەر زور كۈچ بىلەن
تەشۋىق قىلىنىپ، پايدىسىز نەرسىلەر قامال قى-
لىندى. ئىلغار تەرەپلەر كۆككە كۆتۈرۈلۈپ، قا-
لاق تەرەپلەر يوشۇرۇپ قېلىندى ياكى پەردەلەپ
كۆرسىتىلدى. گېزىتلەردە پەقەت بىرلا خىل ئاۋاز
تەكىتلىنىپ، ئوخشىمىغان قاراشلارنىڭ ئوتتۇرىغا
چىقىشى چەكلەندى؛ يۈكسەك دەرىجىدە مەركەز-
لەشكەن پىلانلىق ئىگىلىك شەكلى ۋە بىر خىللاش-
قان مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى بىر مىليارد خەلقنى
داش قازانغا تەلمۈرۈپ ئولتۇرىدىغان قىلىپ قوي-
دى. كىشىلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەنپەئىتى
ئېتىراپ قىلىنمىدى، رىقابەت چەكلەندى. ئۆلۈك،
قاتمال، بىر خىللاشقان بۇ ئالاھىدىلىك ئاخبارات
خەۋەرچىلىكىدە ئەينەن ئىپادىسىنى تاپتى. ئەسلىدە

ئىسلاھاتچىلارنى بىر قىسىم كىشىلەر قوللىسا، بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنىڭغا قارشى چىقتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسلاھات تەدبىرلىرىنىڭ پايدىلىق تەرەپ-لىرىمۇ، پايدىسىز تەرەپلىرىمۇ بولدى، ئىسلاھات-چىلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان تەرەپلىرىمۇ، كەتكۈزۈپ قويغان تەرەپلىرىمۇ بولدى. كەمكۈت-سىز مۇكەممەللىكنىڭ بولمايدىغانلىقى ھەممە ئادەم ئېتىراپ قىلىدىغان رېئاللىققا ئايلاندى. لېكىن شەيئىلەر ئۈستىدە ياكى قارا ياكى ئاق، ياكى ياخ-شى ياكى يامان دەپلا ھۆكۈم چىقىرىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن ئاخباراتچىلىقىمىز قارىسىمۇ، ئېقىمۇ بول-غان، ياخشى تەرىپىمۇ، يامان تەرىپىمۇ بولغان بۇ مۇرەككەپ ھادىسىلەر ئالدىدا تېخىرقاپ قانداق قول سېلىشنى بىلمەي قالدى. شەيئىلەرنى سىدام رە-ۋىشتە بىر خىل سۈرەتلەپ بېرىدىغان ئەسلىدىكى ئاخبارات ئەندىزىلىرى كۆپ قىرلىق ۋە ستېرېئو-لۇق ئۆتۈشمە ھالىتىدىكى يېڭى شەيئىلەرنى ئىپادە-لەشكە مۇۋاپىق كەلمەي قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاخ-باراتچىلىرىمىز يېڭىچە شەكىل ئۈستىدە ئىزدە-نىشكە باشلىدى.

ئىككىنچى، ئىسلاھات جەريانىدىكى شەيئىلەر-نىڭ كۆپ تەرەپلىملىكى ۋە مۇرەككەپلىكى، بىر خىللاشقان خەۋەرچىلىك شەكىلنى چۆرۈپ تاشلاشقا مەجبۇر قىلدى. ئىسلاھات مۇرەككەپ ۋە ئەگرى-توقاي بىر جەريان بولدى. يېڭىلىق بىلەن كۈند-لىق، توغرا بىلەن خاتا، مۇۋەپپەقىيەت بىلەن مەغ-لۇبىيەت بۇ جەرياندا ئۆز ئارا گىرەلىشىپ كەتتى. بىرمۇنچە يېڭى چارە تەدبىرلەر كونا رامكىلارنى بۇزۇپ تاشلاپ ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان يېڭى قائىدە - تۈزۈم بولمىغاچقا، ئۇ، «ئەقىلگە مۇۋاپىق بولسىمۇ قانۇنغا توغرا كەل-مەيدىغان» نەرسە بولۇپ قالدى. بىرمۇنچە كونا ئۇسۇللار ئىسلاھات ۋە تەرەققىياتنىڭ بويۇنتۇرۇقى بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا يۈرگۈزۈلۈۋاتقان سىياسەتنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ «قانۇنلۇق بول-سىمۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق بولمىغان» نەرسە بولۇپ قالدى. داڭق چىقارغان ئىسلاھاتچىلارنىڭ كۆپىن-چىسى كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك نەتىجىگە ئې-

رىشكەن بولسىمۇ، يەنە بىرمۇنچە ئەخمىقانلىقلار-نى قىلىپ قويدى. ئۇلار جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى سى-ياسى، ئىقتىساد-رامكىسىدىن يۇلۇقۇنۇپ چىقىپ، يېڭى سىيا ياراتقان بولسىمۇ، يەنىلا ئازدۇر - كۆپتۇر كۈنلىقنىڭ ئىزنالىرىنى ساقلاپ قالدى. ئۇلارنىڭ بىر قەدىمى كەلگۈسىگە قاراپ تاشلانغان بولسا، بىر قەدىمى ئۆتمۈشنىڭ ساسلىقلىرىدا لات-قىلارغا يېتىپ تۇرۇۋەردى. مال باھاسى ئىسلاھ-قىلىنىۋىدى، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ باھانى ئۆس-تۈرۈۋالدىغانلار چىقتى، بازارنى قويۇۋېتىۋىدى ھايانكەشلەر چىقتى، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئال-دىن بېيىتىشقا يول قويۇلۇۋىدى، ئىقتىسادىي كە-رىمىدىكى بەزى چوڭىچىپ كېتىدىغان ھادىسە بار-لىققا كەلدى. ھەق بىلەن ناھەق، تۆھپە بىلەن سەۋەنلىك، يېڭى بىلەن كونا، ئىجابىيلىق بىلەن سەلبىيلىك گىرەلىشىپ كەتكەن بۇ مۇرەككەپ ھا-لەت، ئاخباراتچىلىقىمىزدىكى شەيئىلەرنىڭ ئىجا-بىي تەرىپىنىلا ئەكس ئەتتۈرۈشتەك يەككە قەسىدە-چىلىك خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىل-دى.

ئۈچىنچى، ئاخباراتچىلىقىمىز ئىسلاھات جە-ريانىدىكى «قىيىن نۇقتا» ۋە «قىزىق نۇقتا» لارغا ئويىپكىتىپ يۈزىتىش بىلەن نەزەر ئاغدۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش، كادىرلارنى تەكلىپ بىلەن ئىشلىتىش، پاي چېكى تۈزۈمى، ئىقتىسادىي ئالاھىدە رايون، ئىشچى يال-لاش دېگەنگە ئوخشاش بىر قاتار يېڭى شەيئىلەر 30 نەچچە يىلدىن بېرى سوتسىيالىزم تۈزۈمىدە قاتتىق پەرھىز تۇتۇلغان ئىشلار ئىدى. كىشىلەر بۇ ئىش-لارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدىن دەسلەپتە قاتتىق ھەيران بولۇشتى. بىر مەزگىللىك ئەمەلىيەت ۋە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بەزىلىرىنى كۆپ قىسىم كىشىلەر چۈشىنىپ قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لې-كىن يەنە بىر مۇنچىلىرى تېخى سىناق ۋە بىخ-ھالىتىدە ئىدى. ئۇنىڭ توغرا، خاتالىقى ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىش، بولۇپمۇ نەزەرىيىۋى جەھەتتىن يەكۈنلەپ ئويىپكىتىپ قانۇنىيىتىنى خۇلاسىلەپ بې-رىش بالدۇرلۇق قىلاتتى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئاخبارات ئەنئەنىۋى ئەندىزىسى بويىچە رېئال تۈر-

ئۇسۇل ۋە شەكىلنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بىر خىل مۇستەقىل ژانىر ئەمەس، ئۇ خىلمۇ - خىل ژانىر ۋە تۈرلەرنىڭ بىرىكىمىسىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇ خەۋەر قىلىنىدىغان ئوبيېكتنىڭ ئۆزىگە خاس مەز- مۇنى بىلەن خەۋەر قىلغۇچى سۈبېكتىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسى- لەن، مۇخبىر چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەردە گاھى سىجىل خەۋەر قىلىش ئۇسۇلىنى، گاھى مەخسۇس تېمىدىكى چاتما خەۋەر ئۇسۇلىنى قوللىنىشى مۇم- كىن، بۇنىڭدا يەنە گاھى تەپسىلىي خەۋەر، گاھى مۇلاھىزىلىك خەۋەر، گاھى ئەھۋال توغرىسىدىكى ياكى ئومۇملاشتۇرۇلغان خەۋەر ژانىرلىرىنى قول- لىنىشى ياكى بىر قېتىمدا بىرنەچچە خىل ژانىرنى بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىشى مۇمكىن. شۇڭا چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەردىن ئىبارەت بۇ ئۇسۇلنى كونكرېت بىر خىل ژانىردىن پەرقلەندۈرۈپ قاراش كېرەك. ئىككىنچى، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر بىلەن چوڭ- قۇرلۇققا ئىگە خەۋەرلەر يەنە مەلۇم جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. بىز يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىد- مىزدەك، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر ئاخباراتنىڭ ئوبيېكتىنى دۇنيانى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئۇسۇلغا قارىتىلغان. چوڭقۇرلۇققا ئىگە خەۋەر بولسا، ئاشۇ خىل ئەكس ئەتتۈرۈش سۈپىتىنىڭ يۇقىرى - تۆ- ۋەنلىكىگە قارىتىلغان. مەسىلەن، چوڭقۇر قاتلام- لىق خەۋەر تەركىبىدىكى بىر قىسىم خەۋەرلەر ئاي- رىم - ئايرىم تۇرغان چاغدا چوڭقۇرلۇققا ئىگە بولغان بولۇشى ناتايىن (چۈنكى چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر كۆپىنچە ھاللاردا ئىككى ياكى ئۈچتىن ئار- تۇق خەۋەرنى بىر گەۋدە قىلىدۇ)، پەقەت ئۇنىڭغا بىر پۈتۈن سىستېما بويىچە قارىغاندا ئاندىن چوڭ- قۇرلۇققا ئىگە ئىكەن دېگىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، بەزى چوڭقۇر يېزىلغان خەۋەرنى چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر ئايرىم ژانىر ھەققىدىكى ئەمەس، بەلكى ئەكس ئەت- تۈرۈش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى ئۇقۇم.

غەرب ئاخباراتچىلىقىدىمۇ چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەرگە توغرا كېلىدىغان in - depth reports دېگەن سۆز بار. بۇ چوڭقۇر يېزىلغان بىر خىل

مۇشتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان «تىپلار» نى تاللاپ، كىشىلەرنى يېتەكلىشى كېرەكمۇ؟ ئەپسۇسكى، رې- ئال تۇرمۇش ئاخباراتىنى تېخى بۇنداق غايىۋى «تىپ» بىلەن تەمىنلىمىگەندى. ياكى ئۇ خەتەر- لىك ۋە نامەلۇم بۇ رايوندىن ئەگىپ ئۆتۈپ كېتىشى كېرەكمۇ؟ بۇ تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈن- كى بۇ يېڭى تۈزۈلمە بىلەن كونا تۈزۈلمىنىڭ كەس- كىن ئېلىشىش نۇقتىسى، ئىسلاھاتتىكى شۇنداقلا جامائەت پىكىرنىڭ دىققەت ئېتىبارىدىكى «قىيىن نۇقتا» ۋە «قىزىق نۇقتا» ئىدى. مۇخبىرلار يۈ- رەك قېنىنى سەرپ قىلىپ قېزىپ چىقىدىغان ھە- قىقىي خەۋەرمۇ دەل مۇشۇ يەردىن چىقاتتى. شۇ- نىڭ بىلەن ئاخباراتچىلىقىمىز خەلق ئاممىسى چۈ- شىنىشىنى ئەڭ جىددىي تەلەپ قىلىۋاتقان، جەمئى- يىتىمىزنىڭ تۈپ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشىنى بەل- گىلەيدىغان بۇ مەسىلىلەرنى تۇتۇپ، ئۇنى ئوبيېك- تىپ پوزىتسىيە بىلەن ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈش، ھەمدە ئۇنىڭ ھەل قىلىنىش ۋە تەقدىر تەرەققىيات- ىغا بىۋاسىتە قاتنىشىش يولىنى تاللىۋالدى.

يىغىپ ئېيتقاندا، جەمئىيىتىمىزنىڭ بىر خىللىقتىن كۆپ خىللىققا، ئاددىيلىقتىن مۇرەك- كەپلىككە قاراپ يۈزلىنىشى، ئاخباراتچىلىق- مىزنىڭ شەيئىلەرنى مۇقىملاشقان بىرلا نۇقتىدىن كۆزىتىشتىن ئوخشاش بولمىغان مەنپەئەت گۇرۇھى مەيداندا تۇرۇپ ئەتراپلىق كۆزىتىشكە؛ شەيئىلەر- نىڭ تەرەققىيات نەتىجىسىنى ئاددىيلا خاتىرىلەپ قويۇشتىن، تەرەققىيات مۇساپىسىگە قاتنىشىشقا ئۆتۈشتەك مەۋجۇت رېئاللىق، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى ئارقا كۆرۈنۈ- شى ۋە ئىجتىمائىي مەنبەسى بولدى.

2

بىز چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەرنىڭ نېمە ئىكەن- لىكى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا سۆزلەش- تىن ئىلگىرى مۇنداق ئىككى مەسىلىنى ئايدىنلاش- تۇرۇۋېلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بىرىنچى، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر ئاخباراتتىكى ژانىر تۈرد- نى ئەمەس، بەلكى خەۋەر قىلىشتا قوللىنىلغان

خەۋەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئامېرىكا ۋە ئەنگىلىيەدە «چوڭ ماۋزۇلۇق خەۋەر»، فرانسىيەدە «چوڭ خەۋەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ 2 - دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، گېزىت بىلەن رادىئو - تېلېۋىزىيە ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنىڭ كۈچىيىشى نەتىجىسىدە چۈشەندۈرۈش خاراكتېرلىك خەۋەردىن تەرەققىي قىلىپ شەكىللەنگەن. بىز دەۋانغان چوڭ - قۇر قاتلاملىق خەۋەر ھەرگىزمۇ غەربتىكى in depth reports - نىڭ كۆچۈرۈلمىسى ئەمەس، ئۇ جۇڭگونىڭ ئاخبارات ئەمەلىيىتى جەريانىدا جۇڭگو - نىڭ رېئاللىقىنى مەنبە قىلىپ شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ مەزمۇن دائىرىسى غەربتىكى چوڭقۇر خەۋەر - نىڭكىدىن كۆپ كەڭرى بولۇپ، ئۇقۇم جەھەتتىن چوڭقۇرلاپ خەۋەر قىلىش (يەنى شەيئەلەرنىڭ ئىچكى قاتلىمىغا قەدەممۇ - قەدەم چوڭقۇرلاپ كىرىش) دېگەن مەنىنىمۇ بېرىدۇ.

ئۇنداق بولسا چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەرنىڭ ئېنىقلىمىسى قانداق بولىدۇ؟ بىز بۇ يەردە ئېنىق - لىما ھەققىدىكى خىلمۇ - خىل قاراشلارنى سېلىش - تۈرۈپمۇ ئولتۇرمايمىز. پەقەت كۆپچىنىڭ نەتىجىسىدە قاتتىقلىرىنىڭ قارىشىدىن مۇنداق بىر ئۇقۇمنى يە - كۈنلەشكە بولىدۇ، دەپلا قارايمىز:

چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر مول ئاخبارات پا - كىتىلىرى ۋە ئارقا كۆرۈنۈش ماتېرىياللىرى ئارقى - لىق زور ئاخباراتلىق ۋەقەلەر ھەم ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى سىستېمىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ - خان، چۈشەندۈرۈش، تەھلىل قىلىش باھا بېرىش ئارقىلىق شەيئەنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدىغان ھەم ئۇنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ئۈستىدە ئىز - لىنىدىغان خەۋەر قىلىش ئۇسۇلىدىن ئىبارەتتۇر. بۇ خىل خەۋەر قىلىش ئۇسۇلى خەۋەر ئويىپكىتىنى بىر پۈتۈن گەۋدە، بىر جەريان دەپ قاراپ ئەكس ئەتتۈ - رىدۇ، شۇنداقلا ئۇ بىرلا ۋەقە، بىرلا ئادەمنى بىرلا ۋاقىت نۇقتىسىدا تۈرۈپ مەلۇم قىلىپ، بىرلا مەن - بەدىن يەككە ئۇچۇر تارقىتىدىغان خەۋەر قىلىش ئۇسۇلىدىن پەرقلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىدىن كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەردە مۇ - ھىم، زور، ئۆتكۈر تېمىلار تۇتۇلىدۇ. يەنى ئۇنىڭ - دا دۆلەت ۋە خەلقنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان زور مەسىلىلەر، ئىسلاھات جەريانىدا ئوت - تۇرغۇ چىققان مۇھىم مەسىلە ۋە ھادىسىلەر، رې - ئال تۇرمۇشتا خەلق ئاممىسى ئورتاق كۆڭۈل بۆلۈ - ۋاتقان، تالاش - تارتىش قىلىۋاتقان مەسىلىلەر، خىزمەتلەردىكى قىزىق نۇقتا، قىيىن نۇقتا ۋە مۇ - ھىم نۇقتىلار ئۈستىدە ماکروپىلىق پىكىر يۈرگۈزۈ - لۈپ، جەمئىيەتنىڭ دىققەت ئېتىبارى قوزغىتىلىدۇ ۋە ياكى ئۇشتۇمتۇت يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەر (مە - سىلەن، زور ئوت ئاپىتى، سۇ ئاپىتى، قاتناش ۋەقەسى، نامايىش، توپىلاڭ، تېررورلۇق ھەرىكەت - لىرى) نىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى ۋە ماھىيىتى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىلىپ، مۇشتىرىلارغا ئېنىق چۈشەنچە بېرىلىدۇ.

ئىككىنچى، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەرنىڭ خە - ۋەر قىلىش دائىرىسى كەڭلىككە، قىممىتى ئۇنى - ۋېرساللىققا، ژانىرى كۆپ خىللىققا ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل خەۋەرلەرنى يازغاندا مۇخبىر بىرلا ئادەم، بىرلا ۋەقە، بىرلا ئورۇننى يېزىشتەك چەكلىمىدىن بۆسۈپ چىقىپ، ئاشۇ ئادەم، ۋەقە ۋە ئورۇننى نۇقتا قىلىپ، سەكرەتمە تەپەككۈر ئۇسۇلى ئارقى - لىق ئورۇن، كەسىپ، رايون ۋە ۋاقىتتىن ھالقى - ۋانغان ھالدا پىكىر يۈرگۈزىدۇ. خىلمۇ خىل ئىجتى - مائىي ھادىسىلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئەكس ئەتتۈ - رۈلگەن بۇ خىل خەۋەرلەر ھەم ئاخباراتلىق قىممەت - كە، ھەم ئىلمىي قىممەتكە، ھەم ئەمەلىي تەدبىق - لاش قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەردە مۇخبىر بىر خىل ئۇسۇل بىلەن چەكلىنىپ قالماي - دۇ، يەنى خەۋەر، تەپسىلىي خەۋەر، ئوبزور، ئە - دەبىي ئاخبارات قاتارلىقلارنىڭ ھەرقاندىقىنى قول - لىنىدۇ، گاھىدا بىر پارچە خەۋەردىمۇ خەۋەر، تەپسىلىي خەۋەر ۋە ئوبزورنىڭ ئامىللىرى بىر گەۋدە قىلىپ يۇغۇرۇۋېتىلىدۇ.

ئۈچىنچى، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر ئەنئەنى - ۋى «ئىككى قۇتۇپلۇق تىپ» نى خەۋەر قىلىشتىن خالى بولغان بولىدۇ. يەنى بۇ خىل خەۋەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەنئەنىۋى ئەھمىيەتتىكى ئوقۇل ئىجا -

لىنىچانلىققا ۋە چوڭقۇرلۇققا ئىگە بولىدۇ. ئۇ مۇخەبىرىنىڭ ھەم ماكرولۇق ھەم مىكرولۇق كۆزىتىشىنىڭ نەتىجىسى بولغاچقا، پاكىت ئاساسلىرى تولىق، ئارقا كۆرۈنۈش ماتېرىياللىرى پۇختا بولىدۇ. ئۇنىڭدا بۈگۈن تەپسىلىي ئەكس ئەتتۈرۈلۈپلا قالماستىن، ئۆتمۈش ئەسلىتىدۇ، كەلگۈسى قىدى ياسا قىلىنىدۇ. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىر-لەشتۈرۈلۈپ، شەيئىلەرنىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى، جەريانى، ئەھمىيىتى، كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات مەنزىرىسى چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئىجابىي تەكلىپ پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. خەۋەرنىڭ ۋاقتى، ئادەم، ئورۇن، ۋەقە قاتارلىق ئامىللىرى تولۇق يېزىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سەۋەب ئامىلى ئۈستىدە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىنىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە تۇرمۇش ھادىسىلىرىنىڭ زەنجىرىسىمان باغلىنىشى ھەم ماھىيىتى چوڭقۇر قېزىلىدۇ. كىشىلەرگە ئويغىتىش خاراكتېرلىك ئىلھام بەخش ئېتىلىدۇ.

قىسقىسى، مۇخبىرنىڭ ئەتراپلىق كۆزىتىشى ۋە ستېرېئولۇق تەپەككۈرى ئارقىلىق شەيئىلەرنىڭ ھەر تەرەپلىمە باغلىنىشىنى، ئىجابىي ھەم سەلبىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى، روھىي ماھىيىتىنى ۋە ئەتىكى مەنزىرىسىنى تەرەققىيات نۇقتىسىدە زەرى ئارقىلىق چوڭقۇر قىلىپ جانلىق يورۇتۇپ بېرىش چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكىدۇر.

3

ھەرقانداق بىر بېيجىچە ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ھامان كىشىلەرنىڭ تەپەككۈرىدىكى ئۆزگىرىش ۋە بېيجىچىلىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، مۇخبىرلارنىڭ تەپەككۈرىدىكى ئۆزگىرىش بولمىغان بولسا، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر مۇھىم بولمايتتى. مۇخبىرلارنىڭ تەپەككۈرىدىكى قاتلاملىق يۈكسەكلىك بولمىغان بولسا، بۇ خەۋەرلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقىمۇ بولمىغان بولاتتى. ئۇنداق بولسا، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەرلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان مۇخبىرلارنىڭ تەپەككۈرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى قابىلىيەت جەھەتلەردىن كۆزىتىشكە بولىدۇ؟

بىرىنچى، بىر خىل تىپتىكى يەككە تەپەككۈر شەكلىدىن ستېرېئولۇق تەپەككۈر قىلىشقا قاراپ يۈزلەندى. ئاخبارات خەۋەرچىلىكىدە شەيئىلەرنى بىرلا قاتلام، بىرلا تەرەپتىن كۆزىتىش، شەيئىلەرگە بىرلا قېلىپ، بىرلا خىل ئۆلچەم بويىچە مۇئامىلە قىلىش، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر تەپەككۈرىدىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئىپادىسى بولماستىن، بەلكى شەيئىلەرنى كۆپ تەرەپتىن كۆزىتىش، كۆپ قاتلامدىن يېرىش، چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئىزدىنىش خاراكتېرىدىكى ئويىيىكتىپ ئەينەن خاتىرىلەشتىن ئىبارەتتۇر. ئۇ ئوقۇل تەقدىرلەش ياكى ئوقۇل تەقدىرلەش مۇئەسسەسە، ئۇنىڭدا ئەنئەنىۋىي خەۋەرلەردىكى «ياخشى ئادەم»، «يامان ئادەم» ھەمدە «ئىلغار-لا»، «فالقار» بولمايدۇ. ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئارتۇقچىلىقلىرى ۋە سەۋەبلىكلىرى بولىدۇ. ھەر بىر ئىشنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرى ھەم زىيانلىق تەرەپلىرى كۆرسىتىلىدۇ. ئۇنىڭدا «يورۇقلۇق» بىلەن «قاراڭغۇلۇق» گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، ھەرقايسى تەرەپلەرگە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن ئويىيىكتىپ باھا بېرىلىدۇ.

تۆتىنچى، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر قوبۇل قىلغۇچىلار بىلەن باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ سۆزلىشىش كەپپىياتى بىلەن خەۋەر قىلىش ئېلىپ باردۇ. ئۇنىڭ تەلەپپۇز ۋە مۇقامىدىن بۇيرۇقۇزۇش، مەجبۇرىي سىڭدۈرۈش خاراكتېرىدىكى ۋەزىيەت نەتىجىسى، بەلكى سەمىمىي، ئاقكۆڭۈل، لىۋك بىلەن مەسلىھەت ئوتتۇرىغا قويۇش، مەسلىھەت ۋە زىددىيەتنى ھەل قىلىشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە بىرلىكتە ئىزدىنىش، مەسلىھەتلىشىشتەك دېموكراتىك تىك كەپپىيات چىقىپ تۇرىدۇ. شۇڭا بۇنداق خەۋەرلەر قوبۇل قىلغۇچىلارنى ناھايىتى ئاسان جەلپ قىلىدۇ، ئۇلارنى شەيئىلەرنىڭ ئىككىنچى بىر تەرەپىنى ئېنىق كۆرۈشكە، ئومۇمىي ۋەزىيەت نۇقتىسىدا تۇرۇپ كۆزىتىشكە، ئادۋەت قاراشلىرىنى تاشلاپ، باراۋەر كېڭىيىش ئاساسىدا ئىدىيە ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇپ ئورتاقلىققا ئېرىشىشكە يېتەكلەيدۇ. بەشىنچى، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەرلەردە شەيئىلەر ئۆزگەرمەس نۇرغۇن ھالەتتە ئەمەس، بەلكى تەرەققىي قىلىۋاتقان، ئۆزگىرىۋاتقان جەريان سۈپىتىدە ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مۇخبىرلار ئالدىنقى راپ كېسىپ ھۆكۈم چىقىرىۋەتمەيدۇ، نۇرغۇن ئاممىۋى مەلۇم ئېھتىماللىقلارنى، سوئاللارنى قالدۇرىدۇ. قاتناش ساقچىسىغا ئوخشاش مۇشتىرىلارنى «ئۇياق-تاقماق»، بۇ ياققا ماڭما» دەپ باشقۇرماستىن، ماھىر ساياھەت يېتەكچىسىگە ئوخشاش، ئەڭ گۈزەل مەنزىرىلەرنى كۆرسىتىپ قويىدۇ، ئاخىرقى تاللاش، ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىنى مۇشتىرىلارغا، شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىغا تاپشۇرىدۇ.

ئالتىنچى، چوڭقۇر قاتلاملىق خەۋەر تەپەككۈرىدىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئىپادىسى بولماستىن، بەلكى شەيئىلەرنى كۆپ تەرەپتىن كۆزىتىش، كۆپ قاتلامدىن يېرىش، چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئىزدىنىش خاراكتېرىدىكى ئويىيىكتىپ ئەينەن خاتىرىلەشتىن ئىبارەتتۇر. ئۇ ئوقۇل تەقدىرلەش ياكى ئوقۇل تەقدىرلەش مۇئەسسەسە، ئۇنىڭدا ئەنئەنىۋىي خەۋەرلەردىكى «ياخشى ئادەم»، «يامان ئادەم» ھەمدە «ئىلغار-لا»، «فالقار» بولمايدۇ. ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئارتۇقچىلىقلىرى ۋە سەۋەبلىكلىرى بولىدۇ. ھەر بىر ئىشنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرى ھەم زىيانلىق تەرەپلىرى كۆرسىتىلىدۇ. ئۇنىڭدا «يورۇقلۇق» بىلەن «قاراڭغۇلۇق» گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، ھەرقايسى تەرەپلەرگە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن ئويىيىكتىپ باھا بېرىلىدۇ.

مىلە قىلىش، بىرلا خىل ئۈنۈمنى قوغلىشىش، ئاددىيلا ھالدا مۇئەييەنلەشتۈرۈش ياكى ئىنكار قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قېلىش، بىرلا خىل ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇزۇن يىل ئۇچرىغان مۇخبىرلىرىمىزنىڭ ئادەتلەنگەن تەپەككۈر شەكلى ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە بىزنىڭ خەۋەرلىرىمىزنىڭ مەزمۇنى ئاددىيلىشىپ، ئەكس ئەتتۈرۈش شەكلى قاتىيال، ئۆلۈك ۋە يۈزەكى بولۇپ كەلدى. خەۋەرلىرىمىز ئايرىملىق ۋە قىسمەنلىك جەھەتتە چىنلىقتا ئىگە قىلىنغان بولسىمۇ، ئومۇمىي مەنىدە بويىچە كۆزەتكەندە يەنىلا ساختىلىقتىن خالى بولالمىدى ياكى ئومۇمىيلىق جەھەتتە تولۇق، چىن بولالماي قالدى.

ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ دۇنيا بىز ئۈچۈن ئانچە ئاتونۇش بىلىنمەيدىغان بولدى، چوڭقۇرلىقى تۈرلۈك ئىشلارنىڭ يورۇقلۇق دەرىجىسى بارغانسېرى ئاشتى، جەمئىيەت ھەر تەرەپلىمە تۇتىشىپ كەتكەن تورسىمان قۇرۇلما شەكىلىگە كىردى، ئىسلاھات ۋە سىرتقا قارىتا ئىشلىرى ئېچىۋېتىش ۋەزىيىتى كۈنسېرى مۇرەككەپلەشتى، تۈرلۈك مەسىلىلەرنىڭ چېتىلىش دائىرىسى كېڭىيىپ، سەۋەب مەنبەلىرى كۆپەيدى. نەتىجىدە مۇخبىرلىرىمىز بۇ مۇرەككەپ رېئاللىقنى توغرا، تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن، بىر خىل تىپتىكى تەپەككۈر شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، ستېرىپ-ئولۇق تەپەككۈر شەكلىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى.

ستېرىپ-ئولۇق تەپەككۈر دېگىنىمىز، خەۋەر قىلىش ئوبيېكتىنىڭ مۇئەييەن زامان ۋە ماكاندىكى بىر پۈتۈن باغلىنىشىنى، ئۇنىڭ باشقا شەيئىلەر بىلەن بولغان ھەر تەرەپلىمە مۇناسىۋىتىنى، شۇنداقلا بۇ خىل باغلىنىش ۋە مۇناسىۋەتنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان، ئۆزگىرىۋاتقان ستېرىپ-ئولۇق ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئاساسىي نىشان قىلىدىغان تەپەككۈردىن ئىبارەتتۇر. مۇخبىرلار ستېرىپ-ئولۇق تەپەككۈر شەكلىنى قوللانغاندا، خەۋەر قىلىش ئوبيېكتىنىڭ ئادەتتىكى ئايرىم تەرەپلىرىنى ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئادەتتىكى ئايرىم تەرەپلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ پىكىر يۈرگۈزىدۇ، شەيئىلەرنى تۇرغۇن ھالەتتە ئەمەس، بەلكى ئۆزگىرىۋاتقان، تەرەققىي قىلىۋاتقان ھالەتتە كۆزىتىدۇ، بىرنەچچە پىكىر يۈرگۈزۈش نۇقتىسى بولىدۇ، باھالاش ئۆلچىمىمۇ بىرنەچچە خىل بولىدۇ، تەپەككۈر نەتىجىسىمۇ بىرنەچچە خىل بولىدۇ. نەتىجىدە شەيئىلەرنىڭ مەلۇم بىر تەكشۈرۈلگۈچىسىدە ھالىتىنى ئەمەس، بەلكى كى تۈرسىمان باغلىنىشقا ئىگە بولغان ستېرىپ-ئولۇق كۆرۈنۈشىنى ئۆتۈشمە ھالەتتە تولۇق يورۇتۇپ بېرىدۇ.

دۇنيا بىز ئۈچۈن ئانچە ئاتونۇش بىلىنمەيدىغان بولدى، چوڭقۇرلىقى تۈرلۈك ئىشلارنىڭ يورۇقلۇق دەرىجىسى بارغانسېرى ئاشتى، جەمئىيەت ھەر تەرەپلىمە تۇتىشىپ كەتكەن تورسىمان قۇرۇلما شەكىلىگە كىردى، ئىسلاھات ۋە سىرتقا قارىتا ئىشلىرى ئېچىۋېتىش ۋەزىيىتى كۈنسېرى مۇرەككەپلەشتى، تۈرلۈك مەسىلىلەرنىڭ چېتىلىش دائىرىسى كېڭىيىپ، سەۋەب مەنبەلىرى كۆپەيدى. نەتىجىدە مۇخبىرلىرىمىز بۇ مۇرەككەپ رېئاللىقنى توغرا، تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن، بىر خىل تىپتىكى تەپەككۈر شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، ستېرىپ-ئولۇق تەپەككۈر شەكلىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى.

ئىككىنچى، تۇرغۇن ھالەتتىكى تەپەككۈردىن ھەرىكەت ھالىتىدىكى تەپەككۈرغا قاراپ يۈزلەندى. تۇرغۇن ھالەتتىكى تەپەككۈر بىر خىل مۇقىملاشقان، قاتىيال، ئۆلۈك ھالەتتىكى كۈنسېرى ۋاتىپ تەپەككۈر شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇقىملاشقان ئۆلۈك قۇم چىقىش نۇقتىسى قىلىنىپ، مۇقىم تەپەككۈر نەتىجىسى بويىچە مۇقىملاشقان تەپەككۈر نەتىجىسىگە ئېرىشىش نىشان قىلىنىدۇ. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيان مۇخبىرلىرىمىزنىڭ شەيئىلەرنى تەرەققىيات نەزىرى بويىچە كۆزىتىشى كەمچىل بولۇپ كەلدى، شەيئىلەرنىڭ ئەڭ يېڭى تەرەققىيات ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىپ، ئۇلارنىڭ ھەرىكەت تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئالاھىدىلىكى ۋە ئەڭ يېڭى مۇناسىۋەت تورىنى ھەقىقىيلىق بىلەن يورۇتۇپ بېرىشى، ئالدىن بەلگىلەنگەن ئۆلچەم ۋە مۇقىم ئىدىيىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىدى. بۇ خىل تۇرغۇن تەپەككۈرنىڭ تەسىرىدە مۇخبىرلىرىمىز كۆپىنچە ھاللاردا مەلۇم بىر ۋەقە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن مەلۇم بىر شەخس كامالەتكە يەتكەندىن كېيىن، مەلۇم بىر خىزمەت خۇلاسەلەنگەندىن كېيىن، قىسقىسى شەيئىدىن تولۇق نەتىجە چىقىرىلغاندىن كېيىن پەقەت يەكۈن خاراكتېرلىك بىر پارچە خەۋەر بېرىشكەلا ئەھمىيەت بېرىدىغان بولۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن مۇرەككەپ شەيئىلەرمۇ ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىلدى، شەيئىلەرنىڭ رەڭگى ئۆزگىرىش ئىگىرى - توقاي تەرەققىيات جەريانى مۇخبىرلارنىڭ قەلبىدىن ساقىت قىلىندى، مۇشتەرىلارمۇ پەقەت شەيئىلەرنىڭ نەتىجىلەنگەن ئۇيۇتما ھالىتىدىنلا ئۆچۈر ئىگەللىيەلەيدىغان بولۇپ قالدى.

جەمئىيەتتىمىزنىڭ زامانىۋىلىشىش قەدىمى تەبىئىي ئىگىلىكنى ئاساس قىلغان تۇرغۇن جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تورسىمان ئالاقىسىنى ھەسسەلەپ ئاشۇردى، جەمئىيەتتىمىز يېڭى ئۆزگىرىش، يېڭى يۈزلىنىش، يېڭى مۇناسىۋەت ۋە يېڭى تەرەققىياتلار بىلەن تولدى. ئاخباراتتىمىز شەيئىلەرنىڭ تاكاۋۇللاشقان نەتىجىسىنى كۆتۈپ تۇرالمايدىغان تەخىر-سىز ۋەزىيەتكە دۇچ كەلدى. نەتىجىدە مۇخبىرلىرىمىز

چۈشەنچە، ئۆلچەم ۋە ئەندىزىلەرگە گۇمان بىلەن قاراپ، خەۋەر ئويىپكىتلىرىنى خىلمۇ خىل تەرەپ-تىن يورۇتۇشقا، ئۆزگىچە، يېڭىچە تەسەۋۋۇرلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۈرئەت قىلىدىغان ھەم ئىنتىلىدىغان بولدى. مەسىلەن، «شىنجاڭ ئىشچىلىرى گېزىتى» گە بېسىلغان «چوقان سال، ئەي، بىيا-يان زېمىن» ناملىق ئاخبارات ئەسىرىدە مۇخبىر يۈسۈپجان ئەخمىدى توقسۇن ناھىيىسىنىڭ تېخنىكا، مەبلەغ ۋە ئىختىساس ئىگىلىرىنى كىرگۈزۈش-كە دائىر توققۇز ماددىلىق تەدبىرنى تۈزۈپ، سىرت-تىن تەكلىپ قىلىنغان تېخنىكا، مۇتەخەسسسلەر-نى ئەۋزەل شارائىت بىلەن تەمىنلەپ، ئەتتۇرالاپ ئىشلەتكەنلىكىنى بايان قىلغاندىن كېيىن، تەپەك-كۈرىنى دەرھال يەنە بىر نۇقتىغا يۆتكەپ، «سەلەر سىرتتىن كەلگەن (كۈيۈغۇل)، (كېلىن) لەرنى-ئەتتۇرالايدىكەنسىلەر، ئۆز ئوغۇل-قىزىڭلارنىچۇ؟» دېگەن مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ.

دېمەك، ئۆزگىچىلىككە ئىنتىلىدىغان تەپەك-كۈر مۇخبىرلارنىڭ تەپەككۈر پائالىيىتى جەريانىدا ئەسلىدىكى ئۆلچەملەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، پىكىرنى ئوخشاشمايدىغان يۆنىلىش بويىچە كېڭەيتىپ ۋە تە-رەققىي قىلدۇرۇپ، كۆپ خىل جاۋابقا ئېرىشىدۇ-غان، تېخىمۇ مول ۋە يېڭى ئۆچۈر يەتكۈزۈپ بېرىد-ىدىغان ئىجادىيلىققا ئىگە بىر خىل تەپەككۈردىن ئىبارەتتۇر. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبا-رەتتىكى، ① ئۇنىڭدا مۇخبىر بىر مەسىلە ئۈستىدە ئوخشاش بولمىغان يوللار ئارقىلىق پىكىر يۈرگۈ-زدۇ، بىر خىل سەۋەبىنىڭ خىلمۇ خىل نەتىجىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى، بىر خىل نەتىجىگە خىلمۇ خىل سەۋەبلەر ئاساس بولىدىغانلىقىنى، بىر خىل شەيئىنىڭ خىلمۇ خىل ئىپادىلىنىش شەكلى بولىدىغانلىقىنى، بىر مەسىلىنى خىلمۇ خىل ئۇ-سۇل ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، كۆپ خىل سەۋەب، كۆپ خىل نەتىجە، كۆپ خىل شەكىل ۋە كۆپ خىل ئۇسۇل ئۈستىدە ئىزدىنىدۇ. ② ئۇنىڭدا مۇخبىر شەيئە-لەرنىڭ ھەق - ناھەقلىقىغا ھۆكۈم قىلىشتا تەييار ماتېرىيال ۋە ئۆلچەملەرگە قانائەتلىنىپ قالما-ستىن، ئەسلىدە بار بولغان تەپەككۈر نەتىجىسىگە شۈبھە بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ، ھەمدە ماتېرىيال-لارنى قايتىدىن سېلىشتۇرۇپ يېڭى، ئۆزگىچە قا-راش ئۈستىدە ئويلىنىدۇ. ③ ئادەتكە ئايلانغان پى-كىر يۈرگۈزۈش چەمبىرىكىدىن ھالقىپ چىقىپ پەرەز، قىياس، باغلىما تەسەۋۋۇر قاتارلىق بىلىش پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئادەتتىكى كىشىلەر مەسىلە دەپ قارىمىغان شەيئىلەردىن مۇھىم مەسىلىلەرنى بايقاپ، يېڭى جاۋابلارنى ئىزدەشكە تىرىشىدۇ. دې-

رىمىز تۇرغۇن ھالەتتىكى تەپەككۈردىن ھەرىكەت ھالىتىدىكى تەپەككۈرغا ئۆتتى. ھەرىكەت ھالىتىدىكى تەپەككۈر خەۋەر قىلىش مۇھىتى ۋە خەۋەر قىلىش ئويىپكىتىنىڭ تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن مۇخبىرلار ئۆزىنىڭ تەپەككۈر تەرتىپى، تەپەككۈر يۆنىلىشى ۋە تەپەككۈر مەزمۇنىنى ئۆز-لۈكىسىز ئۆزگەرتىپ، زىيارەت ئويىپكىتىنى ئىز قوغلاپ خەۋەر قىلىش، تەڭشەش، تىزگىنلەش ئارقىلىق خەۋەر نىشانىنى ئۆز لۈكىسىز تاللاپ بارىد-ىغان تەپەككۈر جەريانىدىن ئىبارەت. ھەرىكەت ھالىتىدىكى تەپەككۈر ئۆزگىرىش زامانىۋىلىشىش قەدىمى تېزلىشىۋاتقان جەمئىيەتنىڭ مۇخبىرلار-نىڭ تەپەككۈرىدىكى ئىنكاسى بولدى. ئۇنىڭ قول-لىنىشى بىلەن يەكۈن شەكلىدىكى خەۋەرچىلىك راۋاجلىنىپ خەۋەر شەكلىگە قاراپ يۈزلەندى، ھەرقانداق بىر يېڭى مەسىلە يېڭى شەيئە ئوتتۇرىغا چىقىشى ھامان مۇخبىرلىرىمىز دەرھال ئۇنىڭغا دىققەت قىلىپ، ئىز قوغلاپ خەۋەر قىلىشقا، ئۆز-لۈكىسىز خەۋەر بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭ پۈتكۈل جەريانىنى نامايان قىلىپ بېرىشكە، بىر پۈتۈن كارتىنىسىنى يورۇتۇپ بېرىشكە ئەھمىيەت بېرىدۇ-غان بولدى. ياكى ئاق ياكى قارا، ياكى ياخشى ياكى يامان دەپلا مۇتلەق شەرتلەر ئۈستىدىن ئىككى قۇتۇپلۇق خەۋەر ئەندىزىسى، شەيئىلەرنىڭ مول، مۇرەككەپ جەريانىلىق تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئوي-يېڭىلىنىپ پوزىتسىيە بىلەن ياندىشىدىغان بولدى.

ئۇچىنچى، ئوخشاشلىقنى قوغلىشىدىغان تە-پەككۈردىن، ئۆزگىچىلىككە ئىنتىلىدىغان تەپەك-كۈرغا قاراپ يۈزلەندى. ئوخشاشلىقنى قوغلىشىدۇ-غان تەپەككۈر ئىلىمىز مۇخبىرلىرى ئۇزاق ۋاقىت-تىن بېرى قوللىنىپ كەلگەن ۋە ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن تەپەككۈر شەكلى بولۇپ، ئۇ، كىشىلەر-نىڭ مەلۇم بىر خىل خىزمەت بىلەن ئۇزاق ۋاقىت شۇغۇللىنىش، مەلۇم بىر تۈردىكى مەسىلىنى دا-ئىم بىر تەرەپ قىلىش جەريانىدا شەكىللەنگەن ئا-دەت خاراكىتىرلىك تەپەككۈرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل تەپەككۈر شەكلىنىڭ ئىپادىسى شۇ بولدىكى، مۇخبىرلىرىمىز ئۆزىنىڭ سۈببىيىكتىپ تەسەۋۋۇرى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە بولغان ياكى يېقىن كېلىد-ىدىغان ئويىپكىتلارنى تاللاپ خەۋەر قىلىشقا، مەسى-لىلەرنى ھەل قىلىش چارىسىنى ئۆتمۈشتىكى ئەن-ئەنۋى تەجرىبىسىدىن ئىزدەشكە، مۇقىملاشقان بىرلا خىل تەرتىپ بويىچە خىزمەت ئېلىپ بېرىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەندى، قىسقىسى، مۇخبىرلىرىمىزدا «تاپ» تىن چىقىپ، ئەركىن، ئىجادىي پى-كىر يۈرگۈزۈش تولىمۇ كەمچىل بولۇپ قالغاند-ى. ئەمەلىيەتكە ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى ئەسلىدىكى

مەك، ئۆزگىچىلىككە ئىنتىلىش تەپەككۈرنىڭ كۈچىشىگە ئەگىشىپ، مۇخبىرلارنىڭ ئىجادچانلىقى روھى زور دەرىجىدە قوزغىتىلدى، سۈيىپكە تىپى ئېغىننىڭ پائالىيەتچانلىقى بىر قەدەر ئەركىن زېمىنگە ئىگە بولدى، ئاخبارات خەۋەرلىرىنىڭ رىقابەت فۇنكسىيىسى كۈچەيتىلدى.

تۆتىنچى، يەككە يۆنىلىشلىك تەپەككۈردىن قوش يۆنىلىشلىك تەپەككۈرغا قاراپ يۈزلەندى. يەككە يۆنىلىشلىك تەپەككۈر پەقەت تارقاقچىنىڭ مەيدانى ۋە نۇقتىسىنىلا چىقىش قىلىپ، مۇخبىر پەقەت قوبۇل قىلغۇچىلارغا ئۇچۇر سىڭدۈرۈشنى ئاساس قىلىدىغان، مۇشتىرىلارنىڭ قوبۇل قىلالايدىغان - قىلالايدىغانلىقى بىلەن قوبۇل قىلىشنى خالايدىغان - خالايدىغانلىقى بىلەن ھېسابلاشمايدىغان بىر خىل تەپەككۈر تىپىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا تارقاقچى بىلەن قوبۇل قىلغۇچى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش بولمايدۇ، قوبۇل قىلغۇچىلارنىڭ ئۇچۇر تارقىتىش جەريانىدا ھېچقانداق رولى بولمايدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ خىل تەپەككۈر ئىلىمىزنىڭ ئاخبارات خەۋەرچىلىكىگە ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت تەسىر كۆرسەتكەندەككى ئۇچۇن بىر قىسىم ئاخبارات ئورگانلىرى ۋە مۇخبىرلار ئىچىدە ھېلىمۇ ئۇنىڭ بازىرى يوق دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. بولۇپمۇ مىللىي ئاخباراتچىلىقىمىزدا 40 نەچچە يىلدىن بۇيان قوبۇل قىلغۇچىلارنىڭ رايىنى سىناپ، ئۇلارنىڭ ئاخبارات خەۋەرچىلىكىمىزگە قايتۇرغان ئىنكاسى ھەمدە تەلپىنى ئىگىلەش ئارقىلىق تەشۋىقات ۋە تارقىتىشنى بىرەر قېتىم تەڭشەش ئېلىپ بارمىغانلىقىمىز بۇنىڭ بىر دەلىلى. چۈنكى بىز، سەن قوبۇل قىلىشنىلا بىل، مەن تارقىتىمەن، سەن ئوقۇشنىلا بىل، مەن يازمەن، سەن ئاڭلاشنىلا بىل، مەن سۆزلەيمەن دەيدىغان بىر تەرەپلىمە سىڭدۈرۈش ۋە ئالىي

ئورۇندا تۇرۇپ پەندى - نەسىھەت قىلىش ئىدىيەسىدە چىڭ تۇرۇپ كەلدۇق، قوبۇل قىلغۇچىلارنىڭ ئاخبارات تەشۋىقاتىنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ كۈچ ئىكەنلىكىنى، قوبۇل قىلغۇچىلارنىڭ قاتنىشىشى بولماي تۇرۇپ ئاخبارات تارقىتىش پائالىيەتىنىڭ تولۇق ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى كۆپىنچە ھاللاردا نەزەرگە ئالمىدۇق. نەتىجىدە قوبۇل قىلغۇچىلىرىمىز بىلەن ئاخباراتچىلىقىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا خېلى زور ھاڭ شەكىللىنىپ قالغانىدى. ھازىر، مەملىكەت مىقياسىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مۇخبىرلىرىمىزنىڭ بۇ خىل يەككە يۆنىلىشلىك تەپەككۈرى ھەم تارقاقچىنىڭ ھەم قوبۇل قىلغۇچىنىڭ ئۇچۇرلىرىنى ئالماشتۇرۇشنى ئاساس قىلىدىغان قوش يۆنىلىشلىك تەپەككۈرغا قاراپ ئۆزگىرىشكە باشلىدى. بۇ ئالدى بىلەن مۇخبىرلىرىمىز قوبۇل قىلغۇچىلار ئېغىنى كۈچەيتتى. يەنى مۇخبىرلار خەۋەر ئىگىلەش ۋە تارقىتىشتا قوبۇل قىلغۇچىلارنىڭ تەلپى ۋە مەنپەئىتىنىمۇ ئويلايدىغان، قوبۇل قىلغۇچىلارنى ئاخبارات تارقىتىش جەريانىدىكى بازاۋەر ئورۇندا تۇرىدىغان ھەمراھ دەپ ھېسابلايدىغان بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ ئاخبارات خەۋەرچىلىكى جەريانىدىكى مەسلىھەتلىشىش، سۆزلەش، شىش ئېغىنى كۈچەيتتى. ئاخبارات خەۋەرچىلىكىمىزدە تەدرىجىي ھالدا تارقاقچىلار بىلەن قوبۇل قىلغۇچىلار ئۆزئارا ھېسسىيات ۋە پىكىر ئالماشتۇرالايدىغان، قوبۇل قىلغۇچىلارمۇ تارقىتىش پائالىيەتىگە بىۋاسىتە قاتنىشالايدىغان كەيپىيات شەكىللەندى. زادىئۇ ۋە تېلېۋىزىيەلەردىكى قاتنىشىش خاراكتېرلىك پروگراممىلار بۇنىڭ دەلىلى بولالايدۇ. ئەلۋەتتە.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. چىن شىشۇ: «چوڭقۇرلاپ خەۋەر قىلىش توغرىسىدا» شىنخۇا نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى.
2. يۈچۈنخۇا: «ئاخبارات مۇخبىرلىرىنىڭ سىرى» نۇر گېزىتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى.
3. لى جۇاڭ: «ئاخبارات خەۋەرچىلىكىدىكى يېڭى يۈزلىنىشلەر»، «ئاخبارات مۇخبىرلىرى» ژۇرنىلى، 1995 - يىللىق 4 - سان.
4. «مۇخبىرلارنىڭ كۆپ مەنبەلىك تەپەككۈرى» خەلق گېزىتى نەشرىياتى، 1989 - يىلى.

(پوچتا نومۇرى: 830000)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھۈشۈر ئىدىقۇتى

مقالە يېزىقچىلىقى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ پەرقى توغرىسىدا

ئابدۇسالام ئابلىز

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ماقالە يېزىقچىلىقى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ پەرقلەرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى.

摘要: 本文简要论述论文写作与文学创作的区别。

Abstract: In this article, the writer gave us a brief discription on the differences between the writing of thesis and the creation of literature

مقالە يېزىقچىلىقى بىلەن ئەدەبىي ئەسەر ئىجادىيەتنى كېلىش مەنبەسى، ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈب- يېھتى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن مەلۇم ئوخشاشلىققا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار يېزىش ئۇسۇلى، يېزىش ماھارىتى ۋە تەپەككۈر ئۇسۇلى جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئىجادىي پائالىيەتتىن ئىبارەت.

مقالە يېزىقچىلىقى بىلەن ئەدەبىي ئەسەر ئىجادىيەتنى ئىجادىيەت پىسخىكىسى، ئۇسۇلى ۋە يېزىش جەھەتتە بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى يول. ماقالە يېزىقچىلىقى بايان، مۇھاكىمە، چۈشەندۈرۈش، تەسۋىرىي ماقالىلەر ۋە خەت - چەك - لەردىن ئىبارەت ئادەتتىكى ماقالىلەرنى يېزىشنى، ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ئىشلارنى بايان قىلىپ، ھەقىقىي تەسۋىرلەشنى ئىپادىلەشنى كۆرسەتسە، ئەدەبىي ئەسەر ئىجادىيەتنى توقۇلما ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. يەنە ئۇ مەلۇم ئادەم، مەلۇم ئىش - ۋەقەنى ئاساس قىلىپ يېزىلىمۇ، ئەمما مۇشۇ ئادەم، مۇشۇ ئىش - ۋەقەنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماستىن، بەلكى تاللاش - ئىلغاش، قوشۇش - كۆپتۈرۈش، بىرلەشتۈرۈش - يۇغۇرۇش، ئۆزگەرتىش ۋە توپۇلما قىلىش ئارقىلىق پېرسوناژ ۋە ۋەقەلەرنى تېخىمۇ تىپىكلەشتۈرىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن پېرسوناژ ۋە ئىش - ۋەقەلەرنىڭ تۈر - مۇشتا پىرۇتوتىپى ۋە ئاساسى بولسىمۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ئىشلارنى خاتىرىلەپ قويۇش بىلەنلا كۇپايىلەنمەستىن، بەلكى ماتېرىيال ئېلىش ۋە تاللاش - تاۋلاش جەھەتتە تېخىمۇ كەڭ تۇرمۇش دائىرىسىنى، تېخىمۇ يۈك - سەك ئىدىيەۋى ئەھمىيەتنى قېزىشنى ئاساس قىلىپ، تۇرمۇشنى تېخىمۇ مەركەزلىك، تېخىمۇ تىپىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا ماقالە يېزىقچىلىقى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ تۈپكى پەرقى ھەقىقىي ئادەم ۋە ھەقىقىي ئىش - ۋەقەنى قانداق يېزىش جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ئالايلۇق، يازغۇچى

ئابدۇسالام ئابلىز: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكولتېتىنىڭ لېكتورى.

زوردۇن سابىرنىڭ «ياۋروپاغا ساياھەت» ناملىق ساياھەت خاتىرىسى ھەقىقىي ئادەم ۋە ھەقىقىي ئىش - ۋەقە ئاساسىدا يېزىلغان، شۇڭا ئۇ ساياھەت ئەھ- ۋالى بايان ماقالىسى بولسا؛ «ئىزدىنىش»، «تۈ- مان» ۋە «دولان ياشلىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرى تۈرمۈش چىنىلىقى ئاساسىدا توقۇلما قىلىپ يېزىل- خان ئەدەبىي ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماقالە يېزىقچىلىقى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت بەزى ئور- تاقلىقلارغا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئىجادىيەت پىسخىكىسى، مەركىزىي ئىدىيىنى بەلگىلەش، ما- تېرىيال تاللاش، قۇرۇلمىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ۋە تىل ئىشلىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. باش تېمىسىنىڭ شەكىللىنىش ئاساسى ئوخشىمايدۇ. ماقالە يېزىق- چىلىقىدا ئاپتور ۋەقە ۋە پاكىتىن تەسەرلىنىش ئاساسىدا ئۇنىڭ خاراكىتىرى، ئەھمىيىتى توغرىسىدا قايتىدىن پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئۇلار نېمە مەسى- لىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ دېگەنلەرنى ئويلى- شىپ، ئاندىن كېيىن ماس ھالدا بىر باش تېمىنى ياكى كۆز قاراشنى تاۋلاپ چىقىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ماقالە يېزىقچىلىقىدا باش تېما ئالدىن بېكىتىلمەيدۇ.

مەسىلەن، خەۋەر ماقالىسىدە باش تېما ئالدىن يۈرۈنەيدۇ، پاكىت مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، پاكىت- نى قوبۇل قىلغان ئادەم نۇقتىئىنەزەرنى بىللە قو- بۇل قىلىدۇ. بۇنىڭدا تاللانغان ۋە بېكىتىلگەن ما- تېرىياللاردىن باش تېما ياكى نۇقتىئىنەزەر تاۋال- نىپ چىقىدۇ. دېمەك، ماقالە يېزىقچىلىقىدا مەلۇم شەيئى ۋە ۋەقە - ھادىسىلەردىن تەسەرلىنىش ئاس- سىدا ئالدىن باش تېمىنى بېكىتىۋېلىپ ئاندىن شۇ ئاساستا ماتېرىيال تاللىنىدۇ. دېمەك ماقالە يېزىق- چىلىقىدا ئالدىن ماتېرىيال تاللىنىپ ئاندىن تېما بېكىتىلىدۇ، ئەدەبىي ئەسەر ئىجادىيىتىدە بولسا ئالدىن تېما بېكىتىلىپ، شۇ تېمىغا ئاساسەن ماتې- رىيال تاللىنىدۇ. مەسىلەن، زۇنۇن قادىر فېئو- داللىق جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى، ئېزىد- لىش ۋە زۇلۇم - كۈلپەتنىڭ ئېغىرلىقىنى، فېئو- داللىق جەمئىيەتنىڭ كىشىلەرنىڭ ساپ ئەركىن مۇھەببەتلىشىشىگە يول قويمىغانلىقىنى، باي - پو-

مېشچىكلارنىڭ ۋەھشى ۋە ئۆچكۈزلۈكىنى ھېس قىلغانلىقتىن ئۇنىڭدا فېئوداللىق تۈزۈمگە قارشى تۇرۇش ئىدىيىسى ۋە كىشىلەرنى ئويغىتىش ئارزۇ- سى پەيدىنپەي شەكىللەنگەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ «غۇنچەم»، «ماغدۇر كەتكەندە» قاتارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان. بۇ ئەسەرلەردىكى پېر- سوناژلارنىڭ يارىتىلىشى، ۋەقەلىكىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى شەك - شۆھبىسىزكى، ئاپتورنىڭ ئىدىيى- سىدە ئاۋۋال شەكىللەنگەن باش تېمىنىڭ قوماندا- لىقى ئاساسىدا تاللىۋېلىنغان، ئەمما ئۇنىڭ «شەپ- قەت ھەمشىرىسى»، «ئەخمەتجان قاسىمى» قاتار- لىق ئەسەرلىرى مەلۇم ئادەم، ئىشلاردىن تەسەرلى- نىش ئاساسىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ باش تېمىسى قانداقتۇر ئاپتوردا ئاۋۋال شەكىللەنگەن ئىدىيە ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئەمەس، شۇنداقلا ئاشۇ ئەسەرلەردىكى شەخسلەر ۋە ۋەقەلەرمۇ ئاپتور- دا ئاۋۋال شەكىللەنگەن ئىدىيە ۋە باش تېمىغا ئاسا- سەن تاللانغانمۇ ئەمەس. دېمەك، زۇنۇن قادىرنىڭ ئالدىنقى ئەسەرلىرى ئەدەبىي ئەسەرگە، كېيىنكى ماقالە تۈرىگە كىرىدۇ.

1. يېزىش پىسخىكىسى ئوخشىمايدۇ

ماقالە يېزىقچىلىقىدا ئاپتور ئاساسلىقى بېشى- دىن كەچۈرگەن ئىشلارنى ياكى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن شەخسلەرنى، ئىش - ۋەقەلەرنى ۋە ئەمە- لىي تەسىراتىنى دەل، توغرا ئىپادىلەشنى چىقىش قىلىدۇ. بۇنىڭدا ئاپتورغا تەسىر قىلغان، ئۇنەزەر تاشلىغان نەرسە ئۇنىڭ تۈرمۈش ئەمەلىيىتىدىكى ئويىپىكىتىپ شەيئىلەر ۋە ئويىپىكىتىپ تەسىراتىن ئىبارەت؛ ماقالىنىڭ ئەكس ئەتتۈرگىنىمۇ ئويىپىك- تىپ ۋەقە - پاكىت ۋە تەسىراتىن ئىبارەت. ماقالە يازغاندا ئاپتور يۇقىرىقى ئىككى تەرەپنى بىرلەشتۈ- رۈپ، تۈرمۈشنى ھەقىقىي تۈردە قايتا ئىپادىلەشكە تىرىشىدۇ. ئەدەبىي ئەسەر ئىجادىيىتىدە بولسا ئايد- تور ھەمىشە ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە تەسىراتى ۋە ۋاسىد- تىلىق ئېرىشكەن مۇناسىۋەتلىك پېرسوناژلار ۋە ۋەقەلەرنى بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇشنى، مەركەش- لەشتۈرۈشنى ئويلايدۇ، يەنە دائىم ۋەقەنىڭ تەرەق-

ستىلىستىكىلىك ۋاستىلەرنى قوللانغان بولىدۇ؛ بەزىلىرى تىلنىڭ ھەشەمەتلىك، چىرايلىق، نەپىس بولۇشىنى بەكرەك قوغلاشقان بولىدۇ؛ بەزىلىرى ھەتتا ئۇنىڭغا توقۇلما تەركىبلەرنىمۇ قوشۇپ قويغان بولىدۇ. يەنە بەزىلەرنىڭ يازغىنى ئەدەبىي ئەسەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ئىشلارنى ئىپادىلەشتىن ئېرى كېتەلمەي، تۇرمۇشنى بەدىئىي ئومۇملاشتۇرالمىي قالىدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئۇلارنىڭ بۇ ئىككى خىل يېزىقچىلىق ئۇسلۇبىنىڭ پەرقىنى ئېنىق ئايرىيالمايغانلىقىدىن بولغان.

2. ماتېرىيال ئېلىش مەنبەسى ئوخشەيدۇ.

مايدۇ

ماقالە يېزىقچىلىقىدا ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ئىش - ۋەقە، ھەقىقىي ئەھۋالغا دائىر ماتېرىيال توپلىنىدۇ ۋە تاللىنىدۇ، ئۇنىڭدىكى تىپىك ماتېرىيال كۆڭۈل قويۇپ تاللاشنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا سۈبېكتىپ پەرەز - قىياس بولسا بولمايدۇ، ھەقىقىي ئادەم ۋە ئىش - ۋەقەنى تۇتۇپ-لىپ توقۇلما قىلىشقا، كۆپتۈرۈشكە، مەۋجۇت بولمىغان نۇرغۇن نەرسىلەرنى قوشۇشقا بولمايدۇ. ئەمما ئەدەبىي ئىجادىيەتتە بولسا تۇرمۇش ئەمەلىيىتى، تۇرمۇش چىنلىقىغا خىلاپلىق قىلماسلىق پىرىنسىپى ئاساسىدا پېرسوناژلارنى يارىتىپ، ۋەقەلەرنى توقۇپ چىقىشقا بولىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ماتېرىيالى تۇرمۇش چىنلىقىدىن ئەينەن، ھەقىقىي ئېلىنماستىن، بەلكى تۇرمۇش چىنلىقىغا ئاساسەن كۆڭۈل قويۇپ توقۇپ چىقىلىپ بەدىئىي چىنلىققا ئىگە قىلىنىدۇ.

3. ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە تىل ئىشلىدە.

تىش جەھەتتە ئوخشىمايدۇ

ماقالە يېزىقچىلىقىدىمۇ، ئەدەبىي ئەسەر ئىجادىيىتىدىمۇ ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە تىل مۇھىم ۋا-سىتە قىلىنىدۇ، ھەر ئىككىسىگىلا جانلىق ۋە مۇ-پەسەل ئىپادىلەش تەلپىنى قويۇلىدۇ. ئەمما ئەدە-

قىياتى ۋە پېرسوناژلارنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەسەۋ-ۋۇر قىلىپ، ئاندىن بۇ ئىككىسىنى يۇغۇرۇپ ئىم-كاس قىلىدۇ. بۇنىڭدا ئاپتورنىڭ نەزەر تاشلىغى-نى، ئۇنىڭغا تەسىر قىلغىنى ئۇنىڭ ئويىيېكتىپ تەسىراتى بىلەن سۈبېكتىپ تەسەۋۋۇرىدىن ئىجاب-رەت بولۇپ، ئۇ يازغان ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئەكس ئەتتۈرگىنىمۇ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، ئۆزگەرتىل-گەن، مەركەزلەشتۈرۈلگەن ۋە تىپىكلەشتۈرۈلگەن تۇرمۇش ۋە تەسىراتتىن ئىبارەت. ئەدەبىي ئەسەر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغاندا، ئاپتور نىشانى بۇ خىل ئارىلىشىپ - سىغىشىپ كەتكەن رېئال تەسىراتى بىلەن سۈبېكتىپ تەسەۋۋۇرىنى ئورگا-نىك ھالدا بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنى بەدىئىي يول بىلەن قايتا ئىپادىلەشكە قارىتىدۇ. ئەگەر ماقالە يېزىشى رەسىم سىزىشقا ئوخشاشقاندا، ماقالە يېزىش خۇددى تۇرمۇشنىڭ مەلۇم جانلىق مەنزىرىسىنى ئەينەن سىزىشقا ئوخشايدۇ. ئەمما ئەدەبىي ئەسەر ئىجادى-يىتى بولسا خۇددى تۇرمۇشنىڭ مەلۇم تەرىپىنى تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئىجادىي سىزغانغا ئوخشايدۇ. بۇ ئىككىسى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل پىسخىكا، شۇنداقلا ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ماھارەتتىن ئىبارەت.

ماقالە يېزىقچىلىقى بىلەن كۆپرەك شۇغۇللان-غانلار ئەدەبىي ئىجادىيەتكە تازا كىرىشىپ كېتەل-مەيدۇ، ئەدەبىي ئەسەر ئىجادىيىتى بىلەن كۆپرەك شۇغۇللانغانلار ماقالە يازغاندا ئەدەبىي ئىجادىيەت پىسخىكىسىنى ۋە ئۇسلۇبىنى پات - پات ماقالە يې-زىقچىلىقى پىسخىكىسى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويى-دۇ.

يېزىشنى يېڭىدىن ئۆگەنگۈچىلەر، بولۇپمۇ ئوقۇغۇچىلار بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل يول ۋە ئۇسلۇبىنىڭ ئۆزىگە خاس ماھارىتى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى پىششىق ئىگىلىيەلمىگەنچە ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشەلمەيدىغان ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، بەزىلەرنىڭ يازغىنى خەت - چەكلەر ياكى ئادەتتىكى ماقالىلەر بولسىمۇ، ئەمما قۇرۇلمىسى ئەگرى- توقاي، چۇۋالچاق بو-لۇپ قالىدۇ؛ ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بەدىئىيلىكى نا-ھايىتى كۈچلۈك بولغان ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ۋە

بىي ئىجادىيەتتە ھەمىشە قوللىنىلىدىغىنى بەدئىيە-
لىكى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان ئىپادىلەش ئۇسۇل-
لىرى بولۇپ، ئۇلار ماقالىدە نىسبەتەن ئاز قوللى-
نىلىدۇ. مەسىلەن، ماقالە يېزىشتا بېزەش، مۇبا-
لىغە قىلىش ۋە گەۋدىلەندۈرۈشكە ئېتىبار بېرىل-
مەيدۇ. ئادەتتە ئىنچىكە، تەپسىلىي بايان قىلىش،
دولقۇنسىمان ئىپادىلەش دېگەنلەرمۇ كۆپ قوللى-
نىلمايدۇ، ئاڭ ئېقىمى دېگەندەك ئۇسۇللار تېخىمۇ
قوللىنىلمايدۇ. بەدئىيلىكى ناھايىتى كۈچلۈك
بولغان ستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەر ئالايلۇق، جان-
لاندىرۇش، مۇبالىغە قىلىش، خىتاب قىلىش،
مىتافورا، مىتانومىيگە ئوخشاش ستىلىستىكىلىق
ۋاسىتىلەرنىڭ ماقالىلەردە قوللىنىلىشى خېلى زور
چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ ئىپا-
دىلەش ئۇسۇلى رەڭگارەڭ ۋە كۆپ بولۇپلا قالماي،
بەلكى ئۇنىڭدا قوللىنىلغان ستىلىستىكىلىق ۋاسى-
تىلەرمۇ ھەم كۆپ ھەم رەڭگارەڭ بولىدۇ. تىل
ئىشلىتىشكە كەلسەك، توغرا بولۇش، ئېنىق بو-
لۇش، جانلىق، تەسىرلىك بولۇش ماقالە يېزىقچى-
لىقىمىمۇ، ئەدەبىي ئىجادىيەتكىمۇ ئوخشاش. ئەمما
ماقالە يېزىقچىلىقىدا تىلنىڭ توغرا بولۇشى، ئىخ-
چام بولۇشى، ئاددىي بولۇشى ۋە چىن - گۈزەل
بولۇشى تېخىمۇ تەكىتلىنىدۇ. بىراق ئەدەبىي ئە-
سەرلەرنىڭ تىلنىڭ ئوبرازلىق، رەڭگارەڭ، گۈ-
زەل، تەسىرلىك، ھېسسىياتقا باي بولۇشى تەلەپ
قىلىنىدۇ.

4. قۇرۇلمىنى ئورۇنلاشتۇرۇش پىرىن-
سىپى ئوخشىمايدۇ
ماقالە يېزىقچىلىقى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت-
نىڭ قۇرۇلمىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە ئىك-

كىلىسىدە قۇرۇلمىنىڭ باش تېمىنى ئىپادىلەشكە،
مەزمۇنى ئېچىپ بېرىشكە پايدىلىق بولۇشى تەلەپ
قىلىنىدۇ. ئىككىلىسىدە تەسۋىرلەنگەن شەيئىنىڭ
ئوبىيېكتى مەۋجۇت ئىچكى باغلىنىشى ياكى ئىچكى
قانۇنىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە ئۇيغۇن بولۇ-
شى، پۇختا، تەبىئىي بولۇش قاتارلىقلارغا كۈچ
سەرپ قىلىنىدۇ. ئەمما ئوخشىمايدىغىنى ماقالە-
لەرنىڭ، بولۇپمۇ ئەمەلىي ئىشلىتىلىشچانلىقى بىر
قەدەر كۈچلۈك ماقالىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئومۇمەن
ئېيتقاندا، دولقۇنسىمان، ئۆزگىرىشچان، ئەگرى -
توقاي، مۇرەككەپ ۋە قوش لىنىيىلىك بولماس-
تىن، بەلكى تۈز، تەكشى، ئاددىي، يىغىنچاق
بولدۇ، چۈنكى ئۇ پېرسوناژ ۋە ئىش - ۋەقەنى
سەمىمىي - سادىقلىق بىلەن بايان قىلىدۇ ياكى
تەشەببۇس، كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەدە-
بىي ئىجادىيەتتە بولسا، كۆپ ھاللاردا قۇرۇلمىنىڭ
دولقۇنسىمان، ئەگرى - توقاي، ئۆزگىرىشچان بو-
لۇشى تەكىتلىنىدۇ، چۈنكى ئۇ كىشىلەر ئېستې-
تىك زوق ئالىدىغان بەدئىي ئەسەر بولغاچقا، ئۇ-
نىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، تۈز - تەكشى بولۇپ
قالسا، كىشىلەرنى قىزىقتۇرالمىدۇ ۋە جەلپ قى-
لالمايدۇ، ئۇلارغا زوق - ھوزۇر بېغىشلىيالمايدۇ.
يۇقىرىدا سۆزلەنگەن تۆت نۇقتىدىكى ئوخ-
شاشماسلىق ماقالە يېزىقچىلىقى بىلەن ئەدەبىي ئە-
سەر ئىجادىيەتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا قارىتا ئېي-
تىلغان. ھەر كىمنىڭ كەچۈرمىشى، تەربىيىلىنى-
شى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە ئېستېتىك قىزىق-
شى ئوخشىمىغاچقا، ماقالە ۋە ئەدەبىي ئەسەرمۇ
تەبىئىي ھالدا تۈرلۈك ئۇسلۇبتا بولىدۇ. ئەلۋەتتە.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. جالڭ شۇكاڭ: «ماقالە ئىلمىدىن ئومۇمىي چۈشەنچە»، شەندۇڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى.
  2. ليۇ جوڭخۇي: «يېزىقچىلىق»، شەندۇڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى.
- (پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

كونا ۋە يېڭى خامبىلىئون ھەققىدە

ئابدۇللا مەتقۇربان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان رۇس يازغۇچىسى چىخوپنىڭ «خامبىلىئون» ھېكايىسىدىكى ئوچۇمتلوپ ئوبرازى بىلەن بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر يازغۇچىسى ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ «تۈندىكى چاقماق» رومانىدىكى ئابلىز قارى ئوبرازى خاراكتېر تەتقىقاتى ۋە سېلىشتۇرما ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىندۇ.

摘要: 本文将维吾尔族当代作家艾拜都拉·伊布拉音的长篇小说《黑夜的闪电》中的文学形象阿布力孜·喀里性格,与19世纪末俄罗斯作家契柯夫短篇小说《变色龙》中奥楚洛夫的性格,从比较文学的角度进行了对比分析。

Abstract: In this article the author makes a contrast in comparative literature approach between Ochomolov—the main character in story “Chameleleon” by Chekhov and Abliz Khari—the main character in the story “Lightening at Night” by contemporary Uighur writer Abaydulla Ibrahim.

تارىخىي دەۋرلەرگە نەۋە ئوبرازلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ خاراكتېرى جازانخورلۇق، ئاچ-كۈزلۈك، بېخىلىق قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى روشەن ئورتاقلىقنى شەكىللەندۈرگەن. ئوخشاش بولمىغان مىللەتكە تەۋە، لېكىن ئوخشاش دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولغان خامبىلىئون بىلەن دون كخوتمۇ خا-راكتېر جەھەتتىن ئورتاقلىققا ئىگە. بۇ ئىككى دۇنياۋى تىپنىڭ ئورتاقلىقى جاھاننى جىنايەت كۈچلىرى بىلەن، ئىنسانىيەتكە بالايىئاپەت كەلتۈرۈۋاتقان دېۋە - سېھرىگەرلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن

چەت ئەللەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا بەزى خاراكتېرلارنىڭ ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتىش ھادىسىسى دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئەنگىلىيە دراماتورگى شېكسپىرنىڭ «ۋېنتسىيە سودىگىرى» كومېدىيىسىدىكى شارۇق، فرانسىيە دراماتورگى مولېرنىڭ «بېخىل» كومېدىيىسىدىكى ئاباگون، فرانسىيە يازغۇچىسى - بالزاكنىڭ «يېۋگىنى گراندى» رومانىدىكى گراندى، روسىيە يازغۇچىسى گوگولنىڭ «ئۆلۈك جانلار» رومانىدىكى پىلىيۇش-كن گەرچە ئوخشىمىغان مىللەتكە ۋە ئوخشىمىغان

* ئابدۇللا مەتقۇربان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ لېكتورى.

دەپ پەرەز قىلىش، شەخسنىڭ كۈچىنى، ئەقىل - پاراسىتىنى ھەددىدىن ئارتۇق مۇبالىغلاشتۇرۇپ، يەككە - يىگانە كۈرەش يولىغا مېڭىش، جاھاندىكى قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاپ، مەڭگۈلۈك ئەدلى - ئادالەت ئورنىتىشقا ئۆزىنى بېغىشلاش ۋە بۇ يولدا تىراگېدىيىلىك ئاقمۇتەتكە دۈچ كېلىش قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، رۇس يازغۇچىسى چىخوپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى خامبىلىئونچە شەخس ئوچۇمىلۇپ بىلەن ئۇيغۇر يازغۇچىسى ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئابلىز قارىمۇ خاراكىتېر جەھەتتىن خېلىلا رو-شەن ئورتاقلىق ھاسىل قىلىدىغان ئوبرازلار قاتارىدا خا كىرىدۇ.

ئانتون پاۋلوۋىچ چىخوپ ئۇيغۇر كىتابخانلىرىدا خا خېلىلا تونۇشلۇق بولغان چەت ئەل يازغۇچىسى، ئۇ يازغان «خامبىلىئون» ھېكايىسى ئۇيغۇر كىتابخانلىرى ئوبدان بىلىدىغان چەت ئەل ئەدەبىي ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھېكايىدە ئوبرازى يارىتىلغان خامبىلىئون سۈپەت ئوچۇمىلۇپ ئۇيغۇر كىتابخانلىرى ئوتتۇرا مەكتەپ ھاياتىدىلا ئۇچرىشىدىغان تۇنجى تۈركۈمدىكى مەشھۇر ئەدەبىي تىپلارنىڭ بىرى. ئۇيغۇر كىتابخانلىرى يەنە يازغۇچى ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنى ۋە ئۇنىڭ «تۈندىكى چاقماق» رومانىنىمۇ ئوبدان بىلىدۇ. خاراكىتېر جەھەتتىن ئوچۇمىلۇپ ئوخشايدىغان ئابلىز قارى ئوبرازى ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ ئاشۇ «تۈندىكى چاقماق» رومانىدا يارىتىلغان.

ئوچۇمىلۇپ فېئودال ھەربىي مۇستەبىتلىك تۈزۈم ھۆكۈمرانلىقىدىكى كونا روسىيىدە پەيدا بولغان، توقۇلما قىلىنغان تىپىك ئوبراز. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە زاۋاللىققا يۈزلەنگەن چار پادىشاھ مۇستەبىتلىك تۈزۈمىنىڭ خەلققە قارشى ماھىيىتى ئاشكارىلىنىدۇ. ئابلىز قارى بولسا، شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەن مەزگىلدە چىرا تارىخىدا مۇھىم رول ئالغان شەخس. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا چىراينىڭ ئاتا مىراس ھۆكۈمرانى بولۇپ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا مەنچىڭ ئىستىبداتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىنىڭ چىرىك فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ ھەممە

بەلگىلىرى تېپىلىدۇ. فېئوداللىق ناتورال ئىگىلىك ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بولغان، يۈرت پۇقرالىرى ئېڭىدا بۇ خىل ئىگىلىكنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولغان ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ئېڭى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئەينى ۋاقىتتىكى چىرىدا ئابلىز قارى بىر تەرەپتىن خەلقنى قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، قۇرغاقچىلىق، ئاغرىق - سىلاق قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن يىللار سېرى ھالى يامانلىشىۋاتقان خەلقنى قاچقىز قاقشىتىپ، ئۆزىنىڭ يەرلىك بەگلىك نوپۇزىنى دائىم پەش قىلىپ تۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، تۈرلۈك ئالامەتلەردىن مانجۇخاننىڭ ئاغدۇرۇلغانلىقىنى، بۇنىڭ بىلەن ئۆز بەگلىكىنىڭ يۆلەنچۈكىسىز قېلىۋاتقانلىقىنى ئالدىن پەرەز قىلىپ، قاتتىق ۋەھىمگە چۈشۈپ، نېمە قىلىشنى بىلمەي ۋاتقاندا، چار روسىيىدىن سودا ئاقساقىلى دېگەن يالغان نىقابقا ئورۇلۇپ چىرىغا كەلگەن سېپىت ھاچىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، ئۇنىڭدىن «ئاق پاشا» نىڭ پۇقرالىق گۇۋاھنامىسىنى سېتىۋالىدۇ. بۇ، ئابلىز قارىدىكى خامبىلىئونلۇقنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر تەرىپى ھېسابلىنىدۇ.

خامبىلىئونلۇق — پىرىنسىپسىزلىققا، مەۋقەدىكى مۇقىمسىزلىققا، پىسخىك تۇراقسىزلىققا، ئۆزىنىڭلا مەنپەئىتىنى ئويلاش، ئاجىزلارنى بوزەك قىلىش، كۈچلۈكلەرگە خۇشامەت قىلىشتىن ئىبارەت غالىچىلىق پىسخىكىسىغا قارىتىلغان. بۇ ھەم ئوچۇمىلۇپ خاراكىتېرنىڭ ئاچقۇچى ھەم ئابلىز قارى خاراكىتېرنىڭمۇ ئاچقۇچى. چىخوپ «خامبىلىئون» ھېكايىسىدە ساقچى ئەمەلدارى ئوچۇمىلۇپ نىڭ زەرگەر خرىۋكىنىڭ قولىنى چىشلەۋالغان ئىتتىنىڭ ئىگىسىنى سۈرۈشتۈرۈش جەريانىدا، بۇ ئىتتىنىڭ گېنېرال ژگالويقا تەۋە ياكى تەۋە ئەمەسلىكىنى مۇقىملاشتۇرالمى، قىسقىغىنە ۋاقىتتا ئۆز مەۋقەسىنى بەش قېتىم ئۆزگەرتكەنلىكى، بەش قېتىمىنىڭ ھەممىسىدە 180 گرادۇس بۇرۇلغانلىقىنى يازغان. ئوچۇمىلۇپنىڭ نەزەرىدە، دېلوغا مۇناسىدە ۋەتلىك بولغان بۇ ئىت ئەگەر گېنېرال ژگالوينىڭ ياكى ئۇنىڭ بىرەر تۇغقىنىنىڭ بولسا، ئۇنداقتا جازالانغۇچى ئىت بولماي، بەلكى خرىۋكى بولۇپ.

مامەن يېنىۋېلىپ، يەنە باشقىچە قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ: «سەن ئىتتى گېنېرالنىڭ ئالدىغا ئاپىد- رىپ سورا. ئىتتى مېنىڭ تېپىپ ئەۋەتكىنىمنى ئېيتتىن ... ئۇنى كوچىغا چىقارمىسۇن، شۇنىمۇ ئېيت. بەلكى ئۇ قىممەت باھالىق ئىتتۇر، ئەگەر ھەربىر توڭگۇز ئۇنىڭ تۇمشۇقىغا تاماكىنىڭ چو- غىنى يېقىۋېرىدىغان بولسا، ئىت چاپسانلا بۇزۇلۇپ كېتىدۇ. ئىت دېگەن ئۇ نازۇك ھايۋان ... (خىيۇكىنىغا) سەن ئەخمەق ..... ئۆزۈڭ ئەيبى- لىكسەن ...» (يۇقىرىقى كىتاب 37 - بەت).

چىخوپنىڭ بۇ ھېكايىسىدە كونا روسىيىدىكى فېئو- دال ھەربىي مۇستەبىتلىك تۈزۈمنىڭ خەلققە قا- راتقان دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى بىۋاسىتە تىلغا ئېلىنىمىغان ۋە پاش قىلىنىمىغان بولسىمۇ، لېكىن كومېدىيە خاراكتېرىنى ئالغان كىچىككىنە كوچا كۆرۈنۈشى ئارقىلىق ھېچبىر تۇتاق يوق، تۆۋەنگە بېسىم ئىشلىتىپ يۇقىرىغا خۇشامەت قىلى- دىغان ئوچۇمىلوپنىڭ ئوبرازى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان، چارپادشاھ قولچۇماقچىلىرىنىڭ يالاق- چىلىق ماھىيىتى ئېچىپ تاشلانغان. ئوچۇمىلوپ ئادەملىك تەبىئىتىدىن مەھرۇم بولغان، تۇرغان - پۈتكىنى خىيۇكىنىڭ قولىنى چىشلەگەن ئىتقىلا ئوخشايدىغان شەخس. ئۇ بىر تەرەپتىن ئەمىلى ۋە ھەيۋىسىگە تايىنىپ خەلقىنى ئەزىسە، يەنە بىر تەرەپ- تىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا خۇشامەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ خامبىلىملىق خاراكتېرىنى قە- دەممۇ قەدەم ئاشكارىلايدۇ. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا يۇقى- رىغا خۇشامەت قىلىدىغان غالىچلىق، كۈچلۈكلەر- دىن قورقىدىغان قۇلچىلىق بىلەن ئاجىزلارنى قور- قۇتۇپ بوزەك قىلىدىغان زومگەرلىك پىسخىكىسى بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ زەرگەر خىيۇكىن ئالدىدا شالىسىنى چېچىرتىپ ھەيۋە قىل- غان بىلەن، گېنېرال ژىگالوپنىڭ نامىنى ئاڭلىغان ھامان قورقۇنچىتىن بەدەنلىرى سوغۇق تەرگە چۆم- لىدۇ. ئۇ، ھېكايىدە باشتىن ئاياغ ئۆزىنى كۆر- سەتمەيدىغان، لېكىن ھەيۋىسى ھېكايىنىڭ ھەممىلا يېرىدە نامايان بولىدىغان گېنېرالنىڭ نامى ئالدىدا

شى كېرەك؛ ناۋادا بۇ ئىت گېنېرال ژىگالوپقا ياكى ئۇنىڭ بىرەر تۇغقىنىغا تەۋە بولمىسا، ئاندىن بۇ ئىتتى جازالاش، يوقىتىش كېرەك. مەسىلەن: «... ياخشى ... كىمىنىڭ ئىتى؟ مەن بۇ ئىتتى مۇنداق قالدۇرمايمەن. مەن سىلەرگە ئىتلارنى بوش قويۇۋېتىشنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىمەن! قارارلارغا بويسۇنۇشنى خالىمايدىغان بۇنداق ئەپەندىلەرگە كۆڭۈل بۆلىدىغان ۋاقىت يەتتى! ئۇ ئەب- لەخلەرگە بىز جەرىمانە سالىدىغان بولسام، كوچىدا تېنەپ يۈرگەن ئىت ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدىغان بولىدۇ! مەن ئۇنىڭغا كۆرسىتىدىغاننى كۆرسىتىمەن! ①» ... ئارىدا بىر- سى بۇ ئىتنىڭ گېنېرال ژىگالوپنىڭ بولۇشى مۇم- كىنلىكىنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئوچۇمىلوپ «... ئادەمنىڭ بارمىقىغا كۈچۈكنىڭ بويى قانداق يېتىدۇ؟ ئۇ كىچىككىنە، سەن بولساڭ قانداق زور ئادەمسەن! سەن بەلكى بارمىقىڭنى مىق بىلەن تې- شىۋېلىپ، ئاندىن كېيىن كۈچۈكنى باھانە قىلى- ۋاتقان دەرسەن. سېنىڭ كىم ئىكەنلىكىڭ ھەممىگە مەلۇم ...» (يۇقىرىقى كىتاب 35 - بەت) دەيدۇ.

خىيۇكىنىڭ ئىنسىنىڭ ژاندارمىدا ئىشلەيدىغان- لىقىنى، يەنە بىر ساقچىدىن بۇ ئىتنىڭ گېنېرال- نىڭ ئەمەلىيلىكىنى ئاڭلىغان ئوچۇمىلوپ: «... مەن ئۆزۈم مۇ بىلىمەن، گېنېرالنىڭ ئىتلىرى قىممەت باھالىق ئېسىل ئىتلار. مۇشۇمۇ ئىتمۇ!؟ يە يۇڭى يوق، يە تۈرى ... پەقەت بىر ئىپلاس نەرسە ... شۇنداق ئىتتىمۇ باقاندۇ؟! سىلەردە ئەقىل بارمۇ؟ مۇنداق ئىتتى پېتېرىبورگ ياكى موسكۋاغا ئاپىرىپ كۆرۈڭلار، نېمە بولىدىغانلىقى- نى شۇ ۋاقىتتا بىلىسىلەر، ئۇ يەردە مۇنداقلارنى قانۇنغا قاراپ تۇرماستىن، بىردىنلا ئۇچۇقتۇرغان بولار ئىدى! سەن، خىيۇكىن، خېلى ئازاب چې- كىنەن، سەن بۇ ئىشنى ئېتىبارسىز قالدۇرما! ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىش كېرەك! ۋاقىت يەتتى ...» (يۇقىرىقى كىتاب 36 - بەت) دەيدۇ. ئەمدى بۇ دېلوڭنىڭ ئۆردىكىنى ئۇيان، غېزىنى بۇيان قىلىد- ۋەتتىم دەپ ئويلىغان ئوچۇمىلوپ باشقا بىر ساق- چىدىن بۇ ئىت «بەلكى گېنېرالنىڭكىدۇ ...» دې- گەن گەپنى ئاڭلاپلا، ھازىرلا قىلغان گەپىدىن تا-

① چىخوپ: «غىلاپ بەندىسى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە 1992 - يىلى نەشرى 34، 35 - بەتلەر.

بارغانسېرى كىچىكلەپ غايىپ بولۇپ كېتىۋاتقاندا دەك تۇيغۇ پەيدا قىلىندۇ.

ئەگەر، ئوچۇمىلۇپنىڭ خامبېلىئولۇق خاراكى تېرى ئىتنىڭ ئىگىسىنى سۈرۈشتۈرۈش جەريانىدا نامايان بولىدۇ دېسەك، ئۇنداقتا، ئابلىز قارىنىڭ خامبېلىئولۇق خاراكى تېرى سېپىت ھاجى ئويناپ چىققان «چېرىك تەكلىپ قىلىش» ئويىنى ۋە «تۈن دىكى چاقماق» رومانىدا ئابلىز قارىغا مۇناسىۋەتلىك «مانجۇچە تون» ھېكايىسىدە گەۋدىلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ.

ئابلىز قارى قاتمۇ قات تەشۋىش ئىچىدە قېلىپ، نېمە قىلىشنى بىلمەيۋاتقاندا، سېپىت ھاجى چىرا زېمىنىدا — ئابلىز قارىنىڭ ھوزۇرىدا «خۇدايى مېھمان» سۈپىتىدە پەيدا بولۇپ، ئۆزىنى «باشپاناھسىز قالغان بۇ يۇرت» ۋە ئابلىز قارىنىڭ قۇتقازغۇچىسى قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئەگەر ئابلىز قارىنى بىر مۇستەقىل قورغان دېسەك، ئۇنداقتا ئۇ قورغاننىڭ مۇداپىئە سېپىللىرى تامامەن تۇغما نادانلىق، دىنىي چالا ساۋاتلىق ۋە ئاچكۆزلۈكتىن پۈتكەن بولۇپ، سېپىت ھاجى بۇ مۇداپىئە سېپىللىرىنى ھېچبىر كۈچمەيلا بۇزۇپ تاشلايدۇ ۋە ناھايىتى تېزلا ئابلىز قارىنىڭ مەنئى ھۆكۈمرانىغا ئايلىنىدۇ. ئابلىز قارىنى ئىندەككە كەلتۈرۈش سېپىت ھاجى سۈيقەستلىك پىلاننىڭ پەقەت بىر مۇقەددەمىسىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق مۇددىئاسى چارپادشاھنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ئىرادىسى بويىچە چىرىنى مۇقەددەس ۋەتىنىمىزدىن ئايرىۋېلىپ، ئۇنى چارپادشاھقا قارام قىلىش ئىدى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، سېپىت ھاجى ئابلىز قارىنى ئىندەككە كەلتۈرۈش بىلەنلا قانائەتلەنمەيدۇ. سېپىت ھاجى بۇ يۇرتتا كۆپچىلىك پۇقرا-نىڭ ئابلىز قارىغا ئەمەس، بەلكى مىتزاب بېگى سۈپۈرگە ئاخۇنغا ئەگىشىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، سۈپۈرگە ئاخۇن قورغىنىنى پارچىلاش، ۋە ھىمە پەيدا قىلىپ، ئۆز «كارامىتى» نى ئىشقا سېلىش، شۇ ئارقىلىق پۇقرالارنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش، بۆلگۈنچىلىك قىلىپ مەقسىتىگە يېتىش غەربىدە كېرىيە ئامبىلىغا پارە بېرىپ، چىرىغا چېرىك ئەۋەتكۈزىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق ئىنتايىن

يىن كۆڭۈل قويۇپ پىلانلىغان «ئاقپاشا» نىڭ پۇقرا-ئالىق گۇۋاھنامىسىنى سېتىش ھېلىقى ئىشقا سالىدۇ. ئابلىز قارى چېرىك كېلىدىكەن دېگەن خەۋەردىن قاتتىق ۋەھىمگە چۈشۈپ، يېڭى خوجا-يىنى ئالدىدا تىزلىنىپ يالۋۇرىدۇ: « — مۇرۇۋەتلىك ھاجىم، بىر ئاللاھ ۋە ئۆزلىرىدىن ئۆزىگە يۈلەنچۈكىم يوق، رەھىم قىلىپ، كەمىنىلدىرىنى باشپاناھلىققا ئالسىلا، ئاتا - بوۋامدىن قالغان، ھوشۇقۇمغا چالما تىزىپ يىققان دەپتىمەن. دۇنيارىم تۈگىشىدىغان بولدى. خۇدا ھەقىقىي، ئاتا-بوۋىلىرىمنىڭ ھەقىقىي، باش - كۆزلىرىمنىڭ سەدىقىسى ئورنىدا پېقىرغابىرىيول كۆرسەتسە ①...» .

.....

« — قۇل دېسىلە، قۇللىرى بولاي، ماڭغان يوللىرىنى كۆز يېشىم بىلەن نەمدەپ، ساقلىم بىلەن سۈپۈرەي، قادىر ئاللا گۇۋاھ بولۇپ تۇرۇپتۇ، 30 پارە قۇرئان ئالدىدا قىلغان سۆزۈمدىن تېنىۋالسام، قىيامەت كۈنى گۆرۈمدىن قارا يۈز بولۇپ تۇراي...» (يۇقىرىقى كىتاب 225-بەت) .
يۇقىرىقىلار، چىرا زېمىنىدا نىياز ھېكمىبەگ زامانىدىن تارتىپ ئاتا مىراس قانلىق قامچىسىنى ئوينىتىپ كەلگەن زومىگەر ئابلىز قارىنىڭ چايان تەبىئەتلىك سېپىت ھاجى ئالدىدا ئاشكارىلىغان غالىمچىلىق تەبىئىتى. بۇنداق نومۇسىز غالىمچىلىق تۈپەيلىدىن ئابلىز قارى سېپىت ھاجىنىڭ مىللىي بۆلگۈنچىلىك غەربىزىنىڭ ۋاسىتىچىسىغا، خەلقنىڭ دۈشمىنى ۋە مىللەتنىڭ خائىنىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. بۇ، ئابلىز قارىدىكى خامبېلىئولۇق كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇقەررەر ئاقىۋەت.

يەنە قاراپ باقايلى:

ئابلىز قارى مېڭىسى يالۋۇرۇشلار بەدىلىگە سېپىت ھاجىدىن «ئاقپاشا» نىڭ پۇقرالىق گۇۋاھنامىسىنى سېتىۋېلىپ، ئىشەنچلىك ۋە مەڭگۈلۈك يۈلەنچۈككە ئېرىشىم دەپ تېرىسىگە سىغمايۋاتقان ۋاقىتتا

« — كېرىيىنىڭ ئالتىنچى جەرىكىلىك چېرىكىچى ئامبىلى جۇداربىن كەلدى!

① ئەبەيدۇللا ئىبراھىم: «تۈندىكى چاقماق»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى، 224-بەت.

دىغان سۈرگەت بىلەن بۇنداق تېز ئۆزگەرتىش، پەقەت نومۇس دېگەننى بىلمەيدىغان ئايلىز قارىدەك تۇتامى يوق، غالچا تەبىئەتلىك ئادەملەرنىڭلا قولدىن كېلىدۇ. بۇ، ئايلىز قارى خاراكتېرىگە ماس بولغان، ئۇنىڭدىكى چېچىلاڭغۇلۇق كەلتۈرۈپ چىقارغان خامىلىغۇنلۇقتىن ئىبارەت.

«تۈندىكى چاقماق» رومانىدىكى قويۇق رىۋايەت ۋە قىسمەن ئەپسانىۋى تۈس بېرىلگەن «ھاسا تېرەك ھېكايىسى» سۈپۈرگە ئاخۇنىنىڭ، «قارچۇغا ھەققىدىكى ھېكايە» سېپىت ھاجىنىڭ خاراكتېرىدىكى ئېچىپ بەرگىنىگە ئوخشاش، ئۇنىڭدىكى «مادى جۈچە تون» ھېكايىسى ئايلىز قارىنىڭ خاراكتېرىدىكى روشەنلەشتۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، «مانجۇچە تون» ھېكايىسى ناھايىتى قويۇق كومېدىيە تۈسىگە ئىگە بولۇپ، ئەسەرگە ئۆزگىچە كەپپىيات بەخش ئېتىدۇ.

ئايلىز قارىنىڭ چېرىغا بەگ بولغان ۋاقتى تەخمىنەن خوتەندە نىياز ھېكەمبەگ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئاخىرقى مەزگىللىرىگە ۋە ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن مانجۇلار قايتا كەلگەن دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. ياقۇپبەگ خوتەنگە كېلىشتىن ئىلگىرىلا مانجۇلارنىڭ يالقىنى يالغان ئايلىز قارى ۋە ئۇنىڭ دادىسى نىياز ھېكەمبەگ زامانىدا ھېلىقى يالاقنى چىقىۋېتىپ، «مانجۇلار ئۇنداقچى، مانجۇلار مۇنداقچى» دەپ ۋاپىسىغان. مانجۇلار خوتەنگە قايتا كەلگەندە بولسا، يەنە بىر دەۋىرلا يېڭى كەلگەن مانجۇلارغا بېقىنغان، ئۇلارغا يالاقچىلىق قىلىپ يۈرۈپ، يەتتىنچى جەرىمەلىك بەگ مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. «مانجۇلار ھەدىيە قىلغان دۇردۇن پەرىجە بىلەن پەيلىك تەقىينى كىيىپ، ساقال - بۇرۇتىنى تامامەن قىرىپ تاشلاپ، مەرتىۋە مۆھىرىنى كاتتا زىننەتلەنگەن تەختىراۋانغا ئېلىپ، يۇرتىمۇ - يۇرت كۆز - كۆز قىلىپ يۈرگەندە، ئۆزىنى ھېقىقەتەن ئامەتلىك، تەڭدىشى يوق زات دەپ ھېسابلىغان. شۇنىڭدىن كېيىن، مانجۇلارغا ۋاپا يۈزىسىدىن ساداقەت كۆرسىتىپ، مىندى نەتىدارلىقىنى بىلدۈرمەكچى بولغان. يۈز بېشىدىن مېڭىشىغىچە بولغان ئەمەلدارلارغا مانجۇچە پەرىجە كىيىشىنى، ئۆزى بىلەن كۆرۈشكەندە بىر پۈتى بى-

— ھىم، جۇداربىن كەپتۇمۇ؟ — دېدى ئايلىز قارى رەسمىيەت ئۈچۈن كۆرۈشۈپ قويماقچى بولۇپ، چېرىك باشلىقىنىڭ ئالدىغا كەلدى، — ھە، نېمە خىزمەت داربىن جانابلىرى؟

.....
ئايلىز قارى چېرىكى ئامبالنىڭ ئالدىدا قولىنى كەينىگە تۇتقىنىچە تۇراتتى. ئۇنىڭ ئەتتىگەندىكى ھالىدىن (سېپىت ھاجى ئالدىدا تىزلىنىپ يالۋۇرۇشلاردىن) ئەسەرمۇ قالسىغان، خۇددى رەھمەتكە سۆزلىگەندەك، دىمىغىدىلا گەپ قىلاتتى. — كەمسەنە چېرىكى ئامبال، كېرىيە ئامبالىنىڭ يارلىقى بىلەن يېتىپ كەلدىم. — قېنى، يارلىقىنى ئوقۇڭ!» (يۇقىرىقى كىتاب 231 - بەت).

.....
«يارلىقنىڭ ئۈستىگە بېسىلغان تۆت بۇرچەك يوغان مۆھۈرنى كۆرگەن ئايلىز قارىنىڭ چىرايى يەنە قانسېرتىلغان ئۆپكەدەك ئۆڭدى، ئۇ بىردەم چېرىكى ئامبالغا، بىردەم ھاپىز مەخسۇمغا قاراپ ئالاقزادە بولۇپ، نېمە قىلارنى بىلمەي قالدى. بايامقى توك مۇئامىلىسى ئەمدى قانداق نەتىجە بېرىدىغانلىقىنى چۈشەنگەندەك، چىرايىغا زورمۇزور كۈلكە يۈگۈرتۈپ، ئىگىسىگە ئەركىلىگەن مۈشۈك تەك سۇۋۇنغىلى تۇردى: — جۇداربىن، جۇداربىن...» (يۇقىرىقى كىتاب 232 - بەت).

بۇ ۋاراك - چۈرۈڭغا سېپىت ھاجىنىڭ ئازىملىشىشى بىلەن ئايلىز قارىغا قايتىدىن جان كىرىدۇ، ئۇ «سەللىنىشنىڭ قېتىدىن سىياسى ئەمەلدار قۇرۇغان گۇۋاھنامىنى چىقاردى ۋە بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، چېرىكى ئامبالغا ھۆركىرىدى. — مانا بۇ ئىسپات، پېقىر تۇغۇلما ئاقپاشا پۇقراسى، ماڭا خاقانى چىنىنىڭ ئەمرىنى تۇتماق جايز ئەمەس، شۇنداقمۇ جۇداربىن!» (يۇقىرىقى كىتاب 234 - بەت).

يۇقىرىقى قۇرلاردا ئايلىز قارى ئۆز مەۋقەسىنى قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم ئۆزگەرتىشكە ئۈلگۈرىدۇ. قىسقا ۋاقىتتا ئۆز مەۋقەسىنى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

لەن تىزلىنىپ ئولتۇرۇشنى بۇيرىغان...» (يۇقىرىدىكى كىتاب 96، 97 - بەتلەر) ئەمدىلىكتە سېنىت ھاجىنى كۆرۈپلا ئۇ مانجۇچە توننى ۋاقتىنچە سېلىپ تاشلىغان. مانا ھازىر ئابلىز قارى سېنىت ھاجىنىڭ كارامىتى — ئۇ سېتىپ بەرگەن «ئاقپا-شا» نىڭ پۇقرالىق گۇۋاھنامىسىنىڭ خاسىيىتى تۈپەيلىدىن ئامان قالغاندا، كاتتا چاي راسلاپ، سېنىت ھاجىنىڭ «شاپائىتى» گە مىننەتدارلىق بىلەن دۈرمەكچى بولىدۇ.

«جاپپار موللا چىقىپ كېتىۋېتىپ، تۇيۇقسىز بىر ئىشنى يادىغا ئالغاندەك كەينىگە بۇرۇلۇپ، ئابلىز قارىدىن سورىدى:

— قارىم، مېھمانلارنىڭ ئالدىغا مانجۇچە پەرىجە، نەقىي كىيىپ چىقاندەك ياكى... پۇق يېمە! ئابلىز قارى ھەرە چىقىۋالغاندەك سەكرەپ كەتتى ۋە بىگىزەك ئىنچىكە كۆرسەتكۈچ بارمىقىدىكى غوجىدارنىڭ بۇرنىنىڭ ئۇچىغا تاقاپ تۇرۇپ ۋارقىردى. — قايسى زاماننىڭ گېپىنى قىلىۋاتىسەن دۆت؟! ئاشۇنداق سەت بىر نېمىلەرنى كىيىگىلى مېنى ئېلىشىپ قالدى دەپ ئويلاۋاتامسەن-يا؟

بېشىدىن بىر قاپاق سۈنى دۈم كۆمتۈرۈۋەتكەندەك چىلىق - چىلىق تەرگە چۆمۈلۈپ ئۆلگۈرگەن غوجىدار دۇدۇقلاپ تۇرۇپ:

— خاپا بولمىسىلا بېگىم، بىلمەسلىكىم، ئۇنى ھەزرەتلىرى كىيىپ قالسا تەقلەپ قويماي دېۋىدىم، ئۇنداقتا بۇ سەت نېمىنى مالايىلارغا تاشلاپ بېرەيلى، بۇزۇپ خوتۇنلىرىغا ئىشتان تىكىپ بەرسۇن، — دېدى ئابلىز قارىغا يېلىنغان قىياپەتتە يېرىلىپ كەتكۈدەك چىڭقالغان ئابلىز قارى باياتىقىدىنمۇ بەكرەك تېرىكىپ ۋارقىردى:

— نېمە دەپ جۈيۈيەن ناھىيىسى! بەگلىك كىيىدىغان ئۆستىباشتا مالايىلار ئىشتان تىكىپ كىيىسۇن دەمسەن؟

— بەربىر سىلى كىيىمگەندىن كېيىن دەيدىمىن...»

— كىم ساڭا كىيەيمەن دەپتۇ ساراڭ، تولا ئۆستاتلىق قىلماي، ئۇنى ئوبدان قاتلاپ ساندۇققا سېلىپ قوي، چىرىكلەر دەۋرۋازىنىڭ ئالدىدىن

كەتكىنى بىلەن ئىلچىدىن كەتتىمۇ... ياكى... — كەتتىمى، بېگىم، كەتتىمى... ئابلىز قارى تورۇسقا سەپىلىپ، شالاڭ ساي قىلىنى سىيلاپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، يەنە تۇيۇق-سىز:

— ھە، بىلىدىم، دۇردۇن ئەڭلىنى مالايىلارغا ئىشتان قىلىپ كىيگۈزۈپ قويۇپ، مانجۇلارغا مېنى شۇنداق قىلدى دەپ چاقماقچى بۇيسەن. دە تۈزكۈر! بىلىپ قوي، مانجۇلارغا گەپ تۇشۇپ كەنسەن، ئېشەككە تەتۈر مىنىدۇرۇپ، بازار مۇبازار سارايى قىلىنمەن... — دېدى «يۇقىرىقى كىتاب 254، 255 - بەتلەر».

يۇقىرىقىلارغا ئاساسلانغاندا، ئابلىز قارىنىڭ خاراكتېرى پۇرسەتپەرەسلىك، ئىككى يۈزلىمىلىك، غالچىلىق ۋە زومىگەرلىك پەلسەپىسىنى مەزمۇن قىلغان نۇتامى يوق - چېچىلاڭغۇ خاراكتېردىن ئىبارەت.

ئوچۇمىلوپتىكى خامبىلىنلۇق، ئۇنىڭدىكى نادانلىق ۋە «كاتتا ئەر بايلار» دىن قورقۇش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. ئوچۇمىلوپ گەرچە زەرگەر خرىيۇكتىن ئالدىدا ھەيۋە قىلغىنى بىلەن، ھوقۇق ۋە نوپۇزنىڭ كۈچى ھەممىگە قادىر بولغان فېئودال كونا روسىيىدە گېنېرال ژگالوپتەك «كاتتا ئەر-باب» لار ئالدىدا يەنە ھېچنېمىگە ئىززەتلىنىدىغان بىچارە چۆپەرەندى ئىدى. كونا روسىيىدە «كاتتا ئەر-باب» لارنىڭ ئىرادىسى قانۇن بولۇپ، ئوچۇمىلوپ ئاشۇلارنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىش قىلالايتتىكى، ھەتتا ئۇلارنىڭ قوتۇرغىنلىرىنىڭ بىرەر تال بويىسىغىمۇ تېگەلمەيتتى، بەلكى ھەممىلا بەردە «كاتتا ئەر-باب» لارغا ۋە ئۇلارنىڭ نوپۇزىغا باش ئۇرۇپ، خۇشامەت قىلىشىغا ھوقۇقلۇق ئىدى. ئەگەر ئۇنداق بولمىغاندا، ئوچۇمىلوپ ھەممە نېمىسىدىن مۇھىمى كىچىككىنە ئەمىلىدىن مەھرۇم بولاتتى، ئوچۇمىلوپ ئۈچۈن ئەمىلىدىن مەھرۇم قېلىش، جاندىن مەھرۇم قېلىش بىلەن باراۋەر ئىدى. «كاتتا ئەر-باب» لارنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى بوزەك قىلىشى ئومۇميۈزلۈك ھادىسىگە ئايلانغان بۇنداق نامۇۋاپىق ئىجتىمائىي كەيپىيات ئوچۇمىلوپنىڭ قەلبىدىن بارلىق ئادالەت تۇيغۇلىرىنى تامامەن سۈ-

خۇددى ئوچۇملوپقا ئوخشاش، ئابلىز قارىمۇ يۇرت پۇقرالىرى ئالدىدا ئۆزىنىڭ بەگلىك مەرتىۋىسىنى پەش قىلىپ ھۆكۈمرانلىق بىلەن، سېپىت ھاجىدەكلەرنىڭ ئالدىدا ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالغان. شۇڭا ئۇ سېپىت ھاجىدەكلەرنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنىڭغا دەسلەپتە ئەينى ۋاقىتتا چىرىدا خېلىلا چوڭ مەرىۋە ھېسابلانغان ئاقمەسچىنىڭ ئىماملىقىنى، كېيىنچە قېرى قىزى بۇۋمەرىيەم خېنىمنى سوۋغا قىلىدۇ. دېمەك، ئابلىز قارىمۇ ئاجىزنى بوزەك قىلىپ، يامانغا يانتايپاق بولىدىغان خامبلىئون، ئۇنىڭ بۇنداق خامبلىئونلۇقى ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنى يۇرت خەلقىنىڭ دۈشمىنىگە، ۋەتەن خائىنىغا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. ئەگەر ئوچۇملوپتىكى خامبلىئونلۇق زومىگەرلىك ۋە غالچىلىقتىلا توختاپ قالغان دېمەك، ئابلىز قارىمۇ خامبلىئونلۇق زومىگەرلىك ۋە غالچىلىقتىنمۇ ھالقىپ، ئابلىز قارىمۇ قۇتقۇزۇپ قالغىلى بولمايدىغان خەتەرلىك ھاڭغا تاشلايدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل مەدەنىيەت مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن، ئىككى خىل مىللەتكە تەۋە بولغان ئوچۇملوپ بىلەن ئابلىز قارىمۇ خامبلىئونلۇقتىن ئىبارەت بىر خىل خاراكتېر ئورتاقلىقىغا ئىگە. ئۇلاردىكى بۇنداق ئورتاقلىقنىڭ مەيلى كونا روسىيىدە، ياكى كونا جۇڭگودا بولسۇن چوڭقۇر تارىخى ۋە ئىجتىدە ماڭى ئاساسى بار. ئوچۇملوپ بىلەن ئابلىز قارىمۇ خامبلىئونلۇقنىڭ ئومۇرتقىسى شەخسىيەتچىلىكتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ئىپلاس شەخسىيەتتىنلا كۆزلىگەنلىكتىن ئاينىپ، ئىنسانلىقتىن تامامەن مەھرۇم بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلاردىن بىرى چار پادىشاھنىڭ سادىق ئىتىدە، يەنە بىرى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق دۈشمىنى ۋە ۋەتەننىڭ خائىنىغا ئايلىنىپ كەتكەن. ئوچۇملوپنىڭ ۋۇجۇدىدىن كونا روسىيىدىكى مۇستەبىتلىك تۈزۈمىنىڭ ئادەمنى ھايۋانغا ئۆزگەرتىۋەتكەن رەزىيەلىكىنى، ئابلىز قارىمۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن كونا جۇڭگودىكى چىرىك فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ ئادەمنى ئىنسان قىلىپىدىن چىقىرىۋەتكەن جىنايىتىنى تونۇۋېلىش كېرەك.

پۇرۇپ تاشلىغانىدى. دېمەك، ئوچۇملوپتىكى خامبلىئونلۇق تەسادىپىي شەكىللەنگەن ئەمەس، ئۇنىڭغا دەۋرنىڭ ۋە ئوچۇملوپ تەۋە بولغان ئەزگۈ-چى سىنىپنىڭ تامغىسى ناھايىتى روشەن بېسىلغان.

ئابلىز قارىمۇ خوتەن تەۋەسىدە سىياسىي ھاكىمىيەت مانجۇلار بىلەن نىياز ھېكمىبەگ ئوتتۇرىسىدا ئويۇنچۇقتەك ئالمىشىپ تۇرغان، كېيىنچە چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغان مۇھىم بىر پەيتتە چىرىغا بەگ بولغان، سىياسىي ھاكىمىيەتتىكى تۇراقسىزلىق سىياسىي ۋەزىيەتتىكى تۇراقسىزلىقنى پەيدا قىلغان، سىياسىي ۋەزىيەتتىكى تۇراقسىزلىق بولسا، بەگلىك مەرتىۋىسىنى پۇقرا-لارغا زومىگەرلىك قىلىش، ئۆزىنى سەمىرىتىشىغا ۋاسىتىسى دەپ قارايدىغان ئابلىز قارىمۇنىڭ بەگلىك مەرتىۋىسىگە نىسبەتەن ئەنسىرەش قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن. ئابلىز قارىمۇنىڭ ئۆز مەرتىۋىسىدىن ئايرىلىپ قېلىش ئەندىشىسىدە بولۇشى يوللۇق ئىدى، چۈنكى ئۇنىڭ بەگلىك مەرتىۋىسى ۋە نوپۇزى خەلقنىڭ ئىرادىسىگە تامامەن قارشى بولغاچقا، خەلق بۇ بەگنى ھىمايە قىلمايتتى. خەلق ھىمايە قىلمىغان ھەرقانداق نوپۇزنىڭ ئۆمرى ھا-مان قىسقا بولاتتى. بۇ بىر تارىخىي قانۇنىيەت ۋە تالاي قېتىم ئىسپاتلانغان تارىخىي ھەقىقەت. ئابلىز قارىمۇ ئۆزىنى خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايە قىلمايدىغان خائىنلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا يېتىنالمىغىنى بىلەن، بەگلىك مەرتىۋىسىدىن ئايرىلىپ قېلىش ئەندىشىسىدىن قۇتۇلالمىتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدا كۈچلۈكلەرگە بېقىنىپ جان باقىدىغان ئادەت شەكىللەنگەن. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئابلىز قارىمۇ ئۆزى بەگلىك قىلىۋاتقان يۇرت پۇقرالىرىنىڭ مەنەئىمى بىلەن قىلچە ھېسابلاشماي، خالىغىنىنى قىلىدىغان، زومىگەرلىك بىلەن كۈچلۈكلەر ئالدىدا قۇيرۇق شىپاڭشىتىپ، ئۇلارنىڭ كەتمىنى چايدىغان غالچىلىق بىر خىل پىسخىك ئامىل سۈپىتىدە ئۇنىڭ قېنىغا سىڭىپ كەتكەن. نەتىجىدە ئابلىز قارىمۇ ئوچۇملوپقا ئوخشاش ئېنىق مەيدانى ياكى تۇتامى يوق، شامالغا قاراپ ئارا ئاتىدىغان كەمكۈتسىز خامبلىئونغا ئايلانغان.

رازغا قاراتقان ئاچچىق مەسخىرە ۋە كۈچلۈك تەنقىد مەقسىتىگە يېتىدۇ. «تۈندىكى چاقماق» رومانىدا مۇ ئابلىز قارى پەيدا بولغانلىكى جايدا قويۇق كۈمۈر مېدىيىلىك كەيپىيات ھاسىل بولىدۇ، بۇنداق چاغدا ئابلىز قارى ئۆزىدىكى نادانلىق، خاراكتېرىدىكى تۇراقسىزلىق ئارقىلىق ھامان ھەجۋىي ئويىپكىتقا ئايلىنىپ، قاتتىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. يازغۇچى ئەبەيدۇللا ئىبراھىم بۇ شەخسىنى زومىگەرلىك تەبىئىتى، نادانلىق ۋە خاراكتېرىدىكى چېچىلاڭغۇ-لۇقنى بىرقانچە قېتىم تەكرارلاش ئارقىلىق ئۇنى مەجۋىي قامچىسى بىلەن قاتتىق قامچىلايدۇ. ئوچۇمىلۇپ بىلەن ئابلىز قارى خاراكتېرىدىكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بۇنداق ئوخشاشلىق — خامبىلىنۈنلۈك، رۇس يازغۇچىسى چىخوپ بىلەن ئۇيغۇر يازغۇچىسى ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ ھاياتىنى، ئادەملەرنىڭ مەجەز - خۇلقى ۋە پىسخىكىسىنى كۆزىتىش نۇقتىلىرىنىڭ ئوخشاپ كەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، بۇ ھال كىتابخاننى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ ۋە خېلىلا قايىل قىلىدۇ. ئىككى ئوبراز خاراكتېرىدىكى بۇنداق ئوخشاشلىق يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسان تەبىئىتىدىكى نۇرغۇن روھىي ۋە پىسخىك ئامىللارنىڭ ھەممەسىگە ئورتاق ئىدىكىلىكىنىمۇ چۈشەندۈرىدۇ.

لىشقا بولىدۇ. ئوچۇمىلۇپ بىلەن ئابلىز قارى ھامان ئىشەنچسىز كىشىلەر بولۇپ، ئۇلاردىن بىرەر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشنى تەلەپ قىلىش قەتئىي مۇمكىن ئەمەس. ئۇلار نورمال ئىجتىمائىي كەيپىياتنى بۇزۇپ جىنايەت پەيدا قىلىدىغان يامان سۈپەتلىك ئۆسىملەردىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇنداقلا ئۇلارغا ھەرگىز رەھىم قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ، ئوچۇمىلۇپ ۋە ئابلىز قارى ئوبرازلىرى ئىپادىلىگەن مەزمۇن.

مەيلى ئوچۇمىلۇپ ياكى ئابلىز قارى ئوبرازى بولسۇن ھەر ئىككىسى يۇقىرى ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە. ئوچۇمىلۇپ خرىۋكىنىڭ قولىنى چىشىلىگەن ئىتنىڭ ئىگىسىنى سۈرۈشتۈرۈش جەريانىدا بىر ھەجۋىي كومېدىيىنىڭ باش رولىنى ئېلىپ، ئەسەردە باشتىن ئاخىرى كىتابخانلارنىڭ مەسخىرە ئويىپكىتىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئىتنىڭ ئىگىسىنى سۈرۈشتۈرۈش جەريانى ئىنتايىن قىسقا بولسىمۇ، ئوچۇمىلۇپ ئاشۇ قىسقا ۋاقىتتا ئۆز مەۋقەسىنى بەش قېتىم ئۆزگەرتىدۇ، ھەر بىر قېتىمقى ئۆزگەرتىش ئىلگىرىكىسىنىڭ تامامەن ئەكسى بولغان، ئىنتايىن قېنىق ھالەتتىكى رەڭ ئۆزگىرىشىدە ئىپادىلىنىدۇ، ھەم ناھايىتى قاتتىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. چىخوپ كىتابخانلاردا پەيدا بولغان ئاشۇنداق قاتتىق كۈلكە سادالىرى ئىچىدە ئۆزىنىڭ بۇ ئوب-

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

- ① چىخوپ: «غىلاپ بەندىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
  - ② ئەبەيدۇللا ئىبراھىم: «تۈندىكى چاقماق»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.
  - ③ ئابدۇللا مەنقۇربان: «زامانىمىزدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە قىسقىچە مۇھاكىمە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1994 - يىلى نەشرى.
  - ④ 王中祥等:《外国文学教程》(中)湖南教育出版社长沙 1985 年出版.
  - ⑤ 《俄苏文学名家》黑龙江人民出版社哈尔滨 1984 年出版
- (پوچتا نومۇرى: 830046)
- تەھرىرى: قەمبەرىنىسا مۇھەممەتھاجى

«4 - ماي» ھەرىكىتى ۋە ئاياللار ئازادلىقى

ئابدۇشۈكۈر موللەك*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «4 - ماي» ھەرىكىتىدىن ئىبارەت ئالاھىدە تارىخىي باسقۇچتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاياللار ئازادلىقى مەسىلىسى ۋە بۇ يېڭى تارىخىي يۈزلىنىشنىڭ شۇ دەۋر ئەدەبىي ئىجادىيىتىدىكى ئىپادىلىنىش ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 本文论述在“五·四运动”提出的妇女解放问题以及这个新的历史趋势在当时文学创作中的表达特点。

Abstract: This article is about the women's liberation activities and some related matters during this special period — “May 4” Movement. It also discusses the features of this new historical trend expressed in literary works at that time.

ئىنقىلابىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ئۆزىنىڭ يېڭى تەرەققىيات دەۋرىنى ئېچىپ، نەچچە مىڭ يىل داۋام قىلىپ كەلگەن فېئوداللىق مەدەنىيەت، ئەخلاق، ئەدەبىيات ۋە دىنىي كۆز قاراشلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئاساسىنى تىكلدى. «4 - ماي» نى بەلگە قىلغان يېڭى مەدەنىيەت ۋە يېڭى ئەدەبىيات ھەرىكىتى دەل بۇ خىل تارىخىي يۈزلىنىشنىڭ مۇقەددىمىسى بولدى.

مەلۇمكى، «4 - ماي» مەدەنىيەت ھەرىكىتى جۇڭگونىڭ يېقىنقى يۈز يىللىق تارىخىدا بارلىققا كەلگەن كەڭ دائىرىلىك ئىدىيە ئازادلىق ھەرىكىتى بولۇپ، ماھىيەتتە شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تولۇقلىمىسى بولۇش سۈپىدە.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرى پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە قىلىنغۇچى خەلقلەر ئۈچۈن مەدەنىيەت - ئىقتىساد ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت جەھەتلەردە يېڭى بىر بۇرۇلۇش دەۋرى بولدى. ئېزىلىش ۋە خورلۇققا ئۇچرىغان نۇرغۇنلىغان ئەل خەلقلەرى مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە ئۆز مىللىي تىلى ئارقىلىق ئۆز مىللىتىنىڭ تۇرمۇشىنى ۋە جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى جەڭگىۋار كۈرەشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇشۇ باسقۇچتىكى ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلدى. نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە جۇڭخۇا مىللەتلىرىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۆكتەبىر

* ئابدۇشۈكۈر موللەك: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

تى بىلەن دېموكراتىيە ۋە ئىلىم - پەننى بايراق قىلىپ، جاھانگىرلىككە ۋە فېئوداللىققا قارشى تۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسى سۈپىتىدە تونۇپ، ئەمدىلا شەكىللىنىۋاتقان يېڭى مەدەنىيەت ۋە يېڭى ئەدەبىيات ھەرىكىتىگە يېڭىچە مەزمۇن ۋە يېڭىچە تېما ئاتا قىلدى. يولداش ماۋزېدۇڭ «4 - ماي» ھەرىكىتىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە توختىلىپ: «4 - ماي، ھەرىكىتى جاھانگىرلىككە قارشى ھەرىكەت، شۇنىڭدەك فېئوداللىققا قارشى ھەرىكەت. «4 - ماي، ھەرىكىتىنىڭ ئالاھىدە تارىخىي ئەھمىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، ئۇ شىنخەي ئىنقىلابىدا بولۇپ باقمىغان قىياپەتكە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى ئىزچىل ۋە مۇرەسسەسىز كۈرەش قىلغانلىقى ئەنە شۇنى كۆرسىتىدۇ» ① دېگەندى. فېئوداللىققا ۋە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئەمەلىيەتتە ماكان ۋە زامان جەھەتتىن ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت ۋە دائىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، ئەمما «4 - ماي» ھەرىكىتىلا ئۇزۇن مۇددەت فېئوداللىق ئاسارەتنىڭ ئېغىر بېسىمى ئاستىدا ياشاپ كېلىۋاتقان كەڭ مېھنەت كەشەشلەرنى ئىدىيە جەھەتتىن ئويغىتىپ، ئۇلارنىڭ روھىي قىياپىتىنى كۆتۈرۈشتە باشتىن - ئاياغ ئۈزۈل - كېسىللىكنى نامايان قىلدى. مانا بۇ «4 - ماي» ھەرىكىتىنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھەرقانداق ھەرىكەتتىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكى. «4 - ماي» يېڭى مەدەنىيەت ۋە يېڭى ئەدەبىيات ھەرىكىتىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئاياللار ئازادلىقى مەسىلىسى ئۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولدى. چۈنكى، جۇڭگو خەلقى فېئوداللىق ئىقتىسادىي بازىنىڭ مۇھىم تۈۋرىكى بولغان فېئوداللىق ئەخلاقنىڭ ئىسكەنجىسىدە ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىل ياشىغاچقا، ئىلاھىي ھاكىمىيەت ۋە خانلىق ھاكىمىيەتكە قارىغۇلارچە چوقۇنۇش ئۇلارنىڭ ئىلىكىگىچە سىڭىپ كېتىپ، ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن زەپىلىشىپ، نادانلىق پاتىقىغا پېتىپ كەتكەندى. بۇ خىل بەختسىز قىسمەتكە ئەڭ ئاۋۋال ۋە ئەڭ چوڭقۇر ئۇچرىغۇچىلار ئاياللار بولۇپ كەلدى. «تارىختا دۆلەتنىڭ ھالاكەتكە، ئائىلىنىڭ خارابىلىققا ئۇچرىغانلىقىنىڭ سەۋەبى ھە-

مىشە خوتۇن - قىزلارغا يۈكلەپ قويۇلغان» ② لىقتىن «جاھان ئەھلىنىڭ جىنايەتلىرىنى خوتۇن - قىزلارنىڭ نادانلىق بىلەن ئۆز ئۈستىگە ۋە كالىتەن ئېلىپ كېلىۋاتقىنىغا ئۈچ مىڭ يىلدىن ئېشىپ كەتتى» ③. ئاياللار ھايات چېغىدا ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتى ۋە ئەرلەر ھاكىمىيىتىنىڭ خورلىشىغا ۋە دەپسەندە قىلىشىغا ئۇچرىغان بولسا، بىر ئۆمۈر مەھكۇملۇقتا ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىلاھىي ھاكىمىيەت ئۇلارنى يەنە «چىدىغۇسىز دەرد - جىدە قىيىن قىستاققا» ئالدى. مانا بۇ خىل كالا كېسەر فېئوداللىق ئەخلاق مىزانلىرى ئۇزاق تارىختىن بۇيان كۆپ قېتىم ئىنكار قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئويىپىكىتىپ ۋە سۈيىپىكىتىپ جەھەتتىكى چەكلىمىلەر تۈپەيلىدىن ھەقىقىي تۈردە يېڭى بىر پىكىر ئېقىمىغا ئايلىنىپ ئەمەلگە ئاشمىدى. بۇنىڭ بىلەن ئەرلەر ئېزىم، ئاياللار خار دەپ قارايدىغان ئەنئەنىۋى قاراش يەنىلا ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قېلىپتۇر. تارىخ تەرەققىياتى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغا كەلگەندە ئاندىن بۇ خىل ھالەتكە ھەقىقىي تۈردە جەڭ ئېلان قىلىپ، بۇ خىل سۈكۈت ۋە جىمجىتلىقنى بۇزۇپ تاشلىدى.

مۇئەييەن مەدەنىيەت — مۇئەييەن جەمئىيەت سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىنقىلابىنىڭ ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ يەنە مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. سىياسىي ساھەدىكى يېڭى ئۆزگىرىشلەر مەدەنىيەت ساھەسىدە يېڭى زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. يېڭى سىياسىي ئىنقىلاب يېڭى مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ ئۆزىگە ئىدىيە جەھەتتىن يول ئېچىپ بېرىشكە مۇھتاج بولىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، يېڭى مەدەنىيەت ئىنقىلابى بولماي تۇرۇپ، يېڭى سىياسىي ئىنقىلابنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. «4 - ماي» يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەزمۇنى بولغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۇ خىل يېڭىلىققا ئەڭ بۇرۇن ماسلىشىپ، مۇرەسسەسىز كۈرەش ئېلىپ بارغان بىر مۇھىم ئىدىيە ئىنقىلاب بولدى. بىر قىسىم يېڭى دېموكراتىك ئىدىيەگە ئىگە يازغۇچىلار فېئوداللىق مەدەنىيەتنى، ئەخ-

دەن كېيىن ئېرى بىلەن تەڭلا جېنىنى پىدا قىلغان. لار؛ يەنە بىر خىلى — باسقۇنچىلار ئىپتىتىگە تېگىشكە ئۇرۇنغاندا، بىر ئىلاج قىلىپ ئۆزىنى - ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالغان ياكى قارشىلىق كۆرسىتىش نەتىجىسىدە ئۆلتۈرۈلگەنلەر، بۇلار قانچىكى پايدى - ئەھلىك ھالدا ئۆلسە شۇنچە پىداكار بولىدىكەن، ئەگەر قارشىلىق كۆرسىتەلمەي، ئىپتىتىنى بۇل - خىمغاندىن كېيىن ئۆزىنى - ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالغان بولسا سۆز - چۆچەككە قېلىشتىن خالى بولالمايدى - كەن». ④ لۇشۇن تىلى ئۆتكۈر مەزمۇنى مول بول - غان بۇ فېلىيەتوندا فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ چى - رىك ساختا ئەخلاقىنى چوڭقۇر ياش قىلىپ، فېئو - دال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەقىدە ۋە پىداكارلىق توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنىڭ ماھىيىتىنى ئى - چىپ تاشلىغان ھەمدە فېئوداللىق ئەقىدە ۋە پىندا - كارلىق توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارنىڭ مەنبىيى «ئەرلەر ھاكىمىيىتى» ھۆكۈمرانلىقىدىكى فېئو - داللىق تۈزۈم ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ، ئا - ياللارنى ئىرىكىنلىككە ئېرىشتۈرۈش ۋە ئەر - ئايال - لارنى ھوقۇقتا باراۋەر قىلىش ئۈچۈن بۇ تۈزۈمنى پاچاقلاپ تاشلاش كېرەك دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى - سۈرگەن. بۇ ئارقىلىق «ئەخلاق دېگەن نەرسە ئو - مۇمىي بولۇشى، ئۇنىڭغا ھەممە ئادەم رىئايە قىل - شى، ھەممە ئادەم ئەمەل قىلالايدىغان بولۇشى كې - رەك، شۇنىڭدەك ئۆزىگىمۇ، ئۆزىگىمۇ مەنپەئەت - لىك بولۇشى لازىم، ئەنە شۇنداق بولغاندىلا ئۇنىڭ مەۋجۇت تۇرۇش قىممىتى بولىدۇ» ⑤ دېگەن كى - شىنى قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە خۇلاسىنى چى - قارغان. يولداش ماۋزېدۇڭ «يېڭى دېموكراتىزم توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە: «كىمكى خەلقنى جاھانگىرلىك ۋە فېئودال كۈچلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا باشلاپ بارالسا، ئۇ خەلقنىڭ ئىشەنچىسى - نى قازىنالايدۇ، چۈنكى خەلقنىڭ ئەڭ ئەشەددى دۈشمىنى جاھانگىرلىك ۋە فېئودال كۈچلەردۇر» ⑥ دەپ ئېنىق كۆرسەتكەندى. شۇڭا لۇشۇننىڭ بۇ فېلىيەتونىنى «جاھانگىرلىك ۋە فېئودال كۈچ - لەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش» تىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ - ۋار چاقىرىقنى ئۆزىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىگەن دې - يىشكە بولىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئې - لىپ ئۆتۈش كېرەككى، لۇشۇننىڭ 1924 - يىلى 2 - ئايدا يازغان «بەخت تىلەش» ناملىق ھېكايە - سىدە تەسۋىرلەنگەن شاڭخىن ھەدە ئوبرازىمۇ كونا - جۇڭگودا سىياسىي ھاكىمىيەت، ئۇرۇقداشلىق ھا - كىمىيىتى، ئىلاھىي ھاكىمىيەت ۋە ئەرلەر ھاكى - مىيىتىدىن ئىبارەت «تۆت چوڭ سىرتماق» نىڭ دەھشەتلىك زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان سان - سا - ناقسىز ئېزىلگۈچى ئاياللارنىڭ تىپىك ۋەكىلى بو -

لاقىنى ياش قىلىش بىلەن بىرگە ئاياللار ئازادلىقى مەسىلىسىنى كونكرېت ئوبراز ۋە سىياسىي مۇلا - ھىزىلەر ئارقىلىق ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەڭ روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ، كىشىلەرنى ئويغىتىش ۋە يېتەك - لەش ئارقىلىق ئاياللار ئازادلىقنىڭ ئۆتمۈشى، ھازىرى ۋە كەلگۈسىنى يورۇتۇپ بېرىپ، ئاياللار ئازادلىقىنى ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرۇشتا قانداق قى - لىش كېرەك؟ دېگەن مەسىلىنى چۆرىدىگەن ھالدا بىر قەدەر روشەن كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قوي - دى.

فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ، بولۇپمۇ ئەر - لەر ھاكىمىيىتىنىڭ ئاياللارنى مەنئى جەھەتتىن دەھشەتلىك ئېزىپ، ئۇلارنى ئىتائەتمەن قۇلغا ئايد - لاندۇرغانلىق جىنايەتلىرىنى ئېچىپ بېرىش ئارقى - لىق پۈتكۈل فېئوداللىق تۈزۈمنى ئىنكار قىلىش «4 - ماي» مەزگىلىدىكى ئاياللار ئازادلىقى ئۇس - تىدە ئىزدەنگەن يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆ - رۈلگەن بىر مۇھىم مەزمۇن بولدى. جۇڭگو جەم - ئىيىتىدە ئەدەبىي ئەسەرلەردە خېلى ئۇزۇن تارد - خىي تەرەققىيات جەريانىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان بۇ خىل يېڭىلىق ئاياللار ئازادلىقىنىڭ «4 - ماي» دەۋرىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە ھەقىقىي تۈردە ئەكس ئەتتۈرۈلۈشكە باشلانغانلىقىنى كۆرسەتتى. بۇ خىل كۆز قاراشنىڭ بەزىلىرى ھىتتا «4 - ماي» دىن بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مەسىلەن، لو - شۇننىڭ 1918 - يىلى 8 - ئايدا «يېڭى ياشلار» ئايلىق ژۇرنىلىنىڭ 5 - جىلد 2 - سانىغا «تاڭسى» دېگەن ئىمزا بىلەن بېسىلغان «ئەقىدە ۋە پىداكار - لىق توغرىسىدىكى قاراشلىرىم» دېگەن فېلىيەتونى بۇنىڭ تىپىك مىسالى. «ئەقىدىلىك، پىداكارلىق دېگەن سۆزلەر بۇرۇنلاردا ئەرلەر ئىگىمۇ كۆزەل پە - زىلىتى دەپ قارىلاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئەقىدىلىك زات، شەھىت» دېگەن ناملارمۇ چىققان. لېكىن ھازىر «ئەقىدىلىك، پىداكارلىقنى تەقدىرلەش، دېگەنلەردە ئەرلەرنى ئۇ قاتارغا كىرگۈزمەي، مەخ - سۇسلا خوتۇن - قىزلارنى كۆردە تۇتۇشماقتا. زامان - نىمىزدىكى ئەخلاقشۇناسلارنىڭ پىكىرى بويىچە تەبىر بەرگەندە، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن ئاياللار ھەرگىز ئەزگە تەگمىسە، نامەھرەم ئىشلارنى قىلمىسا، ئە - قىدىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدىكەن؛ ئېرى قانچە پال - دۇر ئۆلۈپ كەتكەن بولسا، روزىغارى قانچىكى كەمبەغەل بولسا، ئۇ شۇنچە ئەقىدىلىك مەستۈرە بولۇپ ھېسابلىنىدىكەن. پىداكارلىق بولسا ئىككى خىل بولىدىكەن: بىر خىلى — مەيلى ياتلىق بول - غان ياكى بولمىغان بولسۇن، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەندە

لۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭ ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزۈلگەن پاجىئەلىك كەچۈرمىشلىرىمۇ بىزنىڭ يۇقىرىدىكى پىكىرىمىزنى ئېنىق پاكىت بىلەن دەلىللەپ بېرىدۇ.

ھەرقانداق بىر يازغۇچىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندا ئالدى بىلەن ئويلايدىغىنى ئۆزى ياشىغان دەۋر ۋە شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىگە بولغان ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بۇ خىل ئىجتىدائىي ۋە تەبىئىي مۇھىتتىن ئايرىلىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى يازغۇچى - سەنئەتكارلارمۇ ئەينى دەۋردىكى بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي كۆلىمىنىڭ ئايرىلماس بىر ئەزا-سى. «4 - ماي» دىن ئىبارەت بۇ تارىخىي بۇرۇلۇش دەۋرى ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە، بولۇپمۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مەزمۇن ھەم شەكىل ئاساسىدا رىخچە بولغان ھەرقايسى تەرەپلىرىگە يېڭىچە تارىخىي ۋەزىپىنى يۈكلەيدى. شۇڭلاشقا «4 - ماي» دەۋرىدىكى كۆپ سانلىق يازغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىزدىنىش باسقۇچىدا يازغان ئەسەرلىرىدە دەۋر - ھى ناھايىتى روشەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

تارىختا ئۆتكەن قارشىلىق كۆرسىتىش روھىغا ئىگە قەھرىمان ئاياللارنىڭ ئوبرازىنى ئەدەبىي ئەسەرلەردە قايتا گەۋدىلەندۈرۈپ، ئاياللارنى ئۆزىگە ئىشىنىش ۋە ئالغا ئىتىلىشكە ئۈندەش بۇ دەۋردىكى ئىجادىيەتنىڭ مەزمۇنىدا كۆرۈلگەن يەنە بىر ئالاھىدىلىك. ئۇزۇن مەزگىل ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان فېئوداللىق ئەخلاق مىزانلىرىدا «ئايلار بىلەن تېگى پەسلىرىنى باقماق قىيىندۇر؛ يېقىنچىلىق قىلساڭ ئەدەپسىزلىك قىلىدۇ، يىراقلاشساڭ تاپا - نەنە قىلىدۇ» ⑦ دەپ قاراپ، ئۇلار كەمسىتىلىپ «تېگى پەسلەر» قاتارىغا چىقىرىۋېتىلگەن. بۇنىڭ بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ھەر بىر تەرەققىيات باسقۇچىدا ھەقىقىي خوجايىنلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۆتمۈش - تىكى، ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى ئانىلارنىڭ مەسلىھەتچى سۈپىتىنى شۇ قاراپ يۈزلەنگەن. «4 - ماي» دەۋرىدىكى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە بۇ خىل خاتا كۆز قاراش ۋە پىكىر ئېقىمىغا قارشى سادالار بارلىققا كېلىپ، كىتابخانلارنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى جەلپ قىلدى. مەسىلەن، يېڭى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتقا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان كوممۇنىستىك ساق، ئۇ بىر تەرەپتىن چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار ئەدەبىي ئەسەرلىرى - گىيوتېنىڭ «فائوست»، «ياش ۋېرتېرنىڭ قاغۇسى»، ئۆمەرھەييامنىڭ «روبائىيات»، تولستوۋنىڭ «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە داڭلىق ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرۇپ.

رۇپ، چەت ئەل ئەدەبىياتىدىكى يېڭى دېموكراتىك خائىشلار ئارقىلىق دەۋر تەلپىنى كۈچلۈك ئىپادىلەپ، ئەدەبىي ئادەم ئېزىدىغان زۇلمەتلىك جەمئىيەت تۈزۈمى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى داڭلىق دراماتورگ بولۇش سۈپىتى بىلەن 20 - يىللاردا ئاياللار ئازادلىقىغا بېغىشلانغان «جاۋۇجۇن»، «ۋاڭ جاۋجۇن»، «نېيىنىڭ» قاتارلىق ئۈچ تارىخىي درامىنى يېزىپ چىقىپ، تارىخىي تېمىلاردا دراما يېزىشنىڭ داغدام يولىنى ئېچىپ بەردى. بۇ ئۈچ تارىخىي درامىنىڭ ۋەقەلىكى پۈتۈنلەي تارىختا ئۆتكەن باتۇر، قارشىلىق كۆرسىتىش روھىغا ئىگە «ئۈچ ئىسيانكار ئايال» نى ئاساس قىلغاچقا، «4 - ماي» دەۋرىدىكى ئاياللار ئازادلىقى نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، ئۇنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتى ۋە ئىجتىمائىي رولى ئىنتايىن زور ئىدى. بىز 1925 - يىلى گومورو تەرىپىدىن «ئۈچ ئىسيانكار ئايال» دېگەن نام بىلەن توپلام قىلىپ نەشر قىلىنغان بۇ ئۈچ تارىخىي درامىدىكى پېرسوناژلار ئوبرازىنى ھەرقانداق بىر نۇقتىدىن كۆزەتسەك، ئۇنىڭدا ئايال - تۈرنىڭ ئەرلەرنى بەركەز قىلغان كونا ئەدەپ - ئەخلاقنىڭ چىرىكلىكىنى پاش قىلىپ، كونا تۈزۈم ۋە كونا ئەخلاققا قارشى تۇرغان ئىسيانكار روھىنى مەدھىيەلەپ، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ ئازادلىق ۋە ھۆرلۈككە ئېرىشىش ئۈچۈن مۇشۇنداق ئىسيانكار روھىنى جارى قىلدۇرۇش لازىم دېگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

«4 - ماي» دەۋرىدە ئاياللار ھەقىقىي ئازادلىققا ۋە باراۋەرلىككە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئىقتىسادىي جەھەتتە قەد كۆتۈرۈش ۋە تەڭ بەھرىمەن بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك دېگەن تەشەببۇس قىلغان ئەسەرلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. ھەممىگە مەلۇمكى، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى باراۋەرلىك ماھىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئەر - ئاياللار باراۋەرلىكىنىڭ يادروسى. بۇ ھازىرقى دەۋردە پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرى ئېتىراپ قىلغان بىر ئۆيىپىكىت ئىش. ئەمما بىز نەزەرىمىزنى 2 مىڭ يىللىق تارىختا ئىگە فېئودالىزىم جەمئىيەتكە ئاغدۇرۇپ، ئاياللارنىڭ ئىقتىسادىي ھوقۇقىنى پۈتۈنلەي مەھرۇم قىلىپ، ئەركىزى ۋە بېقىندى ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. مانا بۇ خىل رېئاللىققا نىسبەتەن بىر قىسىم يازغۇچىلار قاتتىق ئۆكۈنۈش بىلەن قاراپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن باراۋەرلىككە ئېرىشىش ئاياللار ئازادلىقىدا ھازىرلاشقا تېگىشلىك ئالدىنقى شەرت دەپ قارىدى. مەسىلەن، لۇشۇن «تاغدىن - باغدىن» ناملىق فىلىم -

ئىيەتتە ئەر - ئايال باراۋەر بولۇشى كېرەك» ⑪. مانا بۇ ئاياللار ئازادلىقنى تەشەببۇس قىلىش جەھەتتە تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان يېڭىلىق شۇنداقلا بىر خىل چاقىرىق.

دېمەك، «4 - ماي» ھەرىكىتىگە 80 يىل بولاي دېدى. بۇ جەرياندا ئەر - ئاياللار باراۋەرلىكى ۋە ئاياللار ئازادلىقى جەھەتتە زور ئىلگىرىلەشلەر بارلىققا كەلدى. بىز بۇ جەھەتتىكى نەتىجىلەرنى مۇئايىيەتلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە، بۇ خىل نەتىجىلەرنىڭ مەنبەسى بولغان «4 - ماي» دەۋرىدىكى يۇقىرىقى ئەسەرلەرنى ۋە ئۇلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىلغار ئىدىيىلەرنىڭ رولىغا سەل قارىمىسلىق قىمىز لازىم. ئەمما شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىمىزكى، بىز تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇشۇ باسقۇچتىكى تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلىرىنى يەنىمۇ ئىنچىكە كۆزەتسەك، «4 - ماي» دەۋرىدە باشلانغان ئۇلۇغ تارىخىي بۇرۇلۇش كۆزلىگەن مەقسەتتىن تېخى خېلىلا يىراق. يەنى ئاياللارنىڭ پەن-تېخنىكا، مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ يەنىلا بىر قەدەر تۆۋەن بولۇشى، ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئاياللارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەر يەنىلا ساقلانماقتا. شۇڭلاشقا «4 - ماي» دەۋرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تارىخىي ۋەزىپىلەر بىزنىڭ يەنىمۇ ئىزدىنىشىمىزنى ۋە ئۇنى تىرىشپ ئورۇنلىشىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

تولار توپلىمىغا كىرگۈزگەن «ئاياللارنىڭ ئازادلىقى توغرىسىدا» دېگەن فېلىپپىن تونىدا ئېنىق قىلىپ: «بارلىق ئاياللار مۇبادا ئەرلەر بىلەن تەڭ باراۋەر ئىقتىسادىي ھوقۇققا ئىگە بولمىغىچە، ھەرقانداق چىرايلىق نامغا ئىگە بولسىمۇ، بىر قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ. ئەر - ئاياللار ئەلۋەتتە ئاناتومىيە ۋە پىسخولوگىيە جەھەتتىن پەزىلەتتىن ئىبارەتتە؛ جىنسىداشلا ئىچىدىمۇ ئۆزئارا بەزى پەرقلەرنىڭ بولۇشىدىن خالى بولغىلى بولمايدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئورنى باراۋەر بولۇشى كېرەك. باراۋەر ئورۇن بولغاندىلا، ئاندىن ھەقىقىي ئاياللار بىلەن ھەقىقىي ئەرلەر بولىدۇ» ⑧ دەپ قاراپ ئاياللار ئىقتىسادقا تارلىقلار ئۈچۈن ئۈزلۈكسىز كۈرەش قىلىشى كېرەك، جەمئىيەت ئازاد بولسا ئۆزىمۇ ئازاد بولىدۇ، ئەمما تەبىئىكى ھازىر ساقلىنىۋاتقان، ئاياللارغا قارىتىلغان ئاسارەتنى ئېلىپ تاشلاش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىمۇ زۆرۈر» ⑨ دېگەن قارشىلىق كۆرسىتىش ئىدىيىسىدىكى ئىلغار پىكىرنى ئىلگىرى سۈردى. يۇقىرىقىدەك مەزمۇنغا ئىگە ئەسەرلەرنىڭ سانى ئازدۇ. شۇ ئەسەر ناھايىتى ئېنىقكى، «ئەركىنلىكنى پۇلغا سېتىۋالغىلى بولمايدۇ، ئەمما پۇل ئۈچۈن سېتىۋەتكىلى بولىدۇ» ⑩ شۇنىڭ ئۈچۈن «بىرىنچىدىن ئائىلىدە ئالدى بىلەن تەقسىمات ئەر - ئايالغا ئوخشاش بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، جەم-

ئىزاھلار:

- ① ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى 2 - توم، «يېڭى دېموكراتىزم توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1504 - بەت.
- ② ③ لۇشۇن: «قەۋرە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 193 - بەت.
- ④ لۇشۇن: «قەۋرە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 180 - بەت.
- ⑤ لۇشۇن: «قەۋرە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 184 - بەت.
- ⑥ ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى 2 - توم، «يېڭى دېموكراتىزم توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1504 - بەت.
- ⑦ لۇشۇن: «تاغدىن - باغدىن»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 268 - بەتتىكى ئىستاتىقا قارالسۇن.
- ⑧ ⑨ لۇشۇن «تاغدىن - باغدىن»، ئۇيغۇرچە نەشرى 270 - بەت.
- ⑩ لۇشۇن: «تاغدىن باغدىن»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 270 - بەت.
- ⑪ لۇشۇن: «قەۋرە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 226 - بەت.

(پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: قەمبەرىنسا مۇھەممەتھاجى

ژۇرناللارنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

ئۆمەر نىياز*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شاراىتىدا ژۇرناللارنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشقا دائىر مەسىلىلەر تەھلىل قىلىندۇ.

摘要: 本文着重探讨了在社会主义市场经济条件下, 期刊经济效益和社会效益的统一问题, 并举实例分析了正确处理这两种效益之间矛盾的基本方法。

Abstract: This article mainly probes into the unity relationship of the economic benefit and social benefit of the periodical, and analyses the basic method of how to accurately deal with the contradictory between these two benefits under the circumstances of the socialist market economy.

ژۇرنال نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. نەشرىياتچىلىق ساھەسىدە «قوش ئۈنۈم» يا- رىتىش دېگەندە، ھەم ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىشقا، ھەم ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىشقا تەڭ ئەھمىيەت بېرىش؛ ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى ئال- دىنقى ئورۇنغا قويۇش، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئىج- تىمائىي ئۈنۈمگە بويسۇندۇرۇش، ھەمدە ئۇنى ئىج- تىمائىي ئۈنۈم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش كې- رەكلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىراق، بۇنى ئەمەلىي- لەشتۈرۈشتە نەزەرىيە جەھەتتىن قالايمىقانلاشتۇ- رۇپ قويۇش ۋە ئەمەلىيەت جەريانىدىكى قايىمۇقۇپ قېلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلمەكتە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىجتىمائىي ئۈنۈم بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈم ئۆتتۈ-

دۆلىتىمىز ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش سىياسى- دىنى يولغا قويغان، سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئى- گىلىكتىن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە ئۆ- تۈۋاتقان ھازىرقى دەۋردە، پارتىيىنىڭ سوتسىيا- لىستىك ژۇرنال باشقۇرۇش تۈپ مەقسىتىدە قەت- ئىي چىڭ تۇرۇش، ئومۇمىي ۋەزىيەتنى توغرا ئى- گىلەش، پارتىيىنىڭ لۇشىيەن، فاڭجېن، سىيا- سەتلىرىنى ۋە ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش سىياسىتىنى كۈچلۈك تەشۋىق قىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يەنە قەرەللىك ژۇرناللارنى باشقۇرۇش جەريانىدا مەۋقەنى توغرىلاپ، ژۇرناللارنىڭ سۈپىتىنى يۇقى- رى كۆتۈرۈش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، ژۇرنال- نىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈ- مىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش

* ئۆمەر نىياز: «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، تەرجىمان

ھەتتىن ئالغاندا، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ يىراق كەل-
گۈسى مەنپەئىتى بىلەن ژۇرنال تەھرىراتىنىڭ كۆز
ئالدىدىكى مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن
ئىبارەت. دېمەك، «قوش ئۈنۈم» يارىتىشنى تە-
كىتلەش ئەمەلىيەتتە دۆلەت مەنپەئىتى بىلەن ژۇر-
نال بۆلۈمىنىڭ مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددى-
يەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشنى تەكىتلەشتىن
ئىبارەت.

2. ئىجتىمائىي ئۈنۈم بىلەن ئىقتىسادىي ئۈ-
نۈم ئوخشاش بولمىغان قاتلاملارغا مەنسۇپ. مەلۇم
مەنىدىن ئالغاندا، ئىقتىسادىي ئۈنۈم ئىجتىمائىي
ئۈنۈمنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.
ئەگەر ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ژۇرنال تەھرىرات-
نىڭ مەنپەئىتىدىن ئىبارەت بۇ تار دائىرىدىن كۆ-
زەتمەي، بەلكى ئومۇمىي خەلق مەنپەئىتىدىن ئىبا-
رەت مۇشۇ ماكرۇ نۇقتىدىن كۆزىتىدىغان بولساق،
ئۇ چاغدا، ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە ئىگە بولغانلىكى
نەرسىنىڭ مۇقەررەر ھالدا ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىچۇ
ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئەكسىچە،
ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئىگە بولغانلىكى نەرسىنىڭ ئۆ-
زىمۇ بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھېسابلىنىدۇ.
غانلىقىنى، يەنى ئىقتىسادىي ئۈنۈم ئىجتىمائىي ئۈ-
نۈمنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتەلەي-
مىز.

ئالايلىق، مەلۇم بىر ژۇرنال تەھرىراتى نە-
شىر قىلغان ئىلمىي ژۇرنال ئۆز چىقىمىنى ئۆزى
قامدىيالايدۇ، بىراق، ئوقۇرمەنلەر بىلەن پەن-
تەتقىقات ئورۇنلىرى مەزكۇر ژۇرنالدىكى بىلىم ۋە
پەن - تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز
بىلىمى ۋە تېخنىكىسىنى يېڭىلايدۇ ياكى مەلۇم بىر
خىل مەھسۇلاتنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇ-
رۇپ، جەمئىيەت ئۈچۈن زور بايلىق يارىتىدۇ.
دېمەك، ماكرۇ جەھەتتىن كۆزەتكەندە، بۇ
ژۇرنالنىڭ ياخشى ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قى-
لىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ناھايىتى ياخشى ئىق-
تىسادىي ئۈنۈم ياراتقانلىقىنىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولى-
دۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، مەلۇم بىر قەرەللىك ژۇر-
نال تەھرىراتى نەشىر قىلغان ژۇرنال سېرىق مەز-
مۇندىكى، پەس ئارزۇ - ھەۋەسلەرنى تەشۋىق قىلىد-
ىغان ژۇرنال بولسا، ئۇ چاغدا شۇ ژۇرنال تەھرىد-

رىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ،
مەسىلىنىڭ تۈگۈننى يېشىش ۋە ئورۇنلۇق تەدبىر
قوللىنىش، شۇ ئارقىلىق ژۇرناللارنىڭ ئىجتىما-
ئىي ئۈنۈمى بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ھەقىقىي
تۈردە يۇقىرى كۆتۈرۈش تولىمۇ زۆرۈر. بۇنىڭدا
تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا دىققەت قىلىشقا توغرا
كېلىدۇ.

1. ئىجتىمائىي ئۈنۈم بىلەن ئىقتىسادىي ئۈ-
نۈمنىڭ تايىنىدىغان ئويىپىكىتلىرى ئوخشاشمايدۇ.
ئىجتىمائىي ئۈنۈم بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈم ئوتتۇ-
رىسىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش
ئەمەلىيەتتە دۆلەت مەنپەئىتى بىلەن ژۇرنال تەھرىد-
راتىنىڭ مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى
توغرا بىر تەرەپ قىلىش ھېسابلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي ئۈنۈم پۈتكۈل دۆلەتكە، ھەرقاي-
سى مىللەتلەرگە ۋە بىر پۈتۈن جەمئىيەتكە قارىتا
ئېيتىلغان بولۇپ، بىر تۈرلۈك ماكرۇلۇق ئۇقۇم-
دىن ئىبارەت. ئىقتىسادىي ئۈنۈم ژۇرنال تەھرىر
بۆلۈملىرى ياكى ژۇرنال چىقارغان ئورۇنغا قارىتا
ئېيتىلغان بولۇپ بىر خىل مىكرۇلۇق ئۇقۇمدىن
ئىبارەت. ئىجتىمائىي ئۈنۈم بىلەن ئىقتىسادىي ئۈ-
نۈمنىڭ تايىنىدىغان ئويىپىكىتلىرى ئۆزئارا ئوخشاش
بولمىغانلىقتىن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بەزى زىددىيەت-
لەرنىڭ كېلىپ چىقىشى تەبىئىي ئەھۋال. مەسىلەن،
ئىجتىمائىي ئۈنۈمى ئىنتايىن ناچار بولغان
بىر ژۇرنال يەنى، سېرىق، شەھۋانىي مەزمۇندىكى
ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ شۇ ژۇرنالنى ناھايىتى
زور ئىقتىسادىي پايدىغا ئىگە قىلىشى مۇمكىن.
بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىجتىمائىي ئۈنۈمى ناھايىتى ياخ-
شى بىر ژۇرنال يەنى، ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان
قىلىپ شۇ ژۇرنالنى تەھرىر بۆلۈمى سىستېمىسى
ئۈچۈن ئىقتىسادىي جەھەتتە يۈك بولۇپ قېلىشى
ھەمدە شۇ سەۋەبتىن ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ناچار
ژۇرنال دەپ قارىلىشى مۇمكىن. مۇشۇنداق بولغاندا
لىقى ئۈچۈن بىز تەكىتلەۋاتقان ئىجتىمائىي ئۈنۈم
بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈم بەزى ھاللاردا بىزدەكىلىك-
كە ئىگە بولىشىمۇ، ئەمما كۆپ ھاللاردا ئۇلار ئوتتۇ-
رىسىدا زىددىيەت تۇغۇلۇپ قېلىشتىن ساقلانغىد-
ىلى بولمايدۇ. بۇ يەردىكى زىددىيەت ناھىيەت جە-

راتى كۆپ پۇل تاپالشى مۇمكىن. بىراق شۇنىڭغا ئەگىشىپ مەزكۇر ژۇرنالنىڭ سەلبىي تەسىرىگە ئۇچرىغان بىر قىسىم ياش - ئۆسمۈرلەر جىنايەت سادىر قىلىش يولىغا قاراپ مېڭىشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ جىنايى ھەرىكەتلىرى بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان كەلتۈرۈپ چىقارغاندىن تاشقىرى، دۆلەت يەنە شۇ دەپلۈنى پاش قىلىش، سوت قىلىش، جىنا- يەتچىنى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىشلىرى ئۇ- چۈنمۇ زور خىراجەت ئاجرىتىدۇ. دېمەك، ماكرۇ جەھەتتىن كۆزەتكەندە، بۇنداق ژۇرناللار ياراتقان ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ ئەمەلىيەتتە بىر مىنۇس سان ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يەنە بىر مە- سال ئالاھىلى، مەلۇم بىر نەشرىيات كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرلىك كىتابتىن بىرنى نەشر قىلىش ئار- قىلىق زور تىراج توپلاپ، نەشرىياتنىڭ مەبلەغىنى ئاشۇرسا ھەمدە شۇ مەبلەغنى دەسمايە قىلىپ، باشقا بىر يۈرۈش ئىلمىي قىممىتى بار ياخشى كىتابنى نەشر قىلسا، ئۇ چاغدا ھېلىقى كىتابتىن ئىقتىسا- دىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىنغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ خىل ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ ئۆزىمۇ بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ نوقتىدىن ئالغاندا، قوش ئۈنۈم تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا پەقەت بىرلا خىل ئۈنۈم، يەنى ئىجتىمائىي ئۈنۈمدىن ئىبارەت.

سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى جەم- ئىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداشنى مەقسەت قىلىدۇ. جۈملىدىن سوتسىيا- لىستىك مەتبۇئات بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشۇ شۇنداق. ئەلۋەتتە ساختا دورا ئىشلەپچىقىرىشقا ئوخ- شاش قانۇنغا خىلاپ جىنايى قىلمىشلار بۇنىڭ سىر- تىدا. نەشرىياتچىلىقتا ئۈچ ئادەمنىڭ تەھرىرلىشىد- دىن ئۆتكەن ھەمدە ژۇرنال تەھرىر بۆلۈمى تەرىپىد- دىن رەسمىي نەشر قىلىنغان ژۇرناللا بولىدە- كەن، ئومۇمەن ئالغاندا مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئۈ- نۈمگە ئىگە بولغان بولىدۇ. ئەلۋەتتە قىسمەن قا- نۇنسىز نەشر قىلىنغان ژۇرناللار بۇنىڭ سىرتىد- دا. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاددىي ھالدا، مەلۇم ژۇرنالنى ئىجتىمائىي ئۈنۈمى بار، مەلۇم ژۇرنالنى ئىجتىما- ئىي ئۈنۈمى يوق، دەپ قاراش بىر تەرەپلىملىك- تىن ئىبارەت. ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئۈ- نۈمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى پەرقلەنىدۇ. مۇبادا

پەقەت ئىقتىسادىي ئۈنۈمى بار ژۇرناللارنىلا نەشر قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارالسا، بۇ تامامەن خاتا كۆز قاراش ھېسابلىنىدۇ. ئوخشاشلا، مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە ئىگە ژۇرنال بولسىلا، ئۇنى نەشر قىلىش كېرەك، دەيدىغان قاراشمۇ ھازىرقى بازار ئىگىلىكى يولىغا قويۇلۇۋاتقان دەۋردە خاتا كۆز قاراش ھېسابلىنىدۇ.

يىغىنچاقلا ئېيتقاندا، ژۇرناللارنىڭ ئىجتى- مائىي ئۈنۈمى بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ئوتتۇرىد- سىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشنىڭ مۇھىملىقى بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك بولماقتا. بىز ھەم بۇ ئىككى خىل ئۈنۈم ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلىشنىڭ تەخىر- سىزلىكىنى تونۇپ يېتىشىمىز، ھەم بۇ زىددىيەت- نىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكى ۋە مۇرەككەپلىكىنى كۆ- رۈشىمىز كېرەك. ئىجتىمائىي ئۈنۈم بىلەن ئىقتى- سادىي ئۈنۈمنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتىكى ئەڭ تۈپ مىزان شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ژۇرنال باشقۇرغۇچى ۋە مەسئۇل مۇھەررىرلىك قىلغۇچى ھەربىر ئورۇن ۋە خادىم «ئىجتىمائىي ئۈنۈم سىياسىيىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش دېمەك- تۇر» دەيدىغان قاراشنى تۇرغۇزۇشى كېرەك.

سوتسىيالىستىك تۈزۈم ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا ئىجتىمائىي ئۈنۈم بى- لەن ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ ئورگانىك بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن. بىراق بۇنى ئىشقا ئاشۇ- رۇش ژۇرنال خادىملىرىنىڭ پائال تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىنى، جاپاغا چىداپ ئىشلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا بىز پارتىيە سىياسىتىنىڭ توغرا يۆنىلىشىدە قەتئىي چىڭ تۇرۇشتىن ئىبارەت ئالا- دىنقى شەرت ئاستىدا، بازار ئىگىلىكىدىن ئىبارەت بۇ ئۈنۈملۈك مېخانىزمىدىن ئەڭ زور دەرىجىدە پايد- ىلىنىپ، نەشرىياتچىلىق ساھەسىدە ھەم ئىقتىسا- دىي ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز، ھەم ئىجتىما- ئىي ئۈنۈم بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ ئورگانىك ھالدىكى بىرلىكىنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك. ئىجتىمائىي ئۈنۈم بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ دە- ئالپىكتىك مۇناسىۋىتى ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى بەلگىلەيدۇ. شۇنداقلا ئۇ ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى قول- غا كەلتۈرۈشنىڭ مۇستەھكەم ئاساسى ھېسابلىنىد- دۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. شۈببۇرۇڭ: « 期刊编辑学概论 » لياۋنىڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1995 - يىلى 8 - ئاي نەشرى.
  2. جالڭ بوخەي: « 期刊工作手册 »، تىيەنجىن خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى 7 - ئاي نەشرى.
- (پوچتا نومۇرى: 830001)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

9 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى شىنجاڭ يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە مۇھىت ئاسراش تەدبىرلىرى ھەققىدە

قاھارجان ئىبراھىم*

قىسقىچە مەزمۇنى: يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان شىنجاڭنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ مۇھىت بۇلغىنىش ۋە ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇش مەسىلىسى كېلىپ چىقتى. بۇ ھال شەھەرلەرنىڭ سانائەت بىلەن بۇلغىنىشىدىن كېيىن پەيدا بولغان يەنە بىر يوشۇرۇن بۇلغىنىش مەنبەسى بولۇپ قالدى. بۇ ماقالىدە، يۇقىرىقى مەسىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى چارە - تەدبىرلەر ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 近年来,随着乡镇企业的迅速发展,环境污染和生态遭到破坏的问题突出,继城市工业污染后形成又一个潜在而又严重的污染.本文论述上述问题产生的原因及预防的措施与对策.

Abstract: With recent rapid development of county enterprise, the problems of environmental pollution. and ecological imbalance have arisen. These problems have become a hidden origin of pollution in addition to industrial pollution in cities. This article discusses the causes and development of these problems and preventative measures.

1. شىنجاڭ يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ مۇھىتىنى بۇلغاش ئەھۋالى

بۇزۇلۇش مەسىلىسى بارغانسېرى زورىيىپ يېزىلار تەدرىجىي ھالدا شەھەرلەرنىڭ سانائەت بىلەن بۆلۈنۈپ چىقىشىدىن قالسا يەنە بىر ئېغىر ھەم يوشۇرۇن بۇلغىنىش مەنبەسى بولۇپ قالدى.
1991 - يىلىنىڭ دەسلىپىدە مۇناسىۋەتلىك ئو- رۇنلار شىنجاڭ يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ بۆل-

ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىدىن بۇيان شىنجاڭنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. ئەمما يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مۇھىت بۇلغىنىش ۋە ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق

* قاھارجان ئىبراھىم: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىگىلىك باشقۇرۇش فاكولتېتىنىڭ لېكتورى.

غاش مەنبەلىرىنى تەكشۈرگەن. تەكشۈرۈش دائىرىسى 16 ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، 83 ناھىيە ۋە 79 بازاردىكى 808 كارخانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇنىڭ ئىچىدە 317 كارخانا ئىنچىكە تەكشۈرۈلگەن. بۇ كارخانىلار ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىچىدىكى تايانچ كارخانىلار بولۇپ، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كەنتتىن يۇقىرى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %82.8 نى ئىگىلىگەن. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىسپاتلاندىكى، كارخانىلارنىڭ مەخسۇس مۇھىت ئاسراشنى باشقۇرۇش ئورۇنلىرى بولمىغان، مۇھىت ئاسراش نەتىجىسىنى باھالاش تۈزۈمىنى يولغا قويغانلار ئاران %14 نى ئىگىلىگەن، «ئۈچىنى بىرلا ۋاقىتتا يولغا قويۇش» (بىرلا ۋاقىتتا پىلانلاش، بىرلا ۋاقىتتا لايىھىلەش، بىرلا ۋاقىتتا قۇرۇلۇش قىلىش) نىسبىتى ئاران %4.9 بولغان، شىنجاڭدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان كەسىپلىرى ئاساسەن كىچىك تىپتىكى كۆمۈر كان، كىچىك تىپتىكى قەغەزچىلىك، بويۇش، كۆن - خۇرۇم ئىشلەش، توقۇمىچىلىق، خىمىيە سانائىتى، رەڭلىك مېتال قېزىش، رودا تاۋلاش، يەرلىك ئۇسۇلدا كاۋچۇك ئىشلەش، خىش، سېمونت ئىشلەش ۋە يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق كەسىپلەردىن ئىبارەت. بۇلغىنىشنىڭ تارقىلىش رايونىدىن قارىغاندا شىمالىي شىنجاڭدا ئۈرۈمچى، شىخەنزە، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، ئالتاي ۋىلايىتى، بۆرتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە كۈيتۇن شەھىرى قاتارلىق توققۇز شەھەر، ۋىلايەت ۋە ئوبلاستىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. تارىخىي، جۇغراپىيەلىك مۇھىت شۇنداقلا شەھەر ئىقتىسادىنىڭ يۈكسەلمىگەنلىكى، بۇ رايونلارنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتى تېز بولغان. بۇ رايونلاردىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى پۈتۈن شىنجاڭدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ %41 نى، يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىشچىلىرىنىڭ سانى پۈتۈن شىنجاڭدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىشچىلىرى سانىنىڭ %46 نى ئىگىلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى پۈتۈن شىنجاڭدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ %64 نى ئىگىلەيدۇ. بۇ رايونلارنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بولغاچقا، شۇنىڭغا ماس ھالدا بۇلغىنىش ئەھۋالىمۇ بىر قەدەر ئېغىر، بولۇپمۇ «ئۈچ كېرەكسىز» (كېرەكسىز گاز، كېرەكسىز سۇ، كېرەكسىز ماددىدىن) بولىدىغان بۇلغىنىش ھادىسىسى

سىسى تېخىمۇ گەۋدىلىك. بولۇپمۇ ئۈرۈمچىنى مەركەز قىلغان بىر قىسىم شەھەرلەردە سانائەتتىن بولىدىغان بۇلغىنىش ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، بۇلغىنىش شەھەرلەردىن يېزىلارغا تېز سۈرئەتتە تارقالىپ، بىر تۇتاش بۇلغىنىش ئەھۋالىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ۋەھالەنكى، شەرقىي شىنجاڭ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۇرپان ۋىلايىتى، قۇمۇل ۋىلايىتى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، قەشقەر ۋىلايىتى ۋە خوتەن ۋىلايىتى قاتارلىق يەتتە ئوبلاست، ۋىلايەتتە كۆپ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتى شىمالىي شىنجاڭ رايونلارنىڭكىدىن ئارقىدا قالغان بولۇپ، بۇ رايونلاردا گەرچە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى پۈتۈن شىنجاڭدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ %59 نى، يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىشچىلىرى پۈتۈن شىنجاڭدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىشچىلىرى سانىنىڭ %54 نى ئىگىلىسىمۇ، ئەمما، يېزا - بازار كارخانىلىرى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى پۈتۈن شىنجاڭدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئاران %36 نى ئىگىلەيدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ تەبىئىي بايلىق مەنبەسى مول بولغاچقا، يېزا - بازار كارخانىلىرى كۆپرەك ئۆز يېرىنىڭ تەبىئىي بايلىق ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىش ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ، كان قېزىش، رودا تاۋلاش، توقۇمىچىلىق، بويۇقچىلىق، كۆنچىلىك، خىش قۇيۇش، سېمونت ئىشلەش ۋە يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق كەسىپلەرنى يولغا قويغان. ئەمما يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ماشىنا ئۈسكۈنىلىرى كونا، ھۈنەر - سەنئەت تېخنىكىسى قالاق، ئېنېرگىيە ۋە خام ئەشيا سەرپىياتى يۇقىرى، يېزا ئاساسىي ئەسلىھەلەر شارائىتى ناچار، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا بولغان بىر تۇتاش باشقۇرۇش ۋە پىلانلاش يېتەرسىز بولغان، بولۇپمۇ يېقىنقى بىر قانچە يىللاردىن بۇيان، ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا، كەنت ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلىرى تېزلىكتە نامراتلىقنى تۈگىتىپ، بېيىش يولىغا مېڭىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي مەنبەئەنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ كان بايلىقلىرىنى قالايمىغان قېزىش، ياخشى كاننى قېزىش، ناچار كاننى تاشلىۋېتىش ئەھۋالى كۆرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن كۆمۈر كان بايلىقلىرىنىڭ كۆيۈپ كېتىش، تۇپراقنىڭ قۇملشىش ۋە شورلىشىپ كېتىش ئەھۋالىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بولۇپمۇ بىر قىسىم خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى بىرلىشىپ تىجارەت قىلىدىغان كارخانىلار ۋە بەزى يېزا باشقۇرغان كار-

لىدىن قارىغاندا، يېزا - كەنتلەرنىڭ مۇھىتى ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى بەك ئېغىر بولمىسىمۇ، لېكىن مۇشۇ يېتى كېتىۋەرسە، ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ ئېغىر بولۇشى ئېھتىماللىقى زور. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز تارىخقا مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە تەخىرسىزلىك ئۇيغۇسى بىلەن قارىشىمىز، يېزىلارنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى قوغداش مەسلىسىنى چوقۇم ھەرقايسى مېللەتلەرنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ تۈپ ئاساسىنى قوغداش يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ تونۇشىمىز كېرەك.

2. شىنجاڭ يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ مۇھىت بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەبلەر

ۋەن، ئېنېرگىيە سەرىپىياتى، «ئۈچ كېرەكسىز» نى چىقىرىش نىسبىتى يۇقىرى. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ يەرلىك ئۆسۈلدا كوكۇس تاۋلاپ، كوكۇس ئېلىش نىسبىتى ئاران %52 (مۇنتىزىم تاۋلاش ئارقىلىق ئېلىنىدىغانى %80-70)، يەرلىك ئۆسۈلدا گۇڭگۇرتىنىڭ قېزىۋېلىنىپ تاۋلانغانغا قەدەر يىغىۋېلىنىدىغانى پەقەت %30-20 بولغان. شۇڭلاشقا زور مىقداردىكى بايلىق كېرەكسىز ماددا قاتارىدا تاشلىنىپ مۇھىت بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇندىن بېرى شىنجاڭنىڭ مۇھىت ئاسراشتىكى مۇھىت نۇقتىسى ئۈرۈمچىنى مەركەز قىلغان بىرنەچچە سانائەت شەھىرى بىلەنلا چەكلىنىپ، كەڭ يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنىڭ مۇھىت ئاسراشتىكى ستراتېگىيىلىك ئورنى تۆۋەن بولغان. شۇڭا شەھەر سانائىتىدىكى نۇرغۇنلىغان بۇلغاش خاراكتېرىدىكى ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى كارخانىلار بولۇپمۇ، بۇلغاش نىسبىتى يۇقىرى بولغان كىچىك تىپتىكى كارخانىلار مۇھىت ئاسراشتا قانۇن نىزاملارنىڭ چەكلىمىسىدىن قۇتۇلۇش، مۇھىت بۇلغاشنى باشقۇرۇش ھەققىدىن قېچىش ئۈچۈن يۇقىرى ئېنېرگىيە سەرىپ قىلىدىغان، بۇلغاش نىسبىتى يۇقىرى بولغان كارخانا ۋە ئىش تەرتىپىنى يېزىغا يۆتكىگەن. شۇنىڭ بىلەن مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى شەھەردىن يېزىغا قاراپ كېتىپ كەتكەن.

3) شىنجاڭنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرىدا ئىختىساس ئىگىلىرى كەمچىل، ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسى تۆۋەن. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا 1993 - يىلى مەخسۇس كورستىن يۇقىرى

خانلار يەرلەرنى ۋە ئېتىزلارنى خالىغانچە ئىگىلىپ، زاۋۇت بىناسى قۇرىدىغان ياكى ئۆي - مۈلۈك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، تېرىلغۇ يەرلەرنى ئىجارىگە بېرىۋېتىدىغان ئەھۋاللار ئەۋج ئالدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر قىسىم دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى بايلىق مەنبەسىنىڭ يوقىلىشى ۋە ئىسراپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇشىنىڭ كۈنساينى ئېغىرلىشىشىغا سەۋەبچى بولىۋاتىدۇ. دېمەك، شىنجاڭدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋال-

شىنجاڭ يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەبلەر كۆپ تەرەپلىملىك بولۇپ، ئومۇملاشتۇرغاندا تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە جەھەتتىكى سەۋەبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(1) 80 - يىللاردا، شىنجاڭنىڭ ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش سىستېمىسىدا يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش كۆلىمى ۋە قۇرۇلمىسىنى بىر تۇتاش پىلانلاشتا ماكرو جەھەتتە خاتالىق كۆرۈلگەن. يېزا - بازار كارخانىلىرىغا قارىتا بىر تۇتاش پىلانلاش ۋە ماكرو جەھەتتە باشقۇرۇش كەمچىل بولغان. داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇش نۇقتىئىنەزەرىنى چىقىش قىلىپ يېزا - بازار كارخانىلىرى بىلەن ئويۇس، بايلىق، جەمئىيەت ۋە مۇھىتنى ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلمىگەن. ھەرقايسى رايونلار ئىقتىسادىي مەنپەئەتنىڭ تۈرتكىسىدە يېزا - بازار كارخانىلىرىنى يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا رىقابەتلىشىپ، پەقەت تەرەققىيات جەريانىدىكى مىقدارنى تەشەببۇس قىلىپ، مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىنى قوغلىشىپ، كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەت كىلا ئېتىبار بېرىپ كەلگۈسى مەنپەئەتكە سەل قارىغان. كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىگە ئېتىبار بېرىپ، ئىجتىمائىي ۋە مۇھىت ئۈنۈمىگە ئېتىبار بەرمىگەن.

(2) شىنجاڭدىكى كۆپ ساندىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئىشلىتىۋاتقنى شەھەر سانائىتىدىن قېلىپ قالغان 40 - 50 - يىللاردىكى كونا ئۆسكۈنلەر بولۇپ، بۇ ئۆسكۈنلەرنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى، خام ئەشياندىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى تۆ-

ئوقۇش تارىخىغا ئىگە ئىشچى - خىزمەتچىلەر پۈتۈن يېزا - بازار كارخانىلىرىنى ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن نىڭ پەقەت %1.8 ئىگىلىگەن. كۆپ ساندىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر تولۇقسىز ۋە باشلانغۇچ سەۋىيىسىدە بولۇپ، ساۋاتسىز ۋە يېرىم ساۋاتسىزلار كۆپ ساندا ئىگىلىگەن بولۇپ، بولۇپمۇ كارخانا رەھبەرلىرى ۋە تېخنىكا باشقۇرۇش خادىملىرىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسى تۆۋەن، مۇھىت ئاسراش تېخنىكا ئاجىز، كارخانىلار غا نىسبەتەن قېلىپلاشتۇرۇش، تۈزۈملەشتۈرۈش ۋە ئىلمىيلاشتۇرۇش ئارقىلىق باشقۇرۇش كەمچىل، خىزمەتتىكى قارغۇلۇق ئىدىيىسى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ مۇھىتى بۇلغاش نىسبىتى يۇقىرى بولغان.

(4) يېزىلارنىڭ مۇھىت ئاسراش سېلىنىمى ئىنتايىن ئاز. 1995 - يىلى شىنجاڭنىڭ يەرلىك مالىيىسىنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەش نىسبىتى پەقەت %55.7 بولغان. مالىيە كۈچى چەكلىك بولغانلىقتىن 1991 - يىلىدىن 1995 - يىلىغىچە شىنجاڭنىڭ يەرلىك مالىيىسىدىن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەم قىلىش چىقىمىنىڭ ئومۇمىي يەرلىك مالىيە چىقىمى ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى ئايرىم - ئايرىم ھالدا %5.4، %5.2، %4.7، %4.4، %3.6 بولۇپ، يىلىدىن يىلغا كېسىپ ماڭغان، يېزا ئىگىلىك سېلىنىمىنىڭ ئاز بولۇشى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى

ئىنتىنى ياخشىلىمايلا قالماستىن، بەلكى تۈزلۈك يېزا مۇھىت ئاسراش خىزمىتىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى رايونلاردىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئۆزى ئىگە بولىدىغان مەبلەغى كەمچىل بولغانلىقتىن، كۆپ ساندىكى كارخانىلار قەرز ئارقىلىق ئايلانماقتا. كارخانىلارنىڭ قەرزدارلىق نىسبىتى يۇقىرى، ئۆزىنى جۇغلاش، ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىقتىدارى تۆۋەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېتەرلىك مۇھىت ئاسراش مەخسۇس راسخوتى بولمىغانلىقتىن، مۇھىت ئاسراش خىزمىتىنى نورمال قانات يايدۇرۇشقا ئامالسىز.

(5) يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ مۇھىت ئاسراش قانۇن بەلگىلىمىسى مۇكەممەل ئەمەس. يېزا - بازار كارخانىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش سىياسىتى يۈرۈشلەشتۈرۈلمىگەن. مۇھىت باشقۇرۇش ۋە مۇھىت نازارەت قىلىش ئۆلچەم ئاپپاراتلىرى مۇكەممەل ئەمەس. مۇھىت ئاسراش خىزمىتى داۋامىي مۇۋاپىق بولمىغان مەمۇرىي جەھەتتىن ئارىلىق شىشقا ئۇچرايدۇ. بۇ مۇناسىۋەتلىك قانۇن - نىزام ۋە مۇھىت ئاسراش تىزىملىرىنىڭ ھوقوق - ىنى سۇسلاشتۇرۇۋەتكەنلىكتىن، بيۇروكراتلىق ۋە چىرىكىلىك ھەرىكەتلىرىگە نىسبەتەن قانۇننى ئىجرا قىلىشتا قاتتىق بولماسلىق ۋە قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشتەك ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

3. «9 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدىكى شىنجاڭ يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە مۇھىت بۇلغىنىشىنىڭ ئىلگىرىكى تەدبىرلىرى

نسىبىتىنى %86 گە، قاتتىق كېرەكسىز ماددىلار - دىن ئۈنۈپرسال پايدىلىنىش نىسبىتىنى %50 گە يەتكۈزۈش، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ بۇلغىنىشىنى بىر تەرەپ قىلىش ئىقتىدارىنى زور ھەجىمدە يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئومۇمىي نىشانغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىمىز ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ ئېكولوگىيە مۇھىت ئاسراشتىكى «9 - بەش يىللىق» نىشانىنى، يەنى مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، خىجى، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سانائەت كېرەكسىزلىكىنى زىنى بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتىنى %75 گە، سانائەت كېرەكسىز سۈيىنى بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتىنى %70 گە يەتكۈزۈپ، بىر قىسىم نۇقتىدا

بۇندىن كېيىنكى ئۇزۇن مەزگىلدە، پۈتۈن مەملىكەت، جۈملىدىن شىنجاڭ مۇھىت - نىڭ بۇلغىنىشى ۋە ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق - نىڭ بۇزۇلۇشى يېزا ئىگىلىكىنى داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇشتا دۇچ كېلىۋاتقان گەۋدىلىك مەسىلە. دۆلىتىمىزنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلان ۋە 2010 - يىللىق ئۇزۇن مۇددەتلىك نىشانغا ئاساسەن مۇھىتنى كونترول قىلىشتىكى يېقىنقى مەزگىلدىكى نىشانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: 2000 - يىلى ناھىيە ۋە ناھىيىدىن يۇقىرى ئورۇنلاردىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ كېرەكسىز سۈيىنى بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتىنى %83 گە، كېرەكسىز گازنى بىر تەرەپ قىلىش

لىق شەھەر ۋە قىسمەن رايونلارنىڭ مۇھىت سۇيىد-
تىنى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاپ، ئېكولوگىيە ۋە مۇ-
ھىتنىڭ يامانلىشىش ئومۇمىي ۋەزىيىتىنى روشەن
پەسەيتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ نىشاننى ئەمەلگە
ئاشۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭدىكى يېزا - بازار كار-
خانلىرىغا نىسبەتەن، تۆۋەندىكى بىرنەچچە تەرەپ-
تىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

(1) يېزا - بازار كارخانلىرى داۋاملىق تەرەق-
قى قىلىش يولىدا مېڭىشى كېرەك. شىنجاڭنىڭ
يېزا - بازار كارخانلىرى بۇندىن كېيىنكى تەرەق-
قىيات جەريانىدا مەبلەغ، تېخنىكا ھەم ئىقتىساد
ئىگىلىرى كەمچىل بولغان، قىسقا مۇددەت ئىچىدە
مۇھىت بۇلغىنىشنى باشقۇرۇش ۋە تىزگىنلەش
سېلىنىمىنى زور مىقداردا ئاشۇرۇش مۇمكىن
بولمىغان شارائىتتا، قانداق قىلغاندا ئەڭ تۆۋەن
مۇھىت بەدىلى بىلەن يېزا - بازار كارخانلىرىنى
تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدۇرالايدۇ. بۇنىڭ بىر-
دىن - بىر چىقىش يولى داۋاملىق تەرەققىي قىلىش
يولىدا مېڭىشتىن ئىبارەت. داۋاملىق تەرەققىي قى-
لىش يولى مەزكۇر دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ ئېھتى-
ياجىنى قانائەتلەندۈرۈش بىلەن بىللە كېيىنكى
دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قانائەتلەندۈ-
رۈش ئىقتىدارىغا خەۋپ يەتكۈزمەسلىك، بىر رايون
ياكى بىر دۆلەت كىشىلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قانا-
ئەتلەندۈرۈش بىلەن بىللە باشقا رايون ياكى باشقا
دۆلەت كىشىلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قانائەتلەندۈ-
رۈش ئىقتىدارىغا خەۋپ يەتكۈزمەسلىكتەك تەرەققى-
يات يولىدىن ئىبارەت بولۇپ ئۇنىڭ يادروسى نو-
پۇس بىلەن بايلىق، ئىقتىساد، جەمئىيەت ۋە مۇ-
ھىتنى ماس قەدەمدە راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.
مۇناسىۋەتلىك تارماقلار پائال ھەرىكەتكە كې-
لىپ، ھەرقايسى تەرەپ كۈچلىرىنى تەشكىللەپ،
يېزا - بازار كارخانلىرىنىڭ داۋاملىق تەرەققىي
قىلىش نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتىنى تەتقىق قىل-
شى ۋە بۇ جەھەتتە ئىزدىنىشى كېرەك. داۋاملىق
تەرەققىي قىلىشنىڭ تەلپىگە ئاساسەن يېزا - بازار
كارخانلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ئاھالىنىڭ كۆ-
پىيىشى، بايلىق سەرپىياتى، ئىقتىسادنىڭ تەرەققى-
ياتى، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ۋە مۇھىت ئاسراش
ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا تونۇش ھەم
توغرا ھەل قىلىش لازىم. يېزا - بازار كارخانلىرى-
نىڭ كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتكە ۋە قىسمەن مەنپە-
ئەتكىلا ئېتىبار بېرىپ ئۇزۇن مۇددەتلىك ۋە ئومۇ-
مىي مەنپەئەتكە ئېتىبار بەرمەيدىغان، ئىشلەپچىقىد-
ىرىشتا سان بىلەن سۈرئەتتە قوغلىشىپ سۈپەت
ۋە ئۈنۈمگە ئەھمىيەت بەرمەيدىغان ئەھۋاللىرىنى
ئىمكانقەدەر ئۆزگەرتىش كېرەك. ئۆز جايىنىڭ

ئەۋزەللىكىگە قاراپ ئىش كۆرۈش، كۆپ تەرەپ
ھەرىكەتكە كېلىش، ئەۋزەللىكنى ئۆزئارا تولۇقلا-
ش، ماس تەرەققىي قىلىش پىرىنسىپىغا ئاساسەن،
كىچىك شەھەر - بازار سودا - سانائىتىنى، كىچىك
رايون قۇرۇلۇشىنى تايانچ قىلىپ، مۇۋاپىق ئورۇن-
لاشتۇرۇش ۋە مەركەزلەشتۈرۈش، ئىشلەپچىقىد-
ىرىش ئامىللىرىنىڭ بىرىكىشىنى سەرخىللاشتۇ-
رۇش، كارخانا كۆلىمىنى تەدرىجىي كېڭەيتىش،
ئۆلگىلىك ئېكولوگىيىلىك يېزا (بازارلىق) كەنت
سىناق نۇقتا قۇرۇلۇشىنى چىڭ تونۇپ، بىر يۈ-
رۈش ئېكولوگىيە جەھەتتىكى تىپىك يېزا - بازار
كارخانا سانائەت رايونىنى بەرپا قىلىش كېرەك.
تەجرىبىلەرنى ۋاقتىدا خۇلاسلاپ ھەم كېڭەيتىپ،
يېزىلاردىكى ئارتۇق ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەرتىپ-
لىك يۆتكىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مۇشۇ ئە-
سىرنىڭ ئاخىرىغىچە، شىنجاڭدىكى 1000 نۇقتى-
لىق يېزا - بازار كارخانىسىنىڭ «داۋاملىق تەرەق-
قى قىلىش يولىدا» مېڭىشىنى تىرىشىپ قولغا
كەلتۈرۈش لازىم.

(2) يېزا - بازار كارخانلىرى ئىقتىسادىنىڭ
ئېشىش شەكلىنى ئۆزگەرتىشنى تىرىشىپ ئەمەلگە
ئاشۇرۇش كېرەك.

بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ھالقىسى ھازىرقى
يېزا - بازار كارخانلىرىغا نىسبەتەن تېخنىكا جە-
ھەتتىن ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىپ، كارخانلارنىڭ
تېخنىكا جەھەتتىكى ئىلگىرىلىشىنى تېزلىتىش
كېرەك. «9 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە
يېزا - بازارلاردىكى ئاساسلىق كارخانلارنىڭ يېنىك
ئىگىلىك باشقۇرۇشتىن تۈجۈپىلەپ ئىگىلىك باش-
قۇرۇشقا ئۆتۈشىنى نۇقتىلىق تۇتۇش كېرەك. يېزا
- بازار كارخانلىرى ئۆز يېرىنىڭ بايلىقىنى كۆردە
تۇتۇپ يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتىنى پىش-
شىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنى نۇقتىلىق تەرەققىي
قىلدۇرۇپ، دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىدىغان سانائەت
ۋە ئاساسىي سانائەتنى كۈچەيتىشى كېرەك. كان
بايلىقى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىق-
لاپ ئىشلەپ ئۈنۈم بېرىش پائىدىلىنىشتا، تەدرىجىي
كۆلەملىك ئىگىلىكنى بەرپا قىلىش كېرەك. يېقىن
مەزگىل ئىچىدە كۆپ ساندىكى «كىچىك، كەمبە-
غەل، زىيان تارتىۋاتقان» ھەم مۇھىتنى بۇلغاش
نىسبىتى يۇقىرى بولۇۋاتقان كارخانلارغا نىسبە-
تەن، كارخانا كۆلىمى مۇۋاپىق بولۇش، كەسىپلە-
شىش ۋە ھەمكارلىشىشقا قولايلىق بولۇش، بۇلغى-
نىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا قولايلىق بولۇش پىرىنسى-
پىغا ئاساسەن ھەسسىدارلىق، ھەمكارلىق تۈزۈمى
ۋە بىرلىشىش، قوشۇۋېتىش، ئۆتۈنۈپ بېرىش،
ئىجارىگە بېرىش، تاللاشتۇرۇپ سېتىش، باشقۇ-
رۇشقا ھاۋالە قىلىش، چەت ئەل مەبلىغىنى كىر-
گۈزۈش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەرنى قوللىد.

راش كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 134 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ، دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. 1991 - يىلى ئېلىمىزنىڭ مۇھىت ئاسراش كەسپىنىڭ مەھسۇلات ئېكسپورت سوممىسى 28 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ سانائىتى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردىن تولىمۇ ئاز. قىدا يەنە بىر جەھەتتىن ئېلىمىزنىڭ %95 مۇھىت ئاسراش كارخانىلىرى يېزا-بازار كارخانىلىرىدۇر. يېزا-بازار كارخانىلىرىنىڭ كۆلىمى كىچىك، تېخنىكا سەۋىيىسى تۆۋەن، ئىشلەپچىقارغان مۇھىت ئاسراش مەھسۇلاتلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، سۈپىتى ناچار، دەرىجىسى تۆۋەن، زىيانلىق نەرسىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئىقتىدارى ئاجىز. ھالبۇكى، ئېلىمىز نوپۇسنىڭ ئېشىشى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە مۇھىت ئاسراش كەسپىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شىنجاڭنىڭ مۇھىت ئاسراش كەسپلىرىنىڭ تەرەققىياتى نۆۋەتتە يەنىلا دەسلەپكى باسقۇچتا تۇرماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن «9- بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە ئاپتونوم رايونىمىز مۇھىت ئاسراش كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش خىزمىتىنى خەلق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى مۇھىم كەسىپ قاتارىدا تۇتۇپ مەبلەغ سېلىنىشىنى ئاشۇرۇپ، ئاكتىپلىق بىلەن قوللاش ۋە تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە توغرا كېلىدۇ. پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا، يېزا-بازار كارخانىلىرىنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، كارخانىلارنىڭ مۇھىت بۇلغاش ئەھۋالىنى تېزىدىن ياخشىلىغىلى بولىدۇ.

تەمىن ئەتكەن ئوتتۇرا ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك، تۆۋەن ئۆسۈملۈك قەرز پۇللارنى تىرىشىپ قولغا كەلتۈرۈش، چەت ئەل بانكىلىرىنىڭ ئىمكانقەدەر بۇرۇنراق شىنجاڭدا تارماق ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش ياكى ئورتاق مەبلەغ چىقىرىپ بانكا ئېچىش، تۈرلۈك ئىقتىسادىي تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلارنىڭ يۈل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرى ۋە سودا كارخانىلىرىنى پۇل، مەبلەغ، تېخنىكىلارنى شىنجاڭنىڭ جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان مۇھىت ئاسراش كەسپىگە سېلىشقا رىغبەتلەندۈرۈش كېرەك. ئېلىمىز مۇھىت ئاسراش بانكىسى قۇرۇشنى ئويلىشىپ كىرىدىت مۇلازىمىتىنى يولغا قويما بولىدۇ. (6) شىنجاڭنىڭ مۇھىت ئاسراش كەسپىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك. ئېلىمىزنىڭ مۇھىت ئاسراش كەسپى خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلمىسىدا مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى ياخشىلاش، تەبىئىي بايلىقلارنى قوغداشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، ئاساسلىقى مۇھىت ئاسراش ماشىنىلىرىنى ياساش، تەبىئىي بايلىقلارنى قوغداش، ئېچىش ۋە باشقۇرۇش، مۇھىت قۇرۇلۇشى، مۇھىت ئاسراش مۇلازىمىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى خىزمەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۇنيادىكى سانائىتى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ يەنە تېخنىكىسى تەرەققىي قىلغان، مەبلەغى يېتەرلىك بولغانلىقتىن مۇھىت ئاسراش كەسپى تەرەققىي قىلغان. 1992 - يىلى مۇھىت ئاسراش تېخنىكا خەلقئارا بازىرىنىڭ تىجارەت سوممىسى 295 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئامېرىكىنىڭ مۇھىت ئاسراش

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «جۇڭگو مۇھىت ستاتىستىكا يىللىق توپلىمى» 1994.
2. «شىنجاڭ ستاتىستىكا يىللىق توپلىمى» 1996.
3. جاڭ كۈنشىن: «داۋاملىق تەرەققىي قىلىش نەزەرىيىسى ھەققىدە»، جۇڭگو مۇھىت پەن - تېخنىكا نەشرىياتى 1996 - يىلى نەشرى.
4. «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىلىغىچە بولغان كەلگۈسى نىشانى توغرىسىدىكى تەكلىپ».
5. «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىلىغىچە بولغان كەلگۈسى نىشانى توغرىسىدىكى تەكلىپ».
6. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىت بۇلغىنىش ئەھۋالى، سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارىلىرى ھەققىدە، (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1997 - يىللىق 3 - سان) ناملىق ماقالىسى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: قەمبەرلىسا مۇھەممەتھاجى

ئىقتىسادىي قانۇننىڭ تەكشۈش ئوبيېكتى توغرىسىدا

رىشات مۆمىن*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىقتىسادىي قانۇننىڭ تەكشۈش ئوبيېكتى، ئىقتىسادىي قانۇننىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى جۈملىدىن دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىش جەريانى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى.

摘要: 本文联系经济法的产生、发展以及国家对经济活动的干预过程分析经济法的调整对象。

Abstract: In this article, the writer analysed the object of adjustment in the law of economy by contact with the forming, developing and the course of intervening from the country.

ئەڭ قىزغىن مۇلاھىزە نۇقتىسى بولماقتا. ئىقتىسادىي قانۇننىڭ تەكشۈش ئوبيېكتىغا قا- رىتا ئىقتىسادىي قانۇن، ھەق تەلپ قانۇنى ۋە مە- مۇرىي قانۇن ساھەسىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدىلا پىكىر ئىختىلايى بولۇپ قالماستىن، شۇ ساھەدىكىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان قا- راشلار مەۋجۇت. گەرچە ئىقتىسادىي قانۇننىڭ تەك- شۈش ئوبيېكتى مۇئەييەن دائىرىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر ئىكەنلىكى قانۇنشۇناسلار تەرىپىدىن ئاساسەن بىرلىككە كەلگەن پىكىر بولسىمۇ، لې- كىن، ئۇ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت زادى قانداق ئىق- تىسادىي مۇناسىۋەت، ئۇنىڭ دائىرىسى قانچىلىك دېگەن مەسىلە يەنىلا تالاش - تارتىش ئۈستىدە تۇر- ماقتا. بۇ مەسىلىگە بىر قەدەر توغرا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن مەسىلىنى ئىقتىسادىي قانۇننىڭ بارلىققا كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش نۇقتىسىدىن كۆرسە- تىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىقتىسادىي قانۇننىڭ تەكشۈش ئوبيېكتى مە- سىلىسى ئىقتىسادىي قانۇن نەزەرىيىسىدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى قانۇنشۇناسلىق ساھەسىدە تالاش - تار- تىش ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشقان، ئىقتىسادىي قانۇن- نىڭ نۇرغۇن مەسىلىلىرىگە بېرىپ تاقىلىدىغان ھالقىلىق مەسىلە. گەرچە ئىقتىسادىي قانۇنشۇناس- لىقنىڭ مۇستەقىل بىر پەن سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققىنىغا 70 نەچچە يىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن قانۇنشۇناسلارنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان قىزىقىشى ھازىرغىچە سۇسلاشقىنى يوق، ئەكسىچە ئىقتىساد- نىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر خاراكىتىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئىقتىسا- دىي قانۇننىڭ تەكشۈش ئوبيېكتى مەسىلىسى ئىقتى- سادىي قانۇننىڭ باشقا مەسىلىلىرىگە قارىغاندا يەنىلا

* رىشات مۆمىن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكولتېتىنىڭ لېكتورى.

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى مەلۇم مەندىن ئالغاندا، ئىقتىساد بىلەن قانۇن ئۆزئارا گىرە-لىشىپ كەتكەن تارىخ، شۇنداقلا ئىقتىساد بىلەن قانۇننىڭ مۇۋاپىق باغلىنىش - باغلانماشلىقىدىن جەمئىيەت تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلگەن ياكى ئارقىغا چېكىنگەن تارىخ. تارىختا ھەرقانداق بىر خىل تۈزۈم، ھەرقانداق بىر دۆلەت ياكى رايون ئۆز ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەريانىدا قانداق قىلغاندا ئىجتىمائىي بايلىقلارنى مۇۋاپىق ئورۇنلاش-تۇرۇپ، تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنى ئەڭ ياخشى ھالەتتە بىرلەشتۈرگىلى ۋە شۇ ئارقىلىق ئەڭ ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئىشقا ئاشۇر-غىلى بولىدۇ، دېگەن مەسىلىگە دۇچ كەلمەي قال-مىغان. ئىقتىسادىي قانۇن دەل شۇ خىل ئېھتىياج تۈپەيلىدىن دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئا-رىلىشىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان.

ئىقتىسادىي قانۇننىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلى-كى — دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قانۇندىن پايدىلىنىپ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىشىدىن ئىبار-رەت. ئىقتىسادىي قانۇن دۆلەت ۋە قانۇننىڭ بار-لىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن ھەم دۆلەت ۋە قانۇننىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان. دەرۋەقە قەدىمكى زاماندا «ئىق-تىسادىي قانۇن» دېگەن ئۇقۇم بولمىغان، لېكىن دۆلەت بولغانىكەن دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەت-لەرگە ئارىلىشىشى تەبىئىي. مەسىلەن، ئېلىمىز-نىڭ قۇللۇق جەمئىيىتىدىكى شاڭ، جۇ سۇلالىلى-رى مەزگىلىدە يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى پادىشاھقا مەنسۇپ بولۇپ، يەر ئېلىش - سېتىشقا يول قويۇلمىغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى X VIII ئەسىردىكى بابىل قۇللۇق تۈزۈمىدىكى پادىشاھلىق-نىڭ «خاممورابى قانۇن كودېكسىنى» دېمۇ دۆ-لەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىشى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بىراق ئەينى ۋاقىتتىكى ئىق-تىسادىي تۈزۈملەر بىر قەدەر ئاددىي ۋە ئاجىز، قانۇنلارمۇ نۇرغۇن قانۇنلارنىڭ بىرلەشمىسى بول-غانلىقتىن، «ئىقتىسادىي قانۇن» دېگەن مۇستە-قىل نام بولمىغان، ھەمدە ھازىرقى زامان مەنىسىد-ىكى ئىقتىسادىي قانۇنمۇ بارلىققا كەلمىگەن. ئە-گەر ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي قانۇنى بارلىققا كېلىشتىن ئاۋۋالقى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالى-يەتلەرگە ئارىلىشىشىنى بەلگە قىلغان قانۇن - تۈ-زۈملەرنى قەدىمكى زامان ئىقتىسادىي قانۇنى دەپ ئاتىساق، ئۇنداقتا ئەركىن كاپىتالىزىمدىن كېيىن-

كى، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، مونوپول كاپىتا-لىزىمدىن كېيىنكى ئىقتىسادىي قانۇننى ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي قانۇنى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتى كاپىتالىزىم دەۋرىگە قە-دەم قويغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى-نىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن تېز بولدى، خۇددى «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دا كۆرسە-تىلگەندەك: «بۇرژۇئازىيىنىڭ يۈز يىلغا يەتمىگەن سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ياراتقان ئىشلەپ-چىقىرىش كۈچلىرى ئىلگىرى بارلىق دەۋرلەردە يارىتىلغان ھەممە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە قا-رىغاندا يەنىمۇ كۆپ، يەنىمۇ زور بولدى... ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئۆزىگە شۇنچىلىك ئىشلەپ-چىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقىنى ئۆتكەن ئەسىرلەرنىڭ قايسى بىرى ئويلاپ يېتەل-مىگەن؟» ①. كاپىتالىزىم دەۋرىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ياراتقان بۇ خىل سېھىرلىك كۈچ — بازار مېخانىزىمىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچىدۇر. پۈت-كۈل كاپىتالىزىمنىڭ ئەركىن رىقابەت مەزگىلىدە كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئاساسلىقى ئادام سىمىتىنىڭ «ئەركىن مەيلىگە قويۇپ بېرىش» ئىدىيىسىنى قو-بۇل قىلىپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىشىنى ئاجىزلاشتۇردى، ئەينى ۋاقىتتىكى قانۇنلارمۇ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلاشماسلىقى، ئەركىن رىقابەت ۋە ئەركىن سو-دىنى قوغدىشى ئالاھىدە گەۋدىلەندى، كاپىتالىزىم ئەركىن رىقابەت باسقۇچىدىن مونوپول باسقۇچقا تە-رەققىي قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىچكى زىددىيەت-لىرى ئىنتايىن ئۆتكۈرلەشتى، ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ چىققان ئىقتىسادىي كىرىزىسلار بۇرژۇئا ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت سېلىپ، كاپىتالىزىمنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئاساسىنى تەۋرىتىۋەتتى. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن بۇرژۇئا ھۆكۈمەتلىرى «ئە-ركىن مەيلىگە قويۇپ بېرىش» ئۇسۇلىدىن ۋاز كې-چىشكە مەجبۇر بولۇپ، روزۋېلىتنىڭ «يېڭى سى-ياسىتى» ھېسابلانغان ئىقتىسادىي تەلىماتنى، ئەنگىلىيىلىك كېيىنسىنىڭ «دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىش» نەزەرىيىسىنى قوبۇل قىلدى. شۇڭا بۇ مەزگىللەردە ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر-دە دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىشى ئاساسىي بەلگە قىلىنغان ئىقتىسادىي قانۇنلار ئارقا-ئارقىدىن تۈزۈلدى ۋە ئېلان قىلىندى. مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ «پۈتۈن مەملىكەت سانائىتىنى قايتا گۈللەندۈرۈش قانۇنى»، «جىددىي بانكا قانۇنى»، «يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش قانۇنى» قاتارلىقلار؛

① «ماركى - ئېنگېلىس تالانىدا ئەسەرلىرى». خەنزۇچە نەشرى 1 - توم 256 - بەت.

ياپونىيەنىڭ «يۇقىرى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش-نى مۇكاپاتلاش قانۇندىسى»، «ئېكسپورت مەھسۇلاتلىرىغا تۆلەم بېرىش قانۇنى»، «مونوپولىيىنى مەنئى قىلىش قانۇنى»، «ئىسپمىچىلارنى قوغداشنىڭ نېگىزلىك قانۇنى» قاتارلىقلار؛ فرانسىيەنىڭ «شىركەت قانۇنى»، «دەيران بولۇش قانۇنى»، «تاشقى سودا قانۇنى» قاتارلىقلار. گېرمانىيەنىڭ «تۇراقلاشتۇرۇش قانۇنى»، «كارتېل قانۇنى»، «كۆمۈرچىلىك ئىقتىسادى قانۇنى» قاتارلىقلار. بۇ مەزگىللەردە، ئىقتىسادى قانۇن مىسلى كۆرۈلمىگەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، نەتىجىدە مۇستەقىل بىر تارماق قانۇن سۈپىتىدىكى ئىقتىسادىي قانۇن يەنى ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى ئىقتىسادىي قانۇن بارلىققا كەلدى.

ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي قانۇنىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى چوڭ ۋەقە، شۇنداقلا قانۇنچىلىق تەرەققىياتىدىكى يېڭى بىر سەھىپە. شۇندىن ئېتىبارەن ئىقتىساد بىلەن قانۇننىڭ باغلىنىشى تارىختىكى ھەرقانداق بىر مەزگىلدەكىدىن زىچ بولدى. دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىشىمۇ ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۈچەيتىلىپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈر-مۇشقا ئارىلىشىشىدىكى بىر يۈرۈش سىستېما شەكىللەندى. كاپىتالىستىك دۆلەتلەر مالىيە، باج، پۇل، كىرىدەت، باھا، پايدا نىسبىتى ۋە پېرژۇت نىسبىتى قاتارلىق ئىقتىسادىي پىشاڭلاردىن كەڭ كۆلەمدە پايدىلىنىپ، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلاشتى ۋە ئۇنى تەڭشىدى، بۇ مەزگىللەردە دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىشىنىڭ دائىرىسىمۇ ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىلىپ، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ پۈتكۈل جەريانى ۋە ساھەسىنى قاپلىدى، ھەتتا خەلقئارا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرگىچە بېرىپ يەتتى. نەتىجىدە غەرب ئىقتىسادىي قانۇنشۇناسلىرىنىڭ ئىقتىسادىي قانۇننىڭ تەڭشەش ئوبيېكتىغا بولغان قاراشلىرىمۇ بارغانسېرى يېقىندىلىشىپ، دۆلەتنىڭ قولىدىن پايدىلىنىپ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەش نۇقتىسىغا مەركەزلىشىپ كەتتى.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدە، ئىقتىسادىي قانۇننىڭ بارلىققا كېلىشى غەرب دۆلەتلىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچە جەريانى بېسىپ ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنلىرى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئورنىتىلىشى، پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە دۆلەتنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش فۇنكسىيىسىگە ماسلاشقان ھالدا، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئىزچىل ئارىلىشىشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى ۋە تە-

رەققىي قىلدى. بۇ دۆلەتلەر ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ تەدرىجىي قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئىلگىرى - كېيىن نۇرغۇن ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى تۈزدى ۋە ئېلان قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە چېخوسلوۋاكىيەنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنى ئۆزگىچە بولۇپ، 1964 - يىلى دۇنيا بويىچە تۇنجى شۇنداقلا بىردىنبىر ئىقتىسادىي قانۇن كودېكىسى - «چېخوسلوۋاكىيە سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي قانۇن كودېكىسى» ئېلان قىلىندى. گەرچە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادىي قانۇن تەرەققىياتىدا ۋە دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىشى جەريانىدا ئوينىغان رولىنى ھەرگىز يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي قانۇنى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدىكى ئىقتىسادىي قانۇنلارغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى، ھەمدە دۆلەتنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش فۇنكسىيىسىنىڭ كۈچىيىشىگە، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش قەدىمىنىڭ تېزلىتىلىشىگە ئەگىشىپ تېخىمۇ تاقىمۇلاشتى. سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشنى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاش جەريانىدىكى يەتتە يىلدا دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش خىزمىتى زور نەتىجىدە كە ئېرىشتى. ئومۇميۈزلۈك سوتسىيالىزم قۇرۇش باشلانغان 10 يىلدا دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش خىزمىتىنىڭ ئىلگىرىلىشى بىر قەدەر ئاستا بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. بۇ مەزگىللەردە دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىشى زىيادە ئارتۇق بولدى. نوقۇل مەمۇرىي بۇيرۇققا تايىنىش ئاساس قىلىندى. 1976 - يىلىدىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن «ئىسلاھات قىلىش، ئېچىۋېتىش، جانلاندىرۇش» قانۇنىنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، دۆلەتتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش خىزمىتى زور دەرىجىدە كۈچەيتىلدى. 1984 - يىلى ماقۇللانغان «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدا»

سادىي قانۇن تەڭشەيدىغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى ئايدىنلاشتۇرۇش تەس ئەمەس. دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر-نى ماسلاشتۇرۇشى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەيدۇ. بۇ خىل ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1. بازار سۈبېكتلىرىنى باشقۇرۇش مۇناسىد-ۋىتى. بازار سۈبېكتلىرى دېگەندە، بازاردىكى ئىشلەپچىقىرىش، تىجارەت پائالىيەتىگە قاتناشقۇ-چىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. جۈملىدىن ئۇ ئىقتىسادىي تەشكىلاتلار ۋە شەخسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بازار سۈبېكتلىرى سىستېمىسىدا كارخانىلار ئەڭ ئاساسلىق سۈبېكت ھېسابلىنىدۇ. دۆلەت ئىقتى-سادىي پائالىيەتلەرنى ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن كارخا-نىلارنىڭ قۇرۇلۇشى، ئۆزگەرتىلىشى ئىشلەپچى-قىرىشنى توختىتىلىشى ۋە كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاپپاراتلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ ھوقۇق - مەجبۇرىيەتلىرىنى، شۇنداقلا باشقا بازار پائالىيەتىگە قاتناشقۇچىلارنى بەك كۆپ، بەك قاتتىق باشقۇرۇۋەتسە بولمايدۇ، ئەمما، باشقۇرماي قويۇۋەتسەمۇ بولمايدۇ. بەلكى ئۇنى مۇ-ۋاپىق دەرىجىدە باشقۇرۇشى كېرەك. بازار سۈب-يېكتلىرىنى باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئىقتىسادىي قانۇن تەڭشەش كېرەك. مۇنداق قىلغاندا بازار سۈبېكتلىرىنىڭ ئورنىنى قانۇنىي جەھەتتىن مۇ-ئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۇلارنى ئىسمى - جىسمىغا لايىق مۇستەقىل تاۋار ئىشلەپچىقىارغۇچىلار ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا ئايلاندۇرۇپ، بازار ئى-گىلىكىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىل-غىلى بولىدۇ.

2. بازار تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش مۇنا-سىۋىتى. بازار تەرتىپى بازار ھەرىكىتىنىڭ ھالى-تىنى كۆرسىتىدۇ. بازار ھالىتى نورمال ھالەت ۋە نورمالسىز ھالەت دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. نورمال بازار ھالىتىدە بازار مېخانىزمىنىڭ ئايلى-نىشى ياخشى، بازار سودىسى مۇقىم، بازار سۈب-يېكتلىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتى ئۈنۈم-لۈك قوغدىلانغان بولىدۇ؛ نورمالسىز بازار ھالىتىدە بازار تەرتىپى قالايمىقان، مونوپولىيە ۋە ناتوغرا رىقابەت قىلىشىلىرى ئەۋج ئالغان، بازارنىڭ باي-لىقلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئۈنۈملۈك رولى ئۆز كۈچىنى يوقاتقان بولىدۇ. ھالبۇكى، بازارنىڭ ئۆزىدە مونوپولىيە ۋە ناتوغرا رىقابەت قىلىشىلىرى-نى يوقاتقۇدەك كۈچ بولمايدۇ، مانا بۇ ھال دۆلەت-نىڭ ئارىلىشىشىغا، بازار باشقۇرۇشنى كۈچەي-تىپ، بازار تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇشىغا مۇھتاج

رىسىدىكى قارارى» دا جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇ-رۇش دېگەن باش تەلەپكە بىنا ئەت ئىچكى جەھەتتە ئىگىلىكنى جانلاندۇرۇش، سىرتقا قارىتا ئىشكىنى ئېچىۋېتىش فاڭجېننى يەنىمۇ ئىزچىل ئىجرا قى-لىپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ قەدىمىنى يەنىمۇ تېزلىتىپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇ-رۇش قۇرۇلۇشىدا يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش چاقىرىق قىلىندى ھەمدە ئىقتىسادىي قانۇنچىلىق خىزمىتى ھەققىدە ئېنىق تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئىقتى-سادىي قانۇن چىقىرىش خىزمىتىنىڭ قەدىمى يە-نىمۇ تېزلىتىلدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىد-نىڭ 14 - قۇرۇلتىيىدا مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىد-غىچە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە ماس كې-لىدىغان قانۇن سىستېمىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە بەرپا قىلىش تەكىتلەندى، ھەمدە 8 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا ماقۇللانغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاسا-سىي قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش لايىھىسى» دە «دۆلەت سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويىدۇ»، «دۆلەت ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىشنى كۈچەيتىپ، ئومۇمىي جەھەتتىن تەڭشەش - تېز-گىنلەشنى مۇكەممەللەشتۈرىدۇ» دەپ بەلگىلىمە چىقىرىلدى. شۇندىن ئېتىبارەن دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش ئىشلىرىدا يېڭى ۋەزى-يەت شەكىللىنىپ، ئىقتىسادىي قانۇن چىقىرىش خىزمىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن تەرەققىياتلارغا ئې-رىشتى. قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىركەت قانۇنى»، «ناتوغرا رى-قابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنى»، «ئىستېمالچىلار-نىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش قانۇنى»، «جۇڭگو خەلق بانكىسى قانۇنى»، «سودا بانكىسى قانۇنى» قاتارلىق قانۇنلار تۈزۈلۈپ ئېلان قىلىند-دى، ھەمدە «ئىقتىسادىي توختام قانۇنى»، «پا-تېنت قانۇنى»، «تاۋار ماركىسى قانۇنى» قاتارلىق قانۇنلارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. نۆۋەتتە يەنە بىر قىسىم ئىقتىسادىي قانۇنلار ئېلان قىلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دۆلەت-نىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە قانۇن ئارقىلىق ئارىلىشىشى كۈنساين كۈچەيتىلىدۇ ھەم مۇۋاپىق-لىشىدۇ. نەتىجىدە ئىقتىسادىي قانۇنمۇ بارغانسېرى تەرەققىي قىلىدۇ ۋە تېخىمۇ مۇكەممەللىشىدۇ. ئىقتىسادىي قانۇننىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىن ۋە بۇ خىل تەرەققىيات جەريانىدا دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىش ئەھۋالىدىن ئىقتىسادىي قانۇننىڭ تەڭشەش ئۆيىپىكىتىنى كۆزەتكەندە، ئىقتى-

بولدۇ. بازار تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش مۇنا-
سىۋىتىنى ئىقتىسادىي قانۇن تەڭشىشى كېرەك.
مۇنداق قىلغاندا، بازارغا دائىر قائىدە - نىزاملارنى
مۇكەممەللەشتۈرۈپ، مونوپولىيە ۋە ناتوغرا رىقا-
بەت قىلمىشلىرىنى ئۈنۈملۈك توسۇپ، بازار تەرتى-
پىنى قوغداپ، بازارنىڭ ئىقتىدارىنى تولۇق ئىشقا
ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

3. ئومۇمىي جەھەتتىن تەڭشەش - تىزگىن-
لەش مۇناسىۋىتى. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلى-
كىنى يولغا قويۇشتا، جەزمەن ۋاسىتىلىق ئۈسۈل-
نى ئاساس قىلغان ئومۇمىي جەھەتتىن تەڭشەش -
تىزگىنلەش سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش كېرەك.
بازار بايلىقلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۈنۈم-
لۈك، ئەڭ ياخشى ۋاسىتىسى، بىراق ئۇ ھەممىگە
قادىر ئەمەس. ئۇنىڭ ئۆزىدىمۇ نۇرغۇن نۇقسان
بار، يەنى، ئۇ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم بىلەن ئىجتىما-
ئىي ئۈنۈمنى پۈتۈنلەي بىرلەشتۈرۈپ كېتەلمەيدۇ،
ناتوغرا رىقابەت ۋە مونوپولىيە قىلمىشلىرىنى ئۆز-
لۈكىدىن يوقىتالمايدۇ، ئىجتىمائىي كىرىمنىڭ ئا-
دىل تەقسىملىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرالمىدۇ. شۇڭا،
دۆلەتنىڭ ئومۇمىي مەنپەئىتى ۋە كەلگۈسى مەنپە-
ئىتىنى چىقىش قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۆز-
لۈكىسىز، مۇقىم، ماس ھالدا ئېشىشىغا كاپالەتلىك
قىلىش ئۈچۈن پىلان، مەبلەغ سېلىش، مالىيە،
باچ، پۇل مۇئامىلە قاتارلىق ۋاسىتىلەردىن پايدىلى-
نىپ، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى ئومۇمىي جەھەت-
تىن تەڭشەپ تىزگىنلەش ئىنتايىن زۆرۈر. ئومۇ-
مىي جەھەتتىن تەڭشەش - تىزگىنلەش مۇناسىۋىتى-
نى ئىقتىسادىي قانۇن تەڭشىشى كېرەك. مۇنداق
قىلغاندا، ئومۇمىي جەھەتتىن تەڭشەش، تىزگىن-
لەشنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، بازار-
نىڭ ئۆزىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى تۈگىتىپ، باي-
لىقلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى سەرخىللاشتۇ-
رۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ساغلام، پۇختا قەدەم
بىلەن تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بو-

لىدۇ.

4. ئىجتىمائىي كاپالەت مۇناسىۋىتى. سوت-
سىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، جەزمەن
كۆپ قاتلاملىق ئىجتىمائىي كاپالەت سىستېمىسىنى
بەرپا قىلىش كېرەك. بازار ئىگىلىكى بولىدىكەن
رىقابەت بولىدۇ، رىقابەت جەريانىدا خەۋپ - خەتەر
بولىدۇ. بازارنىڭ ئۆزى بۇ مەسىلىنى ھەل قىلالا-
مايدۇ، شۇڭا ئەمگەكچىلەر خەۋپ - خەتەرگە ئۇچ-
رىسا، ئۇلارنىڭ ئاساسىي تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك
قىلىش ئۈچۈن دۆلەت ئوتتۇرىغا چىقىپ ئارىلىشىد-
شى، مەجبۇرىي يولغا قويۇلىدىغان، ئۆزئارا قۇتقۇ-
زۇش، ئۆزئارا ياردەم بېرىش خاراكتېرىنى ئالغان
ئىجتىمائىي كاپالەت تۈزۈمىنى ئورنىتىشى كې-
رەك. ئىجتىمائىي كاپالەت مۇناسىۋىتىنى ئىقتىسا-
دىي قانۇن تەڭشىشى كېرەك. مۇنداق قىلىش ئەم-
گەك كۈچى بايلىقىنى تولۇق ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن
مۇۋاپىق پايدىلىنىش، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاساسىي
تۇرمۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش، جەمئىيەت-
نىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش، ئىگىلىك تەرەققىياتى-
نى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.
5. چەتكە چېتىشلىق ئىقتىسادىي مۇناسى-
ۋەت. سىرتقا قارىتا ئىشكىنى ئېچىۋېتىش ئېلىد-
مىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۈپ دۆلەت سىياسىتى،
سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى
تېزلىتىشنىڭ مۇھىم ستراتېگىيىلىك تەدبىرى.
بۇنىڭ ئۈچۈن چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئىقتىساد،
تېخنىكا ئالاقىسىنى ۋە ھەمكارلىقنى كېڭەيتىش
كېرەك. چەتكە چېتىشلىق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت-
لەرنى ئىقتىسادىي قانۇن تەڭشىشى كېرەك. مۇند-
داق قىلىش چەت ئەللەر بىلەن بولغان سودىنى
راۋاجلاندۇرۇپ، چەت ئەل سودىگەرلىرىنى جۇڭ-
گوغا كېلىپ مەبلەغ سېلىشقا جەلپ قىلىپ، باي-
لىقلارنى ئورتاق ئېچىش، ئىلغار تېخنىكا كىرگۈ-
زۈش، سىرتقا يۈزلەنگەن ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇ-
رۇشتا ئىنتايىن پايدىلىق.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. گوئوۋېي باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «ئىقتىسادىي قانۇن ئاساسىي نەزەرىيىسى»، مەركىزىي رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۈنۈپرسىتېتى نەشرىياتى، 1993 - يىلى 2 - ئاي نەشرى.
2. ياك زىخېڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «ئىقتىسادىي قانۇنشۇناسلىق»، بېيجىڭ ئۈنۈپرسى-
تېتى نەشرىياتى، 1994 - يىلى 5 - ئاي نەشرى.
3. پەن جىڭچېڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «ئىقتىسادىي قانۇن ئومۇمىي نەزەرىيىسى»، جۇڭگو
مالىيە - ئىقتىساد نەشرىياتى، 1996 - يىلى 3 - ئاي نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

زەھەرلىك چېكىملىك جىنايىتىنىڭ رايونىمىزدىكى ھازىرقى ئەھۋالى، پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارىلىرى ھەققىدە

ئالىم قادىر*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، زەھەرلىك چېكىملىك (خېروئىن) جىنايىتىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھازىرقى ھالىتى، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى، تېز سۈرئەتتە يامراپ كېتىشى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئىگىلىك ۋە خەلق تۇرمۇشىغا كەلتۈرگەن ئېغىر زىيىنى ۋە بۇ خىل جىنايەتنى چەكلەش، ئالدىنى ئېلىشتا قوللىنىشقا تېگىشلىك تەدبىرلەر قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要: 本文简要论述毒品犯罪在新疆的现状、成因、迅速泛滥给社会、经济 and 人民生活带来的严重危害以及限制、预防此类犯罪的必要措施。

Abstract: The author discusses briefly the present situation of drug crimes in Xinjiang, its cause and spread, its danger to society, economy, life and preventative measures.

دۇر. ئىنسانلار 21 - ئەسىرگە قەدەم قويۇش ئالدىدا تۇرغان، مەنىۋى ئەخلاق، گۈزەللىك، توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى كىشىلەرنىڭ ھايات مىزانغا ئايلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، بىر قىسىم ناچار تۇرمۇش ئادىتى ۋە بۇيۇملار كىشىلەر تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرىپ زور سەلبىي تەسىر پەيدا قىلدى. ئەپپيۇن، خېروئىن، مورفېن، كوكايىن ۋە نەشەدىن ئىبارەت زەھەرلىك چېكىملىكلەر ئەنە شۇ چىرىتكۈچى ئامىللار ئىچىدىكى تەسىرى ئەڭ چوڭ، كەلتۈرىدىغان زىيىنى ئەڭ ئېغىر بولغان، تۇرمۇشقا خاتىرجەمسىزلىك، سالامەتلىككە ئاپەت ئېلىپ كېلىدىغان ماددىي ۋە مەنىۋى چىرىتكۈچى.

خېروئىن ھەرقايسى دۆلەتلەردە ئومۇميۈزلۈك تارقالغان بىر خىل زەھەرلىك چېكىملىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئىنسانلارغا كەلتۈرىدىغان زىيىنى ئىنتايىن زور. خېروئىن ئەڭ دەسلەپ 1874 - يىلى ئەنگلىيىدىكى خىمىيە ئالىمى س. ر. لەيتېرنىڭ كېسلاتا ئانىھىدردىن بىلەن مورفېننى خىمىيىلىك ئۇسۇل ئارقىلىق بىرىكتۈرۈپ، بىر خىل ئاق كرىستال ماددىنى ھاسىل قىلىشى بىلەن پەيدا بولغان. گېرمانىيىنىڭ بىر شىركىتى ئۇنى ئۆتكۈر مەس قىلىش دورىسى سۈپىتىدە ئىشلەپچىقىرىپ 1898 -

* ئالىم قادىر: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكولتېتىنىڭ لېكتورى.

يىلىدىن تارتىپ تەھقىقەپ پاش قىلغان خېروئىن سېتىش چوڭ دېلولىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ جاۋابكارلىرى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇڭشاڭ، لىڭشيا، گۇاڭخې ناھىيىلىرىدىن كەلگەن خېروئىن سودىگەرلىرى بولۇپ چىققان. چەت ئەللىك خېروئىن ئەتكەسچىلىرى قونجىراپ قاتارلىق چېگرا ئېغىزلىرى ئارقىلىق خېروئىننى باشقا ماللار ئارىسىغا يوشۇرۇپ، چېگرىدىن ئېلىپ كىرگەن. بۇلارنىڭ بەزىلىرى تۇتۇلغان بولسىمۇ، بەزىلىرى تۇتۇلماي كېلىۋاتىدۇ. تۇتۇلغانلار ئارىسىدا پاكىستان، گوللاندىيە، ئامېرىكا ۋە باشقا دۆلەت ئەتكەسچىلىرى بار.

تۆۋەنتە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك ج خ ئورۇنلىرى «زەھەرلىك چېكىملىك باي» قالسا كەسكىن بىر تەرەپ قىلىش» پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، خېروئىن ئەتكەسچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىپ ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. مەسىلەن، خېروئىن ئەتكەسچىلىك دېلوسىدىن 1989 - يىلى ئالتە پارچە، 1990 - يىلى 18 پارچە، 1991 - يىلى 58 پارچە، 1992 - يىلى 84 پارچە، 1993 - يىلى 540 پارچە پاش قىلىنغان. بۇنىڭدىن خېروئىن دېلوسىنىڭ يىلدىن يىلغا ھەسسەلەپ ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. پەقەت ئۈرۈمچى شەھىرىنىلا مىسالغا ئالساق، 1993 - يىلى پۈتۈن شەھەر بويىچە خېروئىن چېكىدىغانلارنىڭ سانى 6000 ئادەمدىن ئاشقان.^① خېروئىن سودىسى قىلىدىغان ئورۇنلار 1989 - يىلىدىكى جەنۇبىي پويىز ئىستانسىسى، جەنۇبىي ئازاتلىق يولى، دۆڭكۆرۈك قاتارلىق ئاز ساندىكى مۇرەككەپ رايونلاردىن ھازىرقى شىخابا، نىنگۇەن، باخۇلياڭ، غالىبىيەت يولى، نەنزىگو، چاڭجياڭ يولى، خىجاسەن تاغلىق رايونى، ياماللىق تېغى قاتارلىق ئورۇنلارغىچە كېڭىيگەن.

2. خېروئىننىڭ ئادەم ئورگانىزىمىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى

يىلى ئۇنىڭغا خېروئىن (heroin) دەپ ماركا بېكىتىپ ساتقان. خېروئىن ئىنتايىن ئۆتكۈر تورمۇزلىغۇچى دورا بولۇپ، ئۆتكۈر زەھەرلىك چېكىملىكلەر تۈرىگە كىرىدۇ. خېروئىننى بەزىلەر يەپ ئىستېمال قىلسا، بەزىلەر بۇرنى ئارقىلىق سۈمۈرۈپ ئىستېمال قىلىدۇ، بەزىلەر تاماكا قىلىپ چېكىپ ئىستېمال قىلسا، يەنە بەزىلەر شېپىرس ئارقىلىق ئۆكۈل قىلىپ ئىستېمال قىلىدۇ.

1. زەھەرلىك چېكىملىك جىنايىتىنىڭ رايونىمىزدىكى ھازىرقى ئەھۋالى

خېروئىن ئاپتونوم رايونىمىزغا 1980 - يىلىلارنىڭ ئاخىرىدا كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يامىراش سۈرئىتى ناھايىتى تېز بولدى. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا خېروئىن چېكىدىغانلارنىڭ سانى 13 مىڭدىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ %70 تى ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەر بولۇپ، ئۇلار 60 تىن كۆپرەك ناھىيە ۋە شەھەرگە تارقالغان.

ئاپتونوم رايونىمىز سەككىز دۆلەت بىلەن چېگرىداش بولۇپ، 16 چېگرا ئېغىزى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن. رايونىمىزنىڭ قېرىنداش ئۆلكە، شەھەرلەر، جۈملىدىن ئېلىمىزنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆلكە، شەھەرلەر بىلەن قويۇق سودا ئالاقىسى بار. مانا مۇشۇنداق شارائىتتا ئايرىم كىشىلەر كۆز ئالدىدىكى ئازراق مەنپەئەتنى دەپ مىللەتنى ۋەيران قىلىدىغان قانۇنسىز ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، زەھەرلىك چېكىملىكنى رايونىمىزغا ئېلىپ كىرگەن. يەنى زەھەرلىك چېكىملىك ئەتكەسچىلىرى شىنجاڭنىڭ يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى تۈرلۈك يوللار بىلەن شىنجاڭغا كىرگۈزگەن. مۇناسىۋەتلىك تارماقلاردىن ئىگىلىنىشچە، ھازىر رايونىمىزغا زەھەرلىك چېكىملىك ئاساسلىقى گۇاڭجۇ شەھىرىنىڭ سەنيۋەنلى، كۇاڭچۈەن دېگەن يەرلىرىدىن توشۇپ كېلىنىدىكەن. 1991 - يىلىدىن 1993 - يىلىغىچە يۇقىرىقى جايلاردا خېروئىن سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇتۇلغان شىنجاڭلىقلارنىڭ سانى 500 دىن ئاشقان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سانى %70 كە يەتكەن.^①

ئۈرۈمچى شەھەرلىك ج خ ئىدارىسى 1993 -

① «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1995 - يىلى 22 - ماي، 5 - ئىيۇل سانى.

② «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1995 - يىلى 23 - نويابىر سانى.

مۇزور شوهرەت قازىنىشىدا گەپ يوق ئىدى. ئەمما ئۇ خېروئىن بىلەن ئىستىقبالىنى يوقاتتى، ھەممىنى نابۇت قىلدى، ھەتتا ئۆزىمۇ بۇ دۇنيا بىلەن ۋاقتىسىز ۋىدالاشتى.

دولقۇن XX X خېلىلا باي تىجارەتچى ئىدى، بەختلىك ئائىلىسى بار ئىدى. ئومۇ ئەشەددى «يال- ماۋۇز — ئاق تاماكا» نىڭ ئىچىگە باشچىلاپ كىرىپ كېتىپ، ئاخىرى خومارى بېسىلماس دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن. ئايالى ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۇنى خېروئىندىن توسىيالىمىغان. خېروئىندىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۇلار ساياھەتكە چىققان. ئىككى ئايدىن كېيىن ئۆيىگە قايتىپ كەلگەندە، ئۇ يەنىلا «يالماۋۇز» نىڭ چاڭگىلىغا كىرىپ قالغان. ئۇ خېروئىنغا ئېرىشىش ئۈچۈن خوتۇنىنىڭ زىبۇ - زىننەت، كىيىم - كېچەكلىرىنى ساتقان. قىسقىغىنە ئالتە ئاي ئىچىدە ئۇ ئاخىرى پۈتۈن بىساتىدىن، ھەشەمەتلىك پىكابدىن، نەچچە ئون تۈمەن پۇلدىن ئايرىلغان. دۇكانلىرىمۇ قولىدىن كەتكەن. ئايالى ئاخىر تاقەت قىلالماي نىكاھىدىن ئاجراشماقچى بولغان، خوتۇنىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيىمىغان دولقۇن XX قەتئىي نىيەتكە كەلگەن. ئۇ ئۆيىنىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرىنى تۆمۈردىن ئورناتىپ قۇرۇپ ئۆزىنى ئۆي ئىچىگە سولاتقان. ئەمما 15 كۈندىن كېيىن ئۇ تالغا چىقىپلا يەنە ھېچنەرسىگە قارىماي، ئاغىنىسىنىڭ ئۆيىگە خېروئىن ئەكىلىشىگە چاققان. ئۇ ئاخىرى ج خ تارماقلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئورنىغا ئەۋەتىلدى. خوتۇنى نىكاھىدىن ئاجراشتى، شۇنداق بەختلىك باياشات بىر ئائىلە ئاخىرى ئەشەددى «ئاق تاماكا» تەرىپىدىن ۋەيران قىلىندى. جەمئىيەتتە خېروئىن تەرىپىدىن ئۆز كەسپىدىن، پارلاق ئىستىقبالىدىن، ئىللىق ئائىلىسىدىن، روناق تېپىۋاتقان سودا - تىجارىتىدىن ھەتتا ھاياتىدىن ئايرىلىپ قالغانلار ۋە ئاتا - ئانا، بالا - چاقىسىنى ۋەيران قىلىۋەتكەنلەر ئاز ئەمەس. تېخىمۇ ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، «يالماۋۇز» تەرىپىدىن سېھرىلەنگەن قىز - چوكانلار بىر چېكىم خېروئىن ئۈچۈن تېنىنى ساتقان. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار مەيدان، سورۇن تاللىمايدىغان ئادىمىي ھايد-

خېروئىن ئادەمنىڭ جىسمانىي، روھىي ساغلاملىقىنى نابۇت قىلىدۇ. ئەۋلادلارغا ئاپەت خاراكى- تېرىلىك زور زىيان يەتكۈزىدۇ. خېروئىن چەككۈ- چىلەرنىڭ تەپەككۈر قىلىش، كۆرۈش، ئاڭلاش ھەتتا مېڭىش - تۇرۇش ئىقتىدارى بارغانسېرى ئاجىزلايدۇ. نەپەسلىنىش سىستېمىسىغا تەسىر قىلىپ ئۆپكە سۇلۇق ئىششىقى، گازلىق ئىششىقى، ئۆپكە ياللۇغى، ئۆپكە راكى، كۆكرەك يىرىڭلاش قاتارلىق كېسەللىكلەرنى پەيدا قىلىدۇ. ئادەم بەدىنىنىڭ ئىممونىتلىق ئىقتىدارىنى بۇزۇپ، ھەرخىل كېسەللەرگە بولغان قارشىلىق كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. دە راك، ئەيدىز كېسەلىگە گىرىپ تار بولۇش خەۋپىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئادەتتە بىر قېتىملا چەككەندىن كېيىن، ئادەم بەدىنىدە خېروئىنغا بېقىندىلىق ئادىتى پەيدا بولۇپ قالىدۇ. چېكىدىغان خېروئىننىڭ مىقدارىنى ئۆز- لۈكسىز ئاشۇرۇپ ماڭمىسا، خومارى قانمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت ياشلىرى ۋە ئۆسمۈرلىرى ئارىسىدا خېروئىن چېكىپ يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ سانى ئاز ئەمەس.

خېروئىن چېكىش يەنە ئادەمنىڭ مېجىز - خاراكتېرىنىمۇ ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. ئۇنى چەككۈچىنىڭ ئىرادىسى بوشىشىدۇ، چۈشكۈنلىشىدۇ، تەپەككۈرى قالايمىقانلىشىدۇ، كىشىلەرگە ئارىلاشمايدىغان، مېھرى - شەپقەتسىز، تاش يۈرەك بولۇپ قالىدۇ. ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقان، خوتۇن - بالىلىرى بىلەن كارى بولمايدۇ. جەمئىيەتتە ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلىرى ۋە مەسئۇلىيەتلىرىدىن ۋاز كېچىدۇ. قىسقىسى ئۈچ «يالماۋۇز» نىڭ ئەڭ ئەشەددىسى بولغان زەھەرلىك چېكىملىك خومارى مىليونېرنى تىلەمچىگە، ئاق كۆڭۈل - مېھرىبان ئادەمنى ۋەھشى قاتلىغا ئايلاندۇرۇۋېتەلەيدۇ.

گىتارچى ئەخمەتجان ئاپتونوم رايونىمىزدا داڭق چىقارغان ياش ئىستىقبالىلىق ئارتىس ئىدى. ئۇ ساز چالالايتتى، ناخشا ئېيتالايتتى. ئەگەر ئۇ خېروئىنغا باغلىنىپ قالسىمۇ بولسا، ئۆي - ئوچاقلىق بولۇشىدا، كەسپتە نەتىجە يارىتىپ تېخى-

خېروئىن چېكىش كىشىلەرنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇشىغا ۋە جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا ئىنتايىن چوڭ زىيان سالىدۇ. خېروئىننىڭ ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىغا ئەسلى جايىدىكى باھاسمۇ ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، دۆلىتىمىز تەۋەسىگە ئوغرىلىقچە كىرىشكەنلىكىدىن كېيىن، ئۇنىڭ باھاسى يەنە بىر ئىككى ھەسسە ئۆستۈرۈلدى. ئۇ يەرلەردىن شىنجاڭغا يۆتكەپ كېلىنگەندىن كېيىن باھاسى يەنە بىر ئىككى ھەسسە ئۆستۈرۈلدى. نۆۋەتتە ھەر يىلى خېروئىن چېكىشكە سەرپ بولىۋاتقان پۇل دۇنيا بويىچە 300 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن ئاشىدىكەن. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى خېروئىن چېكىدىغانلارنىڭ ياش قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئالاھىدە 36 ياشتىن تۆۋەن 14 ياشتىن يۇقىرى كىشىلەر كۆپ نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. كەسىپ قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئالغاندا، يەككە تىجارەتچىلەر، كەسىپ يوق كىشىلەر كۆپ نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ، ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم ئوقۇغۇچىلىرى، دۆلەت، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى زاۋۇت - كانىلاننىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرىمۇ مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. خېروئىن چەككۈچلەرنىڭ تارقىلىش دائىرىسىدىن ئالغاندا، چوڭ ۋە ئوتتۇرا شەھەرلەردە ئولتۇرۇشلۇق كىشىلەر كۆپ نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ.

3. زەھەرلىك چېكىملىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى

نۆۋەتتىكى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىللىك زەھەرلىك چېكىملىكنى چەكلەش كۈردى. شىدە تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىكى خىزمەتلەرنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ:

(1) زەھەرلىك چېكىملىكلەر ۋە زەھەرلىك بويۇملارنى مەنئى قىلىش تەشۋىقاتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش كېرەك. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بەزى جايلار ھەر يىلى بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلىدىغان «26 - ئىيۇن خەلقئارا زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى مەنئى قىلىش كۈنى» تەشۋىقات پائالىيىتىنى ياخشى ئېلىپ بېرىپ، قىسمەن نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. تەر-

بىيە ئالغانلار يىلدىن - يىلغا كۆپەيدى. لېكىن ئاپتونوم رايونىمىز مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تەشۋىقات خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتى تەكشى ئەمەس، كۆپ قىسىم جايلارنىڭ تەشۋىقات خىزمىتى ئادەتتە - كى چاقىرىق بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان، داغدۇغىسى چوڭ بولمىغان، ئۇسۇل - چارىلىرى كۆپ خىل بولمىغان. يەنە كۆپلىگەن تەشۋىقاتتا «ئالاھىدە ئورۇن» لارمۇ مەۋجۇت، بولۇپمۇ ياشلار - ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى مەنئى قىلىش بويىچە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش بىر ئاجىز ھالقا بولۇپ تۇرماقتا. زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى مەنئى قىلىش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىشتا، يالغۇز ئاخبارات ئورۇنلىرىغا ياكى بەزى تارماقلارغا تايىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، پۈتۈن جەمئىيەتنى سەپەرۋەر قىلىش، ھەر مىللەت ئاممىسىنى زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى مەنئى قىلىش تەشۋىقاتى ئېلىپ بارىدىغان قوشۇنغا ئايلاندۇرۇپ، كۈچلۈك جامائەت پىكىرى تەشۋىقاتى داغدۇغىسىنى شەكىللەندۈرۈش لازىم.

(2) زەھەرلىك چېكىملىك جىنايەتچىلىرىگە زەربە بېرىش سالمىقىنى كۈچەيتىپ، جىنايەتچىلەرنى قاتتىق جازالاش لازىم. جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش مەھكىمىسى، سوت مەھكىمىسى ۋە ئەدلىيە قاتارلىق قانۇن ئىجرا قىلغۇچى تارماقلار مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ «زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چەكلەش توغرىدا سىدىكى قارارى» نىڭ ۋە يېڭى «جىنايىتى ئىشلار قانۇنى» نىڭ زەھەرلىك چېكىملىك جىنايەتچىلىرىنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى ئېلىپ ساتقان، توشۇغان ۋە ياسىغان جىنايەتچىلەرنىڭ قولىدىكى زەھەرلىك چېكىملىكنىڭ مىقدارى قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قانۇن بويىچە جىنايىتى جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتە قىلىش كېرەك.

(3) زەھەرلىك چېكىملىك چەككۈچلەرگە داۋالاش ئۆتكۈلىنى چىڭ تۇتۇش كېرەك. زەھەرلىك چېكىملىك چېكىشنى تاشلاتقۇزۇشتا ياخشى مۇھىت بەرپا قىلىپ، زەھەرلىك چېكىملىككە خۇمار بولۇپ قالغانلارنى خۇماردىن قۇتۇلدۇرۇش كېرەك. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى زەھەر-

مەجبۇرىي تاشلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنى نازا-رەت قىلىش، باشقۇرۇش تەدبىرلىرى ئەمەلىيەتتە مەكەن. ئىككىنچىدىن، كۆپ ساندىكى زەھەرلىك چېكىملىك چەككۈچىلەر كەمىستىشكە ئۇچرىغان. زەھەرلىك چېكىملىككە ئادەتلىنىپ قالغان ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتىن قوغلىنىپ، ئۇلارغا چىقىش يولى بېرىلمىگەن.

قىسقىسى، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى مەنى قىلىش خىزمىتى ئۇزۇن مۇددەتلىك، جاپا-مۇشەققەتلىك خىزمەت، ئۇ خەلقنىڭ ساغلاملىقىغا، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا ۋە جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ، شۇنىڭدەك ھەر دەرىجىلىك زەھەرلىك چېكىملىك لەرنى مەنى قىلىش كومىتېتلىرىنىڭ رەھبەرلىك فۇنكسىيىسىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، زەربە بېرىش بىلەن ئالدىنى ئېلىشنى بىرلەشتۈرۈش جەھەتتىكى تەجرىبىلەرنى ئۈزلۈكسىز يەكۈنلەپ، داۋاملىق تىرىشىپ، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى مەنى قىلىش توغرىسىدىكى «خەلق ئۇرۇشى» نى ياخشى ئېلىپ بېرىش كېرەك، زەھەرلىك چېكىملىك ئەنكەسچىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان جىنايەتچى ئۇرۇش سۇرۇلارغا قانۇن بويىچە قاخاشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئازغان ئاممىنى زەھەرلىك چېكىملىكنىڭ ئاپىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ھەممە بىر نىيەتتە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىمىزنى يەنىمۇ ياخشى ئېلىپ بېرىشقا پايدىلىق ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىشىمىز كېرەك.

لىك چېكىملىك بىلەن زەھەرلەنگەنلەرنى داۋالاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چېكىشنى مەجبۇرىي تاشلاشقۇرۇش ئورنى قۇرۇشقا مەخسۇس مەبلەغ ئاجراتتى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى سەھىيە تارماقلىرىمۇ زەھەرلىك چېكىملىك چېكىشنى تاشلاشقۇرۇش كېسەلخانىسى، سالامەتلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەركىزىدىن توققۇزىنچى كېڭەيتىپ قۇردى ۋە قۇرۇۋاتىدۇ، لېكىن كۆپ ساندىكى زەھەرلىك چېكىملىك چەككۈچىلەر ئىقتىسادىي جەھەتتە ۋەيران بولۇپ، تەن ساغلاملىقى ئاجىزلىشىپ كەتكەچكە، داۋالاشنى، سالامەتلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىراجىتىنى تۆلەشكە قۇربى يەتمەيۋاتىدۇ ياكى سالامەتلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ئىشەنچ قىلالمايۋاتىدۇ. بولۇپمۇ زەھەرلىك چېكىملىك چېكىشنى تاشلاشقۇرۇشقا «زەھەرلىك چېكىملىكىنى تاشلاشقۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان دورىلارنىڭ ئۈنۈمى يوق» دەيدىغان خاتا تونۇشنى ئۆزگەرتىش كېرەك. زەھەرلىك چېكىملىك چەككۈچىلەرنى داۋالاش، چېكىشنى تاشلاشقۇرغاندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ قايتا چېكىش نىسبىتىنىڭ يەنىلا يۇقىرى بولۇشىدىكى تۈپ سەۋەب شۇكى، بىرىنچىدىن، ئۇلار روھىي جەھەتتىكى ساغلاملىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەركىزىگە بارمىغان ياكى ئۇ يەردە ئۈچ ئايدىن ئارتۇق داۋالانمىغان. داۋالاش ئورنىدا ئون نەچچە كۈن داۋالانىپ چىققاندىن كېيىن، يەنە زەھەرلىك چېكىملىك ۋە زەھەرلىك چېكىملىك چېكىدىغانلار بىلەن ئۇچراشقان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ زەھەرلىك چېكىملىك چېكىش خۇمارى قاپتا قوزغالغان. زەھەرلىك چېكىملىك چېكىشنى

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىللىق 4 - سان.
2. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ (ئۇيغۇرچە) 1995 - يىلى 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىكى سانى.
3. ئاپتونوم رايونلۇق ج خ نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى جياڭ ياڭنىڭ 1994 - يىلى 7 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىكى «ئاپتونوم رايون تەۋەسىدە زەھەرلىك چېكىملىكىنى چەكلەش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش» توغرىسىدىكى دوكلاتى (خەنزۇچە، ئىچكى ماتېرىيال).
4. «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، 1995 - يىلى 23 - نويابىر سانى.
5. «ئاسىياكىندىكى» گېزىتى 1995 - يىلى 23 - نويابىر سانى.
6. «سىياسى قانۇن تەتقىقاتى ژۇرنىلى» (خەنزۇچە) 1996 - يىللىق 2 - سانى.
7. «زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چەكلەش تەربىيىسى ئوقۇشلۇقى» (ئۇيغۇرچە).
8. «يېرىم ئايلىق سۆھبەت ژۇرنىلى» نىڭ 1997 - يىللىق 9 - سانى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئالىي مەكتەپلەردىكى كىتاب - ماتېرىيال خىزمىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ماتېرىيال بۆلۈملىرىنىڭ قۇرۇلۇشى توغرىسىدا

ئادالەت نۇرىيوپ

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئالىي مەكتەپلەر ماتېرىيال بۆلۈم خادىملىرىنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى، ماتېرىيال بۆلۈملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئالىي مەكتەپ ئوقۇ - ئوقۇتۇش، پەن - تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش جەھەتتىكى مۇھىم رولى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

摘要: 本文论述高等学校资料室人员的业务水平资料室的特点、资料室在高等学校教学科研工作中的重要作用。

Abstract: This article is about the books and reference materials in libraries at universities. It expounds their function, the professional qualification of the library staffs and their importance in expanding teaching and scientific research deeply.

ئاخبارات خىزمىتىنىڭ ۋەزىپىسى ۋە نىشانىنى ئېنىق بېكىتىپ، ماتېرىيال بۆلۈم قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ مۇلازىمەت مېخانىزمىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئالىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كىتابخانىلارنىڭ ئېھتىياجى ۋە تەلپىنى چۈشىنىش ھەم ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى قانائەتلەندۈرۈش خېلى جاپالىق ۋە مۇرەككەپ جەريان. چۈنكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇتۇ - قۇچىلار قوشۇنى كۆلىمى زور، تەتقىقات دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ قىزىقىشى، ئارزۇ تەلپى - رى بىر - بىرىگە ئوخشمايدۇ، تەتقىقات قاتلىمى، سەۋىيىسى، قابىلىيىتى، خاراكتېرى، مىللىتى ۋە كەسپى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان دىنامىكىلىق ھالەتتىكى كوللېكتىپتۇر، لېكىن يەنە بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، ئالىي مەكتەپ ئوقۇتۇقچىلىرى شۇغۇللىنىۋاتقان خىزمىتىنىڭ خاراكتېرى، تۈرۈۋاتقان ئورنىنىڭ مۇھىتى، ئىجتىمائىي ئورنى ۋە ئۇنىڭ ئالغان ۋەزىپىسى ئاساسەن ئوخشاش. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئىي ھالدا ئىلمىيلىكى يۇقىرى، كەسپچانلىقى كۈچلۈك، مەزمۇنى ئىخچام، نۇقتىئىنەزەرى ئېنىق، مەزمۇنى مول ئۇچۇر ئاخباراتلارغا ئېرىشىشكە ئىنتىلىدۇ، بۇ ماتېرىيال - ئۇچۇرلار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ

ئالىي مەكتەپ ئوقۇتۇقچىلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم بېرىش ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسىي ماھارىتىنى يېتىلدۈرۈش ئارقىلىق ئىجادچانلىق روھىغا ئىگە ئىختىساسلىق خادىملارنى يېتىشتۈرۈش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆز بىلىمىنى ئۆزلۈكسىز يېڭىلاپ، يېڭى پەنلەرنى ئېچىش ۋە يېڭى ساھەلەرنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ خىل ئىلمىي تەتقىقات كىتاب - ماتېرىيال ۋە تۈرلۈك ئۇچۇرلارنى يەتكۈزۈپ بېرىش خىزمىتىدىن ئايرىلالمايدۇ، شۇڭا مەكتەپلەردىكى كىتاب - ماتېرىيال بۆلۈملىرى ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىنىڭ مۇھىم ئارقا تىرىكى ھېسابلىنىدۇ.

ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئىسلاھاتى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، ئوقۇتۇقچى - ئوقۇغۇچى ۋە تەتقىقات ئۇچۇر ئاخباراتلىرىغا بولغان ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشى ئالىي مەكتەپ ماتېرىيال - ئاخبارات خىزمىتىگە يېڭى تەلپىنى ئوتتۇرىغا قويدى، كىتاب - ماتېرىيال بۆلۈملىرى بۇ تەلپىگە تۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆز خىزمىتىنى ئوقۇتۇش - تەتقىقات خىزمىتىگە زىچ ماسلاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆز خىزمىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە رولىنى چوڭقۇر تونۇپ، مۇلازىمەت ئېڭىنى تىكلەپ، ماتېرىيال -

* ئادالەت نۇرىيوپ : شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكولتېتى ماتېرىيال بۆلۈمىنىڭ خادىمى.

راشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويالايدۇ. دۇنيادا ھەر قانداق بىر يەندىكى كەشپىيات ۋە يېتىلگەن بۇرۇنقىدەن لارنىڭ ۋە ھازىرقىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئا. ساسىدا قولغا كەلگەن، ئەمەلىيەتتە تەتقىقاتنىڭ يۈتكۈزۈلۈشى جەريانىدا، تەتقىقاتنى باشلاش، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، لايىھە تۈزۈش، ئىلمىي ماقالە يېزىش، ئاخىرىدا نەتىجىنى باھالاپ بېكىتىشكەچە بولغان ھەربىر باسقۇچتا نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللار ئارىسىدىن ئۆزىگە كېرەكلىكلىرىنى تاللاۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇش، پەن - تەتقىقات ئېھتىياجىغا ئاساسەن قايسىنى ئىشلىتىش، قايسىنى چىقىرىۋېتىشنى بەلگىلەيدۇ. ئۇلار ماتېرىيال - ئاخباراتنىڭ مول ئىشەنچلىك بولۇشىغا ئىنتايىن دىققەت قىلىدۇ.

ھۈججەت، ماتېرىيال خىزمىتىنى كۈچەيتىش، ماتېرىيال بۆلۈم خادىملىرىنىڭ بىلىم سەۋىيىسى تەتقىقات ئىقتىدارى ۋە ئىجادىيەت ئىقتىدارى قاتارلىق ھەر خىل ئامىللارغا بېرىپ تاقىلىدۇ. شۇڭا ئوقۇتۇش ۋە پەن - تەتقىقاتنى تېخىمۇ يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن ھۈججەت ماتېرىيال خادىملىرى ماتېرىيال ئاخباراتلىرىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا تەھلىل قىلىش ۋە رەتلەپ تۈرلەرگە ئايرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشقا توغرا كېلىدۇ.

3. كەسىپچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇش

ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ماتېرىيال ئاخباراتىغا بولغان ئېھتىياجىدا روشەن كەسىپچانلىق ئىپادىلىنىدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى پەنلەر ئۈزلۈكسىز ئايرىلىپ چىقىۋاتىدۇ يۈكسەك دەرىجىدىكى كەسىپلىشىش ئالىي مەكتەپ پەنلىرىنىڭ ئاھەدىلىكى، ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئوخشاشمىغان كەسىپ ۋە پەن - تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ماتېرىيال ئاخباراتى، پەن - تەتقىقاتى نۇرلىرىگە ئېھتىياجلىق، شۇڭا ئۇلارنىڭ قاراتىلىقى ناھايىتى ئېنىق بولىدۇ. ھامان ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان كەسىپ دائىرىسى ئىچىدە ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە تەتقىقات تېمىسى بويىچە، مۇناسىپ كەسىپى ماتېرىيال - ئاخباراتىنى تەكشۈرۈپ تېپىپ ۋە قوبۇل قىلىپ ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى يېتىلەيدۇ، ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى يېتىلەيدۇ، پەن - تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

شۇڭا ئۇلار كەسىپى خاراكتېرلىك كىتاب ماتېرىياللاردىن ئايرىلالمايدۇ. كەسىپى خاراكتېرلىك كىتاب - ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنى يىغىنچاق، سىستېمىلىق مۇكەممەل بولىدۇ. مەخسۇس ئەسەرلەر، كەسىپچانلىقى ۋە نەزەرىيەۋىلىكى يۇقىرى بولغان كىتاب - ماتېرىياللار، كەسىپى دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە پەن - تەتقىقات خادىملىرىنىڭ زۆرۈر ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتابلارنىڭ نەشر قىلىنىش ۋاقتى ئۇزۇن، تىراژى چەكلىك بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ تەلپىنى قاندۇرالمىدۇ.

دەرس مەزمۇنىنى تېخىمۇ يېتىلەيدۇ ياكى ئۆز تەتقىقاتىدا ئۇلاردىن تولۇق پايدىلىنالايدۇ، ھەر خىل گېزىت - ژۇرناللارنىڭ خاراكتېرى، سەھىپىلىرى، نەشرىدىن چىقىش ۋاقتى قاتارلىقلارنى ئېسىدە ناھايىتى ئوبدان ساقلاپ، ئۆز تەتقىقاتىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇچۇر - ئاخباراتلاردىن تېز خەۋەردار بولۇشقا تىرىشىدۇ.

ئالىي مەكتەپ كىتاب - ماتېرىيال خىزمىتىنىڭ خاراكتېرى ۋە كۆپ يىللىق خىزمەت ئەمەلىيىتىمگە قارىغاندا، ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كىتاب - ماتېرىيال خىزمىتىدە تۆۋەندىكى بىر نەچچە ئالاھىدىلىكلەرنى ئوبدان چۈشىنىشىگە توغرا كېلىدۇ.

1. ماتېرىيال قىممىتىنى چۈشىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇش

ئالىي مەكتەپ زىيالىيلار توپلاشقان جاي، ئۇلار روھىي جەھەتتىكى قانائەتلىنىشىنى ئەۋزەل كۆرىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ ھەم باشقىدەن لارنىڭ ئوقۇتۇش جەھەتتىكى ۋە پەن - تەتقىقات جەھەتتىكى يېڭى ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تولدۇرۇشقا قەدەرلەيدۇ. ئۇلار ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلىپ بېرىشتا مانا مۇشۇ ھۈججەت، ئاخباراتلاردىن ئايرىلسا، ئوقۇتۇش، تەتقىقات خىزمەتلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىشىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات جەھەتتە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولغان يۇقىرى قاتلاملىق، يۇقىرى سۈپەتلىك ماتېرىيال، ئاخبارات - ئۇچۇرلارغا ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ بىلىم بېرىش ئۆيىكىتى - بىلىم سەۋىيىسى يۇقىرىراق بولغان ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى، ئاسپىرانتلار ۋە چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار. ئۇلار ئۆز ئۆسۈش تىگە ئالغان پەن - تەتقىقات تۈرلىرى بولسا، ئۆگەن، مېنىستىر ۋە دۆلەت دەرىجىلىك زور تەتقىقات تۈرلىرى، بۇ خىل تەتقىقات تۈرلىرىنى ۋە ئوقۇتۇش ۋە زەربىسىنى ئورۇنلاشتا، روشەنكى، بىرقانچە پارچە دەرسلىك كىتاب ۋە پايدىلىنىش ماتېرىيالى، كارتوچكىلارغا تايىنىشلا كۇپايە قىلمايدۇ، بەلكى يىغىپ رەتلەنگەن بىر يۈرۈش كىتابلار، ئاخبارات - ماتېرىياللار ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك پەنلەرنىڭ بىلىم جەھەتتىكى چوڭقۇرلۇقى، كەڭلىكىگە كاپالەتلىك قىلىپلا قالماستىن، يەنە مىقدارىغىمۇ تولۇق كاپالەتلىك قىلىش، ئىمكانقەدەر مۇكەممەل، سىستېمىلىق بولۇشقا كاپالەتلىك قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

2. تەھلىل - تەتقىقات ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇش

ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كىتاب، ماتېرىيال، ئاخباراتقا، بولۇپمۇ ئۆز كەسىپىگە دائىر ھۈججەت - ماتېرىياللارغا بولغان تەلپى ئىنتايىن يۇقىرى بولىدۇ. تەتقىقاتتا ماتېرىياللارغا تولۇق ئىگە بولغاندىلا ئۆزىنىڭ ياخشى ۋە يېڭى كۆز قارىشىغا ئىگە بولىدۇ.

شۇڭا ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى كەسپىي جەھەتتىكى ژۇرناللارنى ياخشى كۆرىدۇ. كەسپىي جەھەتتىكى ژۇرناللار — ئەڭ مۇھىم كىتاب - ماتېرىيال ئاخبارات مەنبىئى ھېسابلىنىدۇ. ژۇرناللارغا بېسىلغان ماقالىلەرنىڭ مەزمۇنى بىر قەدەر يېڭى بولۇپ، ئۇلاردا پەنلەرنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى ۋە يېڭى پەن - تەتقىقات نەتىجىلىرى ئۆز ۋاقتىدا ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئۇلار ئەڭ يېڭى ۋە بىر قەدەر تولۇق بولغان كەسپىي خاراكتېرلىك ئاخبارات ئۇچۇرلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇڭا كەسپىي ژۇرناللار ناھايىتى يۇقىرى پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

4. ۋاقىت خاراكتېرىگە ئىگە بولۇش

ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ماتېرىيال ئاخباراتلىرىنىڭ ۋاقىت خاراكتېرىگە بولغان ئېھتىياجى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. نۆۋەتتە دۇنيا يېڭى پەن - تېخنىكا ئۇچۇر خىزمىتى بىر گەۋدەلىك شەكىلگە قاراپ يۈزلەنمەكتە. پەن - تېخنىكا رىقابىتىدە كىم ئەڭ يېڭى پەن - تېخنىكا ئاخباراتىغا ئاۋۋال ئېرىشسە، شۇ تەشەببۇسكار ئورۇنغا ئىگە بولىدۇ.

ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئەڭ يېڭى ماتېرىياللارغا ئىگە بولۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ. بۇ ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى تولۇقلاش ۋە پەن - تەتقىقاتقا كىرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئەگەر كىتاب - ماتېرىيال دەل ۋاقىتتا يەتكۈزۈپ بېرىلسە، قىممىتى تېخىمۇ ئاشىدۇ، بۇ ئالاھىدىلىك ئالىي مەكتەپلەردە روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر ئالىي مەكتەپلەردىكى ھەرقايسى فاكولتېت تەتقىقات ئورۇنلىرى، كافېدرا لاردا ماتېرىيال بۆلۈملىرىنىڭ خىزمەت خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن، ماتېرىيال بۆلۈملىرى ئوقۇتۇش ۋە پەن - تەتقىقات ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئىلمىي مۇلازىمەت ئورۇنلىرى ھېسابلىنىدۇ. كەسپچانلىق — ماتېرىيال بۆلۈملىرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى. ماتېرىيال بۆلۈمى ئوقۇتقۇچىلارغا ۋە تەتقىقاتچىلارغا ھەر ۋاقىت ماتېرىيال كۆرۈش، تويلاش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات ئۈچۈن ئەۋزەل شارائىت يارىتىپ بېرەلىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن فاكولتېت ماتېرىيال بۆلۈملىرىنىڭ تۆۋەندىكىلەرنى ئورۇنلىشىغا توغرا كېلىدۇ.

1. كىتاب - ماتېرىيال ئاخباراتى خادىملىرى

جەزمەن خېلى يۇقىرى بىلىم ۋە مول كەسپىي ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشى كېرەك. چۈنكى كىتاب ماتېرىيال خىزمىتىنىڭ ياخشى ياكى ناچار بولۇشى ماتېرىيال خادىملىرىنىڭ كەسپىي ساپاسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. كەسپىي بىلىم ئالىي مەكتەپلەردە لايىقەتلىك كىتاب ماتېرىيال باشقۇرۇش خادىملىرى بولۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئۇلار كەسپىي بىلىمگە ئىگە بولغاندىلا، ئوقۇتۇش ۋە پەن - تەتقىقات ئۈچۈن يۇقىرى قاتلاملىق، يۇقىرى قىممەتكە ئىگە كىتاب - ماتېرىيال ئاخباراتلىرىنى تويلاپ بېرەلەيدۇ ۋە تەمىنلەپ بېرەلەيدۇ. ئۇلار پەقەت سىستېمىلىق كەسپىي بىلىملەرنى ئىگىلىگەندىلا ئوقۇتقۇچىلار بىلەن بىر سەپتە تۇرالايدۇ. ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمىتى ئۈچۈن تېگىشلىك خىزمەت قىلالايدۇ، رول ئوينىيالايدۇ.

2. ماتېرىيال خادىملىرى كەسپىي ئاڭغا ئىگە بولۇشى كېرەك، بۇ، ماتېرىيال خادىملىرى ھازىر - لاشقا تېگىشلىك ئاساسىي ساپا، كەسپىي ئاڭغا ئىگە خادىملار نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللار ئارىسىدىن كېرەكلىك ماتېرىياللارنى ھەر ۋاقىت ھەر جايدا تاللاپ چىقالايدۇ.

3. ماتېرىيال خادىملىرى خىزمەتتە ئۇقتا بىلەن دائىرىنى بىرلەشتۈرۈش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشى، فاكولتېتنىڭ ئومۇمىي پىلانى، تەتقىقات يۈنپىلىشى ۋە ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتكە ئاساسەن كەسپىي جەھەتتىكى دەرسلەرنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشى كېرەك، شۇڭا كەسپىي دەرسلەر ماتېرىياللىرىنى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىش زۆرۈر. بۇنداق بولغاندا، ئالىي مەكتەپلەر كىتاب - ئاخباراتىنىڭ قىممىتى ۋە كەسپچانلىق خۇسۇسىيىتىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

5. مەخسۇس تېمىلار بويىچە مۇلازىمەت قىلىش، ماتېرىيال خىزمىتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى. مەخسۇس تېما مۇلازىمىتى - ماتېرىيال خىزمىتىنى ھاجەتمەنلەر ئۈچۈن كونكرېت، بىۋاسىتە مۇلازىمەت قىلدۇرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك ئۇ تېخىمۇ قارارلىقلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. مەخسۇس تېما مۇلازىمىتىدە ئاۋۋال مەخسۇس تېمىنى ئوبدان تاللاش كېرەك. شۇڭا ماتېرىيال خادىمى ئوقۇ - ئوقۇتۇش جەھەتتىكى تەتقىقات مۇھاكىمىسىگە ئوقۇ - ئوقۇتۇش پىلانى ۋە تەتقىقات نۇرلىرىنى بېكىتىش قاتارلىق يىغىنلارغا ئۆزى قاتنىشىشى، ئۇنىڭدىن تولۇق خەۋەردار بولۇشى كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «كۈتۈپخانىشۇناسلىق، ئاخباراتشۇناسلىق خىزمىتى» ژۇرنىلى 1992 - يىللىق خەنزۇچە 7 - سان.
  2. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاخباراتى» 1994 - يىللىق خەنزۇچە 3 - سان.
- (پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: تۇرسۇن ھۇشۇر ئىدىقۇتى

ئىلمىي تەتقىقات ئۇچۇرلىرى

25 - كۈنىگىچە ئەنقەرەدە ئېچىلغان «تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭ ئىپوسلىرىنى توپلاش، نە- شىر قىلىشنىڭ مەتودولوگىيىلىك پىرىنسىپلىرى» ھەق- قىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشتى. تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭ ئىپوسلىرىنى رەتلەپ ئانتولوگىيە ئىشلەش تۈركىيىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك تە- قىقات پىلانى بولۇپ، جۇڭگودىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىر- غىزلارنىڭ ئىپوسلىرىنى تەييارلاشقا دۆلىتىمىزنىڭ مۇشۇ ساھەدىكى كەسپىي خادىملىرى مەسئۇل بولدى.

△ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 4 - نۆۋەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى مۇنەۋۋەر نەتىجىلەرنى باھالاپ بېكىتىش خىزمىتى نەتىجىلىك ئاخىرلاشتى. 4 يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلدىغان بۇ پائالىيەت ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ئۆتكەن يىلى 5 - ئايدا باشلانغان بولۇپ، 3 باسقۇچلۇق باھالاش ۋە قايتا تەكشۈ- رۈش ئارقىلىق ئاپتونوم رايون بويىچە جەمئىي 239 مۇ- نەۋۋەر نەتىجە 5 دەرىجىگە ئايرىپ باھالاپ بېكىتىلدى. بۇ قېتىمقى باھالاشتا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن مۇكا- پاتقا ئېرىشكەن مۇنەۋۋەر نەتىجە 34 تۈر بولۇپ، % 23. 14 نى ئىگىلەيدۇ.

ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

جوجۈن، ياك چىڭ (كوللېكتىپ)، راززاق مە- نىياز (كوللېكتىپ)، ئابدۇكېرىم رەھمان، فەن لوڭرو (كوللېكتىپ)، خەن چاڭ، ياك ۋېي، گالڭ جىڭخۇن، مۇھەببەت قاسىم، خالىق نىياز قاتارلىقلار ئىشلىگەن 9 تۈر 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا. ۋۇفوخۈن، گۈن جى- چىڭ، فىڭ شىشى، ئابدۇكېرىم رەھمان (كوللېكتىپ) ، شېرىن قۇربان، ئارسلان ئابدۇللا، لىو جىيو، ۋۇيى- دىڭ، لىو داۋېي، گاۋلىچىڭ، دېي چۈەنىڭ، چاڭ يەن، چىڭ جىەنىڭ، داڭ يارۇ قاتارلىقلار ئىشلىگەن 14 تۈر 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، ئوسمان ئىسمائىل، لىوشى- تاۋ، ئەسەت سۇلايمان، جاۋجۈن، يۇقى قاتارلىقلار ئىشلىگەن 5 تۈر ياشلار مۇكاپاتىغا، چىڭ شىمىڭ، راز- زاق مەنتىياز (كوللېكتىپ)، خې لوڭجى، مەۋلوتبېك ، شۈي شيا، بۇھەيرە ئابلەت قاتارلىقلار ئىشلىگەن 6 تۈر مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

△ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - ئەدەبىيات كەسپى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى قاتارلىق ئۈچ ئورگاننىڭ سا- ھىپخانلىقىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان «فولكلور مەدەنىيىتى ۋە بۈگۈنكى زامان جەمئىيىتى» تېمىسىدىكى خەلقئارا ئىل- مىي مۇھاكىمە يىغىنى 1997 - يىلى 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 23 - كۈنىگىچە ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ غەربىي رايون (غەربىي، دىيار) مېھمانخانىسىدا داغدۇغىلىق ئې- چىلدى.

فولكلور مەدەنىيىتى بويىچە ئىلىمىزدە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان بۇ خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا گېرما- نىيە، ياپونىيە، تۈركىيە، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق ئەللەردىن 16 نەپەر، ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكە ۋە شەھەرلەردىن 42 نەپەر، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن 48 نەپەر، جەمئىي 106 نەپەر ئالىم مۇتەخەسسسلەر قاتناشتى. مەكتىپىمىزدىن رەسمىي ۋەكىل سۈپىتىدە قاتناشقانلار 18 نەپەر بولۇپ، يىغىننىڭ ئىچىلىش ۋە يېپىلىش مۇراسىمىدا پروفېسسور ئابدۇكېرىم رەھمان ۋە ئازاد سۇلتانلار نۇقتىلىق سۆز قىلدى.

بۇ قېتىمقى خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ۋە ئۇيۇشتۇرغۇچى ئۈچ ئورۇننىڭ رەھبەرلىرى باشتىن ئاخىر ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى ۋە ماددىي، مەنەۋى جەھەتلەردىن قىزغىن قوللىدى. يىغىن جەريانىدا چەت ئەللەر ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكە - شەھەرلەردىن كەلگەن ئالىملار تۇرپان ۋىلايىتى ۋە بۇغدا كۆلى ئەتراپىدىكى رايونلاردا مىللىي فولكلور بويى- چە ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە ئېكسكۇرسىيە ئېلىپ باردى. △ تۈركىيە فولكلور تەتقىقات مەركىزىنىڭ تەكلى- پىگە بىنا ئەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇل- تېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى راھىلە داۋۇت (ھاربر بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا فولكلور كەسپى بويىچە دوكتورلۇقتا ئوقۇۋاتىدۇ، بۇ يىلى 7 - ئايدا پۈتتۈرىدۇ) بىلەن جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىنىستىتۇتىنىڭ مۇدىرى تەتقىقاتچى لاق يىڭ خانىم 1997 - يىلى 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur edition)

No. 1. 1998 (Total: 73)

Contents

- The Leadership of Chinese Communist Party and Socialist Democracy ..... *Mamat Tohti*
On Enhancing Party's Working Style ..... *Jamal Rozi*
Prose by Tiyipjan Eliyov and Its Characteristics ..... *Khavsil Khan Khami Jan*
On the Cognition of Dolan and Qomul Mukham ..... *Abduxukur Mohammedimin*
The Precious Land — Xinjian (5. Kuitun <Kharasu> City) ..... *Mohammad Osman*
Yosuf Has Hajip and Balasaghun ..... *Khasim Arshi*
Nan (bread) and Tajik Culture ..... *Shirin Khurban*
The Study of Part 24, Volume 9 of "Altun Yarukh" in Old Uighur ..... *Tursun Ayup*
On Morphemes in Modern Uighur Language ..... *Tash Rahman*
Profound Report and Changes in Reporters' Thinking ..... *Muhtar Mahsut*
The Differences Between Thesis Writing and Literature Creation ..... *Abdusalam Abliz*
On New and Old Chameleon ..... *Abdulla Matkhuban*
"May 4" Movement and Women's Liberation ..... *Abduxukur Mollak*
On the Unity Relationship of the Economic Benefit and Social Benefit of the Periodical .....
..... *Umer Nyaz*
The Development of County Enterprise during the New—Five—Year Plan and Measures to
Protect Environment ..... *Khaharjan Ibrahim*
On the Object of Adjustment in the Law of Economy ..... *Rishat Mumin*
About Drug Crimes in Xinjiang, Its Cause and Preventative Measures ..... *Alim Khadir*
The Characteristics of the Management of Books and Reference Materials at Universities
..... *Adalet Nuryov*
(Translated by Amangul Mohammed. Abdirxit Khadir)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯ НСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Трёхмесячный журнал философии-общественной науки на уйгурском языке)

№. 1. 1998 г. (общий №73)

Содержание

- Руководство КПКа и социалистическая демократия ..... Мухамет Таохуди
- Об усилении строительства стилей в партийной работе ..... Динамаль Розы
- Об особенностях в прозах Тинпиджана ..... Кауслхан камиджан
- Исследование над отношениями между Даоланскими и Кумулскими мукамами .....
..... Абдушукур Мухаметимин
- Красивая родина-СУАР (5. Куйтунь) ..... Мухамет Осман
- Июсуп-хас хадип и Баласаун ..... Касым Арш
- Нан и Таджикская культура ..... Шерын Курбан
- Изучение над 24 параграфом 9-ого Тома «Алтун Ярук» на древнем уйгурском языке
..... Турсун Аюп
- О морфемах в современном уйгурском языке ..... Тац Рахман
- Глубокое информирование и изменения мысли журналистов ..... Мухтар Мэхсут
- О различии между писанием Диссертации и творчеством литературы .....
..... Абдусалам Аблиз
- Движение «4 мая» и освобождение женщин ..... Абдушукур Маолэк
- Отношение между общественными и экономическими эффективностями издания .....
..... Умэр Нияз
- О развитии предприятий в волостях и посёлках и меры охраны окружающей среды в
течение девятого пятилетнего плана ..... Кахарджан Ибраим
- О предметах упорядочения экономического закона ..... Рцат Муэмым
- О настоящих положениях, причинах и мерах предосторожности преступления
наркотика в нашем районе ..... Алым Кадр
- Об особенностях работы материалов и пособий строительства методического кабинета
Буза ..... Адалэт Нурев

(Перевод: Гаоягули Кадр)

پروفېسسور تۇردى ئەھمەت 图尔迪·艾合买提教授

تۇردى ئەھمەت، ئەر، ئۇيغۇر، 1928 - يىلى 11 - ئايدا شىنجاڭ قاراشەھەر ناھ. يىسىدە تۇغۇلغان. ئازادلىقتىن ئىلگىرى شىنجاڭ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇغان. ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىپىنىڭ تىلى - ئەدەبىيات بۆلۈمىدە ئوقۇپ 1952 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن. 1957 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى تىلى -

ئەدەبىيات فاكولتېتى تۈركىي تىللار ئاسپىرانتلىق سىنىپىدا ئوقۇغان. 1959 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ تىل ئىنىستىتۇتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتۇش ھەم تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جەرياندا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكولتېتى تۈركىي تىللار تەتقىقات ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولغان. 1981 - يىلى دوتسېنت، 1988 - يىلى پروفېسسور بولغان، 1990 - يىلى پىنىسىگە چىققان.

ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئالىي مەكتەپ ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى ساھەسىدە ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. ئۇ ھارماس - تالىماس بىر تۆھپىكار باغۋەن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالىي مائارىپ سېپىدە 40 يىلدىن كۆپرەك جاپالىق ئىشلەپ، ئىلىم قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى، ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش جەھەتلەردە زور تۆھپە قوشتى. جۈملىدىن تولۇق كۇرس، مەخسۇس كۇرس ۋە ماگىستىر ئاسپىرانتلارغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي تىلى»، «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «ئېلىمىزدىكى تۈركىي تىللارنىڭ سېلىشتۇرما گرامماتىكىسى» قاتارلىق ئون نەچچە خىل دەرس ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ دەرسلىكلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى ئاساسەن ئۆزى تۈزۈپ چىقتى. 1980 - يىلىدىن 1990 - يىلىغىچە تۈركىي تىل - ئەدەبىياتى كەسپى بويىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، چاغاتاي تىلى، تۈركىي تىللار سېلىشتۇرما تەتقىقاتى قاتارلىق يۈنلىش بىلەن بەش قارار ئاسپىرانت قوبۇل قىلىپ، 30 نەپەرگە يېقىن ماگىستىر ئاسپىرانت تەربىيەلەپ چىقتى. ئۇ ئالىي مائارىپ سېپىدە تۆھپىسى كۆرۈنەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن 1992 - يىلى 10 - ئايدىن تارتىپ گوۋۇيۈەننىڭ ئالاھىدە تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولغۇچى بولۇپ باھالاندى. ئۇ كۆپ قېتىم تىل تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ۋە كۆپلىگەن ئاسپىرانتلارنى يېتەكلەپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكت رايونلىرىدا ھەم يۇغۇر، تۇۋا، سالار قاتارلىق ئېلىمىزدىكى تۈركىي تىللار جايلاشقان رايونلاردا ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋە بۇ ساھەدە نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ مۇھىم تۆھپە قوشقان.

تۇردى ئەھمەت 40 - يىلىدىن كۆپرەك ۋاقىت مابەينىدە بىر تەرەپتىن ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكونى، مورفولوگىيىسى ۋە سىنتاكسىسى قىسمىدا ئىزچىل ئىلمىي ھەل بولماي كېلىۋاتقان مەسىلىلەر ھەمدە ئۇيغۇر تىلى سىستېمىسى ۋە سېمانتىكىسىغا دائىر مەسىلىلەر ئۈستىدە بىر قەدەر سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلمىي ئاساسىنى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشتى. بۇ نەتىجىلەر ئۇنىڭ «ئۇيغۇر تىلى» (ئىككى قىسىم) دېگەن ئەسىرى ۋە «ئۇيغۇر تىلىدىكى يېنىلارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى ھەققىدە» قاتارلىق بىر قاتار ئىلمىي ماقالىلىرىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھازىرغىچە «ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكى» (1957 - يىلى، ئىككى قىسىم)، «ئۇيغۇر تىلى» (ئىككى قىسىم، 1981 - يىلى)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە تۈزگەن، 1984 - يىلى) دېگەن ئۈچ پارچە ئەسىرى شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇلار ئىچىدە «ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئەسىرى دۆلىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى كەسپداشلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى ھەمدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا چىقىدىغان «سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركۈلۈگىسى» ژۇرنىلىدا مەخسۇس سەرلەۋھىلىك ماقالە بىلەن تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلدى. بۇلار ئىچىدىكى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ بىر تۇتاش دەرسلىكى سۈپىتىدە قايتا - قايتا نەشر قىلىندى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ 1992 - يىلى مۇنەۋۋەر دەرسلىكلەرنى باھالاشتا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ئۇ 1989 - يىلى چىڭخەي خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «بۈگۈنكى دەۋر جۇڭگودىكى مىللىي تىلشۇناسلار» دېگەن كىتابتا ئۇيغۇرلاردىن چىققان داڭلىق تىلشۇناسلار قاتارىدا تونۇشتۇرۇلدى. ئۇ يەنە جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقاتى جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى 6 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى قاتارلىق ئىجتىمائىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

主 编: 库热西·买合木提江
本期责任编辑: 康拜尔尼沙

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

新疆大学学报

(哲学社会科学维吾尔文版)

(季 刊)

(1980 年创刊)

第 19 卷第 1 期 1998 年 3 月

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

(پەسىللىك ژۇرنال)

نەشىر قىلىنغان يىلى: 1980 - يىلى

1998 - يىللىق 1 - سان (19 - يىلى نەشرى)

主办单位: 新疆大学乌鲁木齐胜利路 14 号

编辑出版: 新疆大学学报编辑部

印刷: 新疆大学印刷厂

国内发行: 乌鲁木齐邮政局

国际标准刊号: ISSN 1005-5878

国内统一刊号: CN65-1035/C

邮政编码: 830046

باشقۇرغۇچى ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 - نومۇر)

نەشىر قىلغۇچى ئورۇن: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ

خەلقئارالىق ئۆلچەملىك نومۇرى: ISSN 1005-5878

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65-1035/C

پوچتا نومۇرى: 830046

定价: 3.00 元

باھاسى 3.00 يۈەن

国内代号: 58-13 نومۇرى